

ТЫВА ЧОГААЛ

М.А. Күжүгет, Л.Х. Ооржак

М.А. Күжүгет, Л.Х. Ооржак

ТЫВА ЧОГААЛ

9 класс

Ниити өөредилге черлеринге
шенелделиг өөредилге ному

Тыва Республиканың
Өөредилге болгаш эртем яамызы сүмелзэн

Кызыл – 2018

ББК 83.3.Ту
К 88

Рецензентилери: *Е.Б.Ондар*, дээди категорияның тыва дыл, чогаал башкызы; *А.Х. Херел*, Национал школа хөгжүдөр институттун тыва филология лабораториязының улуг эртем ажылдакчызы.

Эртем талазы-биле редактору: *А.С. Шаалы*, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент.

Өөредилге номунун кирилде, I, II, IV кезектерин база *А.А. Даржайның «Оңгар»* деп чогаалынга хамаарыштыр *М.А. Кужугет*; III, IV, V-ки кезектерин база *Е. Танованың «Кара-Бай»*, *В. Серен-оолдун «Өгже чалалга»* деп чогаалынга хамаарыштыр *Л.Х. Ооржак* ажылдап кылганнар.

Номнун даштында Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелиниң кижигүнү *Чечек Монгуштун* *А. Даржайның «Мерген уган-аннын Ак-Сал ирей»* деп шүлүглелинге чурааны «Маадыр» деп чуруун ажыглаан.

М.А. Кужугет, Л.Х. Ооржак

К88 Родная литература. 9 класс. Учеб. для общеобразоват. учреждений. — Кызыл: Институт развития национальной школы, 2018. — 320 с. — ISBN 978-5-904864-78-1.

ББК 83.3.Ту

ISBN 978-5-904864-78-1

© Кюнзегеш Ю.Ш., Кужугет М.А., 2001
© Тувинское книжное издательство, 2001
© Кужугет М.А., Ооржак Л.Х., 2017
© Институт развития национальной школы, 2017, 2018

Тыва чечен чогаалдың сайзыралының оруу

Литература өөредиглиг болгаш кижизидикчи ужур-дузалыг. «Литература дээрге чоннуң мээ-медерели, ооң сагыш-сеткил дээжизиниң көскү илерели-дир» — деп, сураглыг орус критик В.Г.Белинский бижээн. Чоннуң амыдыралына, төөгүзүңгө үндезилеттинген, уран-чечен бижиттинген чогаалдар үеге чагыртпас, уран сөстүң мөңгө дээжилери бооп артар.

1921 чылда тускай догуннаан Танды-Тыва Арат Республика тургустунган соонда, чурттуң экономиказы сайзырап, культура, эртем болгаш улус өөредилгези шапкын хөгжүп эгелээн. 1930 чылда тыва бижик чогааттыгачан.

Тыва бижикти чогаатканы болгаш чон ортузунга шалыпкын нептереткени культура революциязының хөгжүлдезиниң эге чадазын салган.

Тыва литератураның укталган дөстери

Тыва литература чоннуң байлак аас чогаалындан укталган, ооң делгем сайзыраарына көжээлерде бижимелдер, орус болгаш кожа-хелбээ түрк уктуг база моол чоннарның литературалары улуг салдарлыг болган.

Улустуң аас чогаалы — чоннуң амыдыралының төөгүлүг дуржулгазындан төрүттүнген алдын эртин. Ону чон чүс-чүс чылдар дургузунда чогааткан. Тыва литература аас чогаалының аңгы-аңгы жанрларына даянып тыптып сайзыраан. Улустуң тоолдарының, төөгү болгаш тоолчургу чугааларының сюжеттеринге үндезилеп, бөлүк авторлар «Чечен кыс», «Хаан хоойлузу», В.Көк-оол «Эки хүн» дээш оон-даа өске шиилерни бижээн. Ол чаңчыл амгы тыва литератураның сайзыралында уламчылавышаан хевээр. С.Тамба «Доңгада кадык», С.Сарыг-оол «Чечен биле Белекмаа», В.Серен-оол «Каң-кыс», Е.Танова «Илбилиг согун», А.Даржай «Игил ызы», «Мерген угаанныг Ак-Сал ирей», А.Үер-жаа «Ногаан аът» дээш оон-даа өске чогаалдардан ону эскерип болур. Тыва литератураның шүлүк чогаалы улустуң ыр, кожа-

мыктарындан, үлегер домактардан, тывызыктардан дыл-домаан, аян-хевирлерин, тургузуун үлегерлеп алган.

Тыва литератураның хөгжүлдеси делегей чоннарының, ылаңгыя орус литератураның, дуржулгазы-биле сырый холбаалыг. Бир дугаарында ол литературалардан аас чогаалынга турбаан янзы-бүрү жанрларны үлегерлеп алган: чечен чугаа, тоожу, роман, шүлүк, баллада, шүлүглел дээш оон-даа өске.

Тываның девискээринде эрте-бурунгу скиф үезиниң базырыктары ортаа вектиң «мөңгө даш» деп адаар бижиктерлиг көжээлер кадагалаттынып арткан. Ынчангаш Тываны Евразияның хөй-хөй чоннарының кавайы деп санаарының барымдаалары бар¹. Орхон-енисей бижиктери, азы көжээлерде тураскаадыг бижимелдерни, эртемденнер төөгүнүн, дылдың болгаш чогаалдың тураскаалдары деп санап турар. Ук тураскаалдар «...сураглыг «Игорь полугунуң дугайында сөстөн» («Слово о полку Игореве») 300 чыл, «Моолдарның чажыт бижиинден» («Сокровенное сказание монголов») 400 чыл эрте бижиттинген бооп турар²». Ынчангаш көжээлерде бижимелдер эрте-бурунгу түрк литератураның эгезин салган чогаалдарга хамааржыр деп эртемденнер санап турар.

Тыва литератураның тыптып сайзыраарынга очулга ажылы улуг салдарны чедирген. Баштайгы тыва чогаалчылар С.Пюрбю, С.Сарыг-оол, С.Тока болгаш өскелер-даа А.С.Пушкинниң, М.Ю.Лермонтовтун, М.Горькийниң чогаалдарын, делегейниң өске-даа чоннарының тоолдарын болгаш чогаалдарын тыва дылче очулдургулаан.

Амгы тыва литература бодунуң үндезин дөзүн аас чогаалындан алгаш, делегей литературазының бурунгаар шимчээшкинерин өөренип, Чөөн чүк чоннарының литературазының уран аргаларын ханы шингээдип ап, бодунуң катаптаттынмас онзагай чогаалдарын тургузуп, өске чоннарның литератураларындан дудак чок сайзырап турар.

Тыва Арат Республика үезиниң чечен чогаалының тывылганы, баштайгы базымнары (1920–1945 чч.)

Тыва литератураның тыптып сайзыраарынга таарымчалыг төөгүлүг байдалдар национал бижиктиң чогааттынарының мурнунда-ла чоорту тургустунуп эгелээн. 1921 чылда Тыва Арат

¹ Мижит Л.С. Древнетюркские памятники как историко-культурный исток тувинской художественной литературы / История тувинской литературы. I т. – С. 52.

² Самдан З.С. Көжээлерде бижиктерниң чажыды / Күлтегин. — Новосибирск: «Наука», 2003. — С.51.

Чээрби чылдарның ийги чартында Тывага баштайгы солуннар моол болгаш орус дылдарга парлаттынып эгелээн. Моол дылга «Үнэн» («Шын»), орус дылга «Красный пахарь» деп солуннар, моол дылга «Хувискаалт ард» («Революционный арат») деп сеткүүлдер үнүп турган¹. Ол солуннарга моол дылга бижээн шүлүктөр көстүп келгилээн.

Моол дылда бижиттинген М.Содунамның «Ленин дугайында шүлүк» (1926), Д.Барыкаанның «Марттың сези» (1929) деп чогаалдары тыва шүлүк чогаалының баштайгылары болган. Дээрле деп шилиттинген чогаалдар «Чыынды чогаалдар» деп номнарга (1937, 1939 чч.) парлаттынгылаан.

Үжөн чылдарны сөөлзүредир хөй санныг шүлүкчүлөрнүн ортундан С. Сарыг-оол, С. Пюрбю, Б. Хөвөңмей, В. Эренчин эң-не белеткелдиг база талантылыг болуп ылгалып келгеннер.

¹История тувинской литературы. Т.1. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921–1944). — Новосибирск: Издательство СО РАН, 2013. — С.104–105.

чини чаза шапканы» деп ном үнүп келген. Ону «Төөгү чугаазы» деп адаан.

Проза чогаалдары бижиир талазы-биле баштайгы чогаалдарны С.Сарыг-оол, Б.Хөвөңмей, С.Пюрбю база бижээннер. 1939–1941 чылдарда үнүп турган «Революстун херели» деп чечен чогаал сеткүүлү баштайгы авторларның шылгараңгай чогаалдарын парлап турган.

Тыва литература Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында (1941–1945 чч.)

Дайынның баштайгы хүннеринден эгелээш, тыва литература арат чонну сорук киирер күш болу берген. С.Сарыг-оолдун «Чылча шавар», С.Пюрбюнуң «Тулчуушкунче» деп шүлүктери Тываның бүгү булуңнарынга ырлар болуп таравышаан, ёзулуг дайынчы кыйгы болу берген.

С.Сарыг-оолдун «Саны-Мөге» деп шүлүглели, «Танкычыга чыгыг», «Ынакшааным күштүг», С.Пюрбюнуң «Кызыл кош», «Ачылыг Кызыл Шеригге ынак чор», «Өжээнивис негеп аар бис», Б.Хөвөңмейниң «Дириглерден артык дириг», М.Идам-Сүрүннүң «Оккур аъттар», «Бир көдээ суурга болган чорук», «Союспаң», С.Тамбаның «Капитан Гастелло», «Доңгада кадык», М.Кенин-Лопсанның «Гитлерге килең», В.Эренчинниң «Белен тур мен», Л.Чадамбаның «Москваның тиилелгези», «Майның белээ» болгаш өске-даа шүлүктөр хөй-хөй номчукчуларның дайынчы сеткилсагыжын чүглөндирген.

1941–1943 чылдарда Виктор Көк-оолдун «Хайыраан бот», Салчак Токаның «Дөңгүр-оол», Сергей Пюрбюнуң «Оруувус шакындыг» деп шиилери чаартып кылганының соонда национал театрының сценазынга үнүп эгелээн.

Дайын чылдарында Леонид Чадамба, Салчак Тамба, Олег Сувакпит, Монгуш Кенин-Лопсан болгаш өске-даа аныяк авторлар боттарының баштайгы шүлүктерин солуннарга база «Дайынчы кыйгы», «Төрээн чурт дээш» деп чыындыларга парладып эгелээн.

Тыва литература дайын чылдарында чүгле сан талазы-биле эвес, а шынар талазы-биле бедик чадаже көдүрүлген. 1942 чылдың ноябрь 22–24 хүннеринде Тываның чогаалчыларының бирги республика конференциязын чыылдыргаш, ТАР-ның Чогаалчылар эвилелин тургускан. 1946 чылда тыва чогаалчыларның «Улуг-Хем» альманагы үнүп эгелээн.

Чогаалды тыва дылдан орус дылче база орус дылдан тыва дылче очулдулар ажил хөгжүлдени алган. Тыва шүлүкчүлерниң

чогаалдары удаа-дараа очулдуртунуп, солун-сеткүүлге парлаттынып турар апарган.

ТАР-ның чазааның чалааны-биле сураглыг совет чогаалчылар Степан Щипачёв, Вадим Кожевников 1942–1943 чылдарда Тывага чорааннар. Олар тыва чогаалдарны орус дылче очулдуар ажылдарны эгелеп организаастаарынга эң-не идепкейлиг киришкен. С.Щипачёв тыва черге, чонга ынаан илереткен уран-чечен шүлүктөрни бижээн. А чогаалчы В.Кожевников Тываның чамдык кожууннарынга чорааш, тыва чоннуң патриоттуг көдүрлүүшкүнүн караа-биле көргөн. Ооң дугайында «Дузаламчы» деп очеркти бижээш, «Огонёк» журналга парлаткан¹.

М. Лермонтовтуң, Т. Шевченконуң, В. Маяковскийниң, Д. Джеб-булдуң шүлүк чогаалдары, М. Горькийниң, Д. Фурмановтуң болгаш өскелерниң-даа чечен чугаалары, шиилери тыва дылче очулдуртунган. Делегейниң классиктиг чогаалдарындан Ж. Мольерниң «Албадаткаш, эмчи болган» (1942) деп шиизи, Д. Лондоннуң «Амыдыралга ынакшыл» (1943) деп чечен чугаазы-биле тыва номчукчулар танышкан. С. Сарыг-оолдуң, С. Пюрбюнуң очулгалары-биле В. Лебедев-Кумачының «Ыдыктыг дайын», А. Сурковтуң «Дидимден ок коргар», «Аъттыг шериг», М. Исаковскийниң «Чарлыышкын» деп ырлары тыва дылга чаңгыланып турган.

Тыва литератураның сайзыралы 1945–1957 чч.

Тыва шүлүкчүлерниң санынга Ю. Кюнзегеш, С. Тамба, О. Сувакпит, С. Сүрүң-оол, М. Кенин-Лопсан, К. -Э. Кудажы немешкен. М. Лермонтовтуң, Н. Гогольдун, Л. Толстойнуң, Н. Некрасовтуң, И. Крыловтуң, М. Горькийниң, В. Маяковскийниң, А. Фадеевтиң, М. Шолоховтуң болгаш өскелерниң-даа чогаалдары тыва дылче очулдуртунган. А. Пушкинниң «Евгений Онегин» деп шүлүктээн романын С. Пюрбюнуң тыва дылче очулдурганы тыва литератураның улуг чедиишкини болган.

С. Токаның «Араттың сөзү» деп трилогиязының бирги номун А. Пальмбах биле С. Пюрбю орус дылче очулдурган. 1951 чылда ук ном ССРЭ-ниң Күрүне шаңналынга четкен. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары орус дыл кырынга «Дружба народов», «Огонёк», «Сибирские огни» деп сеткүүлдерге үнүп турган.

Тыва чечен чогаалдың сайзыраарынга критиканың салдары улуг болган. Тыва шүлүк болгаш проза жанрларының теоретиктиг айтырыгларынга хамаарыштыр С. Пюрбю, А. Төгүй-оол суглар

¹ «Огонёк». — 1943, № 50–51.

ажылдарны бижигилээн. XX вектиң 50-ги чылдарының эгезинде чечен чогаал шинчилелиниң баштайгы ажылдары бижиттинген.

Тыва шүлүк чогаалынга баллада, шүлүглел жанрлары немежип, утка-шынары экижип келген. С.Пюрбюнуң «Чечек» деп баштайгы шүлүглелиниң чаа сөзүглелин 1957 чылда катап парлаан. «Чечек» деп чогаалын эде бижиириниң мурнунда С.Пюрбю А.Пушкинниң «Евгений Онегинин» очулдурган. «Чечекти» бижиирде, автор «онегин строфазынга» чоок шүлүк тургузуун ажыглаан.

Ол-ла чылдарда тыва шүлүк чогаалынга сатира жанры шапкын хөгжүп эгелээн. Оларның чижээнге Б.Хөвөңмейниң «Чөнээн доктаал», «Күүскомнуң папкасында» (1953) деп чогаалдары хамааржыр.

Бичии уругларга чогаал бижиир талазы-биле Л.Б.Чадамба чедиишкинниг ажылдап турган. Ооң дорт удуртулгазы-биле эге класстарга «Төрээн чугаа» деп номнарны тургускан.

Тыва проза чогаалы чаа чадаже көдүрүлгөн. О.Саган-оол, С.Сарыг-оол, С.Сүрүң-оол болгаш өске-даа авторлар чечен чогаалды чаа утка-шынарлыг болдурган.

С.Токаның «Араттың сөзү» деп трилогиязы, совет литература-ның социалистиг реализмниң принциптерин ёзугаар, бижиттинген улуг хемчээлдиг чогаал болбушаан, тыва чечен чогаалдың шапкын хөгжээнин херечилээн.

Тыва литератураның 1957–1970 чылдарда

1950–1960 чылдарда тыва чогаалчыларның хүрээленинге аныяк чогаалчылар С.Молдурга, М.Өлчей-оол, Т.Кызыл-оол, К.Аракчаа, М.Доржу, Б.Ондар, К.Экер-оол немешкен. Тывада чурттап турар орус дылдыг авторларның чогаалдары удаа-дараа үнүп, көскү черни ээлей берген. Оларга С.Козлова, А.Емельянов, Н.Сердобов, В.Ермолаев олар хамааржыр.

Шүлүк чогаалы хөгжүп, темазы делгемчээн. С.Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында», Ю.Кюнзегеш «Бөдүүн тоожу», М.Кенин-Лопсан «Октябрьның оглу-дур мен», С.Сүрүң-оол «Адыжок», С.Сарыг-оол «Улуг-Хемим» дээш оон-даа өске шүлүглелдерни бижээн.

Биче проза жанрының тематиказы калбарган: аажы-чаң, өг-бүле темазы, бойдус-экология темалары-биле байлак лириктиг, баштак, шоодуглуг, фантастикалыг чечен чугаалар көстүп келгилээн. Кижиниң психологтуг байдалын чурууру тыва литературада кол черде апарган.

Тыва прозада С.Токаның «Араттың сөзү», О.Саган-оолдун «Баян-Таланың кижизи», «Дөспөстөр», «Төрзөн кижилер», С.Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу», М.Кенин-Лопсанның «Улуг хемниң шапкыны» дээн чергелиг улуг хемчээлдиг тоожулар, романның бижиттингени тыва литератураның өзүп быжыкканының көскү демдээ болган.

Ши чогоалын В.Көк-оол, О.Саган-оол, С.Пюрбю сайзырадып турган. Чоннун эрткен төөгүзүнге даянып, О.Саган-оол «Оттуушкун», С.Тока «Боттанган күзел», С.Пюрбю «Кызыл үер», В.Көк-оол «Самбажык» деп шиилерни бижээн.

Тыва литература 1971–1985 чылдарда

1971–1985 чылдарны тыва литератураның эде тургустунуушкунга чедир үе-чадазы деп адаар.

Чурттуң идеологтуг системазы литература хөгжүлдөзүнүн оруунга шаптараазыннарны таварыштырып тургулаан. Сталин, Хрущёв, Брежнев удуртулгаларының үезинде чогаалдарга хамаарыштыр хоруушкуннар, хыналдалар, ыйыдышкыннар турган. Дыка хөй, ылаңгыя репрессия темазына бижиттинген эки чогаалдарны парлаарын хоруп турган. Чогаалды чагыг эзугаар бижиир таварылгалар тургулаан.

Ажык-чарлыг үе болгаш эде тургустунуушкун амыдыралдың бүгү адырларына, ооң иштинде литературага, өскерилгелерни кириген. Эде тургустунуушкуннун ачызында ажык-чарлыг чорук сайзыраан. Литературага хамаарыштыр мурнунда чугаалап, бижип болбас темалар ажыттыган, чогаалчылар боттарының боддалдарын хостуг илередир аргалыг апарган.

Тыва литература 1986–1990 чылдарда

Чогаалдарның улусчузу, аңгылы деп демиселин чырыдар негелделерниң ролунун дугайында маргылдаалыг айтырыглар тыптып келгилээн. Чечен чогаалда Ленин, Октябрь, хувискаал, интернационализм дээн ышкаш чамдык темалар чавырлы берген. Шүлүк чогаалы уран-чечен болгаш идеялиг утка талазы-биле делгемчээн, философчу угланышкын күштелген.

Эде тургустунуушкун чылдарында литература үениң чидиг социал айтырыгларын көдүрүп эгелээн. Мурнунда чылдарда ыыттап болбас, сезинчиг, «хааглыг» турган репрессия, кем-херек үүлгедиишкени, наркомания, мөзү-бүдүш, бойдус-экология темаларын чырыткан чогаалдар көстүп келгилээн. К.-Э.Кудажының

«Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеязы, М.Кенин-Лопсанның «Чылгычының өө» деп роман-тетралогиязы, «Тениң самы» деп романы, С.Сүрүң-оолдуң «Өске кадай», «Кымның оглул?», С.Сарыг-оолдуң «Алдан-дургун», Э.Донгактың «Эрги хонаштар», «Сыын чады» деп романнары; С.Сүрүң-оолдуң «Авазынга даңгырак», «Ногаан ортулук», «Ак-Төш», А.Даржайның «Чурттаарын күзезинзе», К.Чамыяңның «Ханы дазыл», З.Байсалованың «Ховуда херэе-жен» деп тоожулары чоннуң амыдыралының, салым-чолунуң, күзел-соруунуң дугайында уран-чечен тоожуп, деңнелин бедиткен чогаалдар болур.

Шүлүк чогаалының сайзыралын чаа-чаа хевирлерлиг, хем-чээлдерлиг чогаалдар бадыйткаан. К.-Э.Кудажының «хөнелери», Ю.Кюнзегештин «ожук даштары», А.Үержааның «хээлери», Э.Мижиттин «бузундулары» тыва шүлүк чогаалынга чаа арынны ажыдып, чаа тынышты берген.

Шии чогаалының үзүктөл чок сайзыраарынга К.-Э.Кудажы, В.Серен-оол, А.Даржай, Ч.Ондар үлүг-хуузун кииргеннер.

Ч.Айтматовтун, А.Блоктуң, В.Липатовтун, В.Распутинниң, А.Адаровтун, С.Козлованың болгаш өскелерниң-даа чогаалдары тыва дылче очулдуртунган.

А.Калзан «Амыдырал болгаш литература», «Өзүлдениң дем-дектери», Д.Куулар «Төөгү болгаш амгы үе», Ч.Чүлдүм «Номчук-чунуң эскериглери» деп литература-сайгарылгалыг номнары бижигилээн.

Тыва литератураның амгы үе-чадазы

Тыва литератураның амгы үе-чадазын 1990 чылдан бо хүнерге чедир үе деп аңгылап турар. Амгы үениң чогаалчыларының чогаадыкчы ажил-чорудулгазында философчу угланышкын күштелген, делегей көрүүшкүнү болгаш эстетиктиг салдарлыы бедээн, чогаалдарның утка-шынары делгемчээн, чаарттынган база идеологияга чагыртпаан чаа көрүш делгерээн.

Амгы тыва шүлүк чогаалында М.Кенин-Лопсанның, Ю.Кюнзегештин, А.Даржайның, В.Серен-оолдуң, К.Черлиг-оолдуң, Н.Ооржактың, А.Бегзин-оолдуң, О.Туң-оолдуң, А.Үержааның, И.Иргиттин, Н.Кууларның, Э.Мижиттин, Р.Лудуптуң болгаш өскелерниң-даа чогаалдары бот-тускайлаң аянныг.

Амгы тыва проза чогаалында кижиниң мөзү-шынары, бойдус-экология, «бичии кижилер», өг-бүле темаларын чырыдарын чугулалап көрүп турар. Кижиниң көрүжүн, туружун хевирлээринче

улуг кичээнгейни салып, арын-нүүр, ат-алдарның дөзүндө өг-бүлөзи, төрөөн чери, төрөөн дылы, чону турар дээрзин чогаалдар угаадып турар.

Амгы тыва шии чогаалында эки биле бактың, бурунгаар деп-шилгениң болгаш хожудаңгай чоруктуң аразында чөрүлдээниң үскүлежииникинин авторлар көргүзерин оралдажып турар. К.Кудажының «Дирде-Макдо», А.Ооржак биле Х.Шириин-оолдун «Эгил, эжим, эгил», Э.Мижиттин «Кым сен, Сүбедей-Маадыр», «Күлтегин», «Көк дээрниң оглу», С.Монгуштуң «Дуруяалар» деп шиилери чаа-чаа темаларны ажыдып, көрүкчүлөрниң сонуургалын чаалап алган.

Чогаалчыларның чогаадыкчы ажил-чорудулгазын чогаал шинчилекчилери «Тыва чогаалдың төөгүзүнүнүн очерктеринде» (1954, 1965, 1974 чч.), «Тыва чечен чогаал: сөөлгү үениң шинчилелдери» (2009 ч.), «Тыва чечен чогаалдың төөгүзү» (I том, 2013 ч.) дээш оон-даа өске номнарында чырыткан¹. Ук номнарда амгы тыва чогаалдың сайзыралының оруун, шылгараңгай чогаалчыларның чогаадыкчы портреттерин киирген.

Тыва чечен чогаал чоннун амыдыралын, төөгүзүн, сүлдөсүзүн чуруп көргүзүп турар болгаш сайзыралдың оруун уламчылап турар.

¹ Мижит Л.С. Тыва шүлүк чогаалының делегейинде. — Кызыл, 2015. — Ар. 5.

I кезээ. МӨНГЕ ДАШТЫҢ САРЫНЫ...

БУРУНГУ БИЖИМЕЛ ТУРАСКААЛДАР

КҮЛТЕГИН

Күлтегинге тураскааткан биче бижик

Денгерлер дег өндүр, дээрлерден чаяаттыңан
Дендии мерген түрк Билге каган бодум
Шак бо өйде дүжүлгеге саадаптым.
Соомдан салгаар дунмаларым, оолдарым,
Буян-чолдуг, бириккеним аймак-чонум,
Мурнуу чүктүң шад-апыт беглери,
Соңгу чүктүң дархан дужаалдыг беглери,
Чар сөзүм эчиске киир дыңнаңар.

Үжен... токуз огуз беглери база чону,
Үрүлөшпейн, мээң сөзүм эки дыңна,
Болгаап кичээп, бодамчалыг таптыг дыңна!
Хүн үнер чиге бурунгаар черде,
Хүн чүгүрүп ажып бадар аткаар черде,
Үш дүн ортузунуң солагай тала черде,
Ында чон меңээ дөгереги чагырткан,
Ынча чонну бөле хавырып, башкардым!

Саттыныкчы чуттук бакка былгашпаан,
Сагыжы ак, сүлдези бедик амгы түрк хаан
Эзим-даштыг өтүкенге саадап орда,
Эл-чуртка муңгак турбас, элег болбас.
Аг-шериим баштап алгаш, бурунгаар
Шантун чедир чаалаштым,
Чалгып мөөрөөн далай арай четпейн бардым.
Оң талада тос Эрсенге дээр чаалаштым,
Оон ыңай Төвүтке хензиг четпейн бардым.

Дедир келгеш, Йенчу хемни кеже бергеш,
Демир-Хаалга чедир тулчуп чаалаштым.
Соңгаар Йир-Байырку чурт чедир
Чеже чуртче шериг баштап чаалашпаан дээр.
Эки хайырааты өтүкен-йышка турбаан-даа бол,
Эл-чурт тутку дег, эптиг чер-чурт ол иргин.
Шак бо черге дүжүлгеге хааннап оргаш,
Салым-чолум табгач чон-биле чолугушту.

Алдын, хүмүш, чычыы-торгу таавызын,
Арагазын муңчок кылдыр хайырлап кээр
Табгач чоннуң аксы-сөзү таан чымчак,
Таптыы сүргей, эртин-байлаа эгээртиңмес.
Овуузуңнуг, элдеп-эзин сөзүн сөглөп,
Ол-бо чаңнап, эртинезин сөңней тудуп,
Ырак чонну чоокшуладыр чыыра тыртып,
Ындыг янзы аайыңга киирип алып.
Чоогунга кожалаштыр хонган соонда,
Човалаңны, анчыг чаңны көргүзө бээр.

Мерген-билге, экер-эрес кижилерни
Меге-биле табгач элзедип ап шыдавас-даа.
Аразындан чаңгыс хугбай чазыпса-даа,
Аймаа, чону, төлү безин алдаар эвес.
Эриг чаагай, ээлдек сөске аагайладып,
Эртин-байлак чайырыңга элзеттиргеш,
Түрк чон, сен хөйүң-биле кырлып-чидип,
Түрегделдиң ажыын ажып, өлүп чордуң.

Түрк чон, омак-сөөгүң кезик-чамдыы:
«Чүглө бурунгаар Чугай-йышка эвес,
Дүннүң оргу ховузуңга хонайн» — дээрге,
Түрк чон, омак-сөөгүң кезик-чамдыын
Чүдек, бак, анчыг улус дедир ыдып:
«Ырак кижээ ырмажок бак белек бээр» — деп
Ынчаар сургап, төөредип турган иргин.
Чогум ындын угаап билбес чамдык улус
Овуузуңга кончуг белең алзывыткан.
О кижилер, эндере-ле кырылдыңар!
Дуу черже кежик хайып барзыңза,
Түрк чон, түрег көрүп болур сен.
Арга-даштыг өтүкенге олургаштың,

Аът-шары комнап-коштап, чиң тегзе,
Айыыл-халап, элег-муңгак көрбес-даа сен.
Кажан шагда өтүкенге олурза,
Кадыг-быжыг, мөңгө эл-чурт тудар сен.
Түрк чон, тодуг-даа, аш-даа чорааш,
Түрүү ашты, тодугну-даа ожаавас сен,
Чаңгыс тоткаш, аштай бээрин уттуп аар сен.

Кандыг ёраң хайы-биле сени бедиткен
Каганыңның сөзүн тооп дыңнавайн,
Хары черлер бажын санай тояп чорааш,
Канчалдыр-ла аңаа хөйнүң күжүн төттүң?
Ында-мында черлер санай хөй-ле өлдүн,
Кудай-Денгер чарлык болган ужурундан
Кудум-чаяаным — аксым-кежи бар ужун
Каган болуп, дүжүлгеге олуруптум.

Каган болуп, хааннай бергеш, төнер четкен
Яды чонну бөле хавырып чыып кагдым,
Яды-түрүү, чөндөк чонну бай кылдым,
Азарганчыг эвээш чонну көвей кылдым.
Азы бо сөзүм анаа хоозун меге-дир бе?!
Түрк беглер, чон, мону дыңнаңар!
Түрк чонну каттыштыр чыып, эл-чуртту
Канчаар тударын бо дашта оя шаптым.
Азып-тенип, чазыг кылып, тараарың
Хая-дашта база немей оя кактым.

Сөглээр бодаан сөстөрими дөгerezин
Мөңгө дашка сиилбип тура, оя кактым.
Бөгүнгүнүң түрк чону база беглер,
Шөлээн олче көрүп тура, билип алгар!
Дүжүлгээ чагырткан беглер, болган-на-чок
Дүвү-далаш чазыг кылыр болгай силер!
Мөңгө дашты тургузар деп чарлык болдум.
Табгач хаандан сиилбикчи келдиртим,
Дашты оюп сиилбиирин дужаадым.
Сөзүмнү ол ойзуп-кыйзып өскертпеди.
Табгач хааны сиилбикчизин менче ытты,
Аңаа тускай бажыңны мен туттурдум.

Арты-иштинге тускай сиилбиг оя кактырдым,
Дашты аңаа тургузар деп дужаадым.

Он-согуннар оолдарынга, өске аймактарга чедир
Ону топтап, көрүп билип алыңар!
Мөңгө дашты тургузар деп чарлык болдум.
Ол амдыгаа дээр белдир черге турзун дээш,
Орук белдирииниң ынчаар турар черинде
Мөңгө дашты тургускаштың, бижидим.
Ону көрүп, топтап тура, мынчап билиңер,
Ол дашты мен... Бо бижикти бижээн кижиге —
Ооң оол дуңмазының оглу Йоллыгтегин.

Тыва дылче шүлүктээн очулганы
Ю.Ш. Кюнзегеш, А.А. Даржай кылган.

Тайылбырлар:

Билге каган — шеригни онза командалап-башкараар дээди хаан дээн уткалыг хуу ат.

Шад азы ябгу — хаанның удаазы, бирги чергениң шериг баштаар эргетени.

Дархан — онза эрге.

Токуз огуз — тос огуз (чон ады).

Өтүкен-йыш — чөөн Хангай сынында Орхон хем бажы.

Шантун — Кыдаттың Шаньдун можугу.

Токуз эрсен — тос эрсен аймактар.

Йенчу хем — эртеги турк дылда «Йинчу угуз» — «Чинчилик суг» дээн кыдат уктуг сөс. Ортаа Азияда Сырдарья хемниң бурун түрк ады.

Темир-Калык азы Демир-Хаалга — кашпалдар аразы-биле Гиссар сынче үнүп кээр Бузгал кызаазы.

Йир-Байырку — Байырку чери, байырку аймактың чер-чурту.

Табгач — кыдат, Кыдат чурту.

Чугай-йыш — Хангай сында аргалыг баалык.

Тун ховузу — эрте түрк дылда «Түн йазы», чер ады.

Аргыш-тиргиш ытса — чүьк чүдүрер аът, шары чорудуп турза.

Он-согуннуг — түрк аймак ады.

Йоллыгтегин — Могилянның (Билге каганның) оглу, а «тегин» — хаан оглу, «тажы» дээн уткалыг сөс.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Күлтегин» деп чогаал кажан, кайы үеде бижиттингенил? Ханызын билииңерге болгаш немелде медээлерге (Интернет четкизи, литература-сайгарылгалыг чүүлдер...) даянып бадыткаңар.

2. Билге каган «чар сөзүн» кымнарга база кандыг сорулгалыг дыңнатканыл?

3. Билге каганның дүжүлгеге эл-чурт тудуп олургаш, удурткан ажыл-чорудулгазын сөзүглелге даянып, тодарадыңар.

4. «Каган болуп, хааннай бергеш, төнөр четкен
Ядыы чонну бөле хавырып чыып кагдым,
Ядыы-түрүү, чөндөк чонну бай кылдым,
Азарганчыг эвээш чонну көвей кылдым...» деп одуругларда кан-
дыг утка сиңген-дир?
5. «Күлтегин» деп чогаалдың кол бодалы, темазы чүл?
6. Билге каганның чугаазындан хары чон болгаш төрөөн чер ду-
гайында лириктиг кирилделерде кижизидикчи уткаларны тодарадыңар.
Билип турарыңар-биле кыска бижилгеден кылып алыңар.
7. Чогаалдың болуушкуннарын чуруурунга кандыг уран чурумалдыг
аргалар дузалаан деп бодаар силер?
8. Тыва уран чүүлдүн сайзыраарынга көжээлерде бижимел чогаал-
дарның салдарын чижектер-биле бадыткаңар.
9. Амгы тыва литературада Күлтегиннің ады-биле холбашкан кан-
дыг чогаалдар барыл? Оларның аттарын болгаш авторларын адаңар.
10. Өске түрк чоннарның культуразында Күлтегиннің овор-хевири
канчаар илерээнил?
11. Орус чоннун «Слово о полку Игореве» деп бурунгу чогаалы-биле
«Күлтегинни» деңнеп көрүңер.
12. Дараазында темаларга чогаадыгдан бижичер: а) Күлтегин бол-
гаш амгы тыва чечен чогаал; б) Күлтегиннің чагыы.
13. З.Б.Самданның «Көжээлерде бижиктин чажыды» деп ажылын
номчуп, сайгарыңар. (Күлтегин. — Новосибирск, 2003. — Ар. 64–78.)
14. «Арты-иштинге тускай сиилбиг оя кактырдым,
Дашты аңаа тургузар деп дужаадым...
Орук белдириниң ынчаар турар черинде
Мөңгө дашты тургускаштың, бижидим» дээн Билге каганның
сөзүңгө даянып, Күлтегинге тураскааткан бижиктин тывылган чери-
нин дугайында шинчилел ажылындан чорудуңар.

Означенное¹ суурдан тывылган тураскаал

Кунчуюмдан, төрелимден адырылдым.
Хугбай өйде дайзын-биле чаалашкаш,
Кудай, черден чарылган Күш-Күл-тутук² мен.

Хаанымдан, эл-чонумдан, аът-хөлүмден,
Хаажызы алдын саадаамдан адырлырда,

¹Означенное (Демдектээн) — Саяногорск хоорайның алдыы тала-
зында, Улуг-Хем эриинде суур. Тураскаалдыг көжээни 1786 чылда
тыпкан. 1895 чылда академик В.В. Радлов эң баштай номчааш, орус
дылче очулдурган.

²Күш-Күл-тутук — кижиге болгаш дужаал ады. Тутук — аймактын
шериг чагырыкчызы.

Харым үжен бештээн маадыр турдум ийин.
Эл Ынанчы¹, сеңээ шынчымны бодап чор.
Элбек алдарлыг хаанывыс чыргап чурттазын!
Эргим чонум, аймак-омаам маадыр болзун!
Эңме-тикчок дайзын хөмө келген, а мен адырылдым...

Уран-чечен очулгазын Ю.Ш. Кюнзегеш кылган

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалдың бижиттинген үезин тодарадыңар.
 2. Шүлүктөн көжээлерде бурунгу чогаалдарның аянын илереткен сөстөрү тыпкаш, утказын тайылбырлаңар.
 3. «...Эргим чонум, аймак-омаам маадыр болзун!» деп одуруглар кымга хамааржырыл, олар чүнү илередип туарылы?
 4. Көжээлерде бижиктерниң (чогаалдарның) эрте-бурунгу түрк дылдан очулгазын кым деп чогаалчылар, эртемденнер кылганылы?
-

Юрий Шойдакович КЮНЗЕГЕШ

(1927–2000)

Көк-Эл

Профессор Л. П. Потаповка

1.

Бурунгунуң кижилери — өгбелерим
Буга казып, тараа тарып, малын малдап,
Тандызынга сүдүн чашкаш, аңын аңнап,
Тайбың, хостуг — бора-бүдүн чурттап чораан.

Шуурган, булут диргелген дег, кара халап
Чуртундува хенергедип хөмө келген.
«Ку-уг!» дижиپ кускуннашкан түмөн шериг —
Куу доозун дээрде шашкан чоруп орган.

¹ Эл Ынанчы — Эл: күрүне, күрүнениң чону, аймактар эвилели.
Эл Ынанчы — Күрүнениң Ынаныкчызы (идегекчизи, камгалакчызы).

Шериг эрткен ховуларда өл-шык артпаан —
Шергилер дег сыырыпкан, өрттедипкен.
Дуюг базар мал чок кылдыр сүре берген,
Турлагларны кускун безин эргивестээн.

Чараш кыстар эзээргектиң дою болган,
Чалыы оолдар болчуп чадаан — бажын салган.
Ажы-төлүн дорамчадан чарып аар дээш,
Авалары куурумчуга кулдандырган.

Чөвүн сөглөп, актыгларны кээргээн дээш,
Чөнүктөрни кымчы, чыда кыра шаап каан.
Оон туржук ыттар безин менди үнмээн —
Огланганын, ырланганын ылгап көрбээн.

Дөңгү сөөрткен адаларның килең-кылыы
Дөргүн аргаа, хемге, сынга чаңгыланган.
Өлүрүкчү, эжелекчи барасканга
Өжээн оду чүректерге чалбыышталган.

2.

Бурунгунуң кижилери — өгбелерим
Муңгаралдың ээреминче шымны бербээн.
Туттурбайн, дезип үнген кезек киж
Туруг, кашпал Ишкин өрү чыгып келген.

Адыр дытты чаглактангаш, одагланып,
Аразында кежээ дургу сүмелешкен.
Тоолувуста экер күлүк Кара-Көгел
Торлааа эъдин шиштеп ора, домактанган:

— Амдажаанны сула салбайн, кезедиили.
«Ады өлзе, чүден дора, чүдек, бужар.
Боду өлзе, оон дээре» дижир болгай.
Моңдан кезип, сыра чавыс кирижээли.

Хая, чалым моңнашкан дег, ханныг дажаң
Хаяалыг хүн чыраалакта киткеп үнген.
Шалбадаан даш моңга деггеш, кайтыккылап,
Сыйда октар сыыңайндыр ужуп турган.

Урук-чыда чандыр-соора шиштегилээр,
Кержек, мези кылаш-даа дээр, кыңгырт-даа дээр,
Уё-човуур, каргыш-чатка уюк хүнзээр,
Кежээликтей Хемчик уну шыпшың апаар.

Ында-хаая чүгле аъттар киштешкилээр,
Ырак сында коккаарактар улушкалар.
Ынчалза-даа адаанчылар даарта база
Ырма сынчыг дошкун чаазын үргүлчүлээр.

3.

Каш чылдың ханныг чаазы кажан соксаан?
Кара-Көгел канчап барган? Кым-даа билбес.
Шүүлген бе, аштырган бе? Херечи чок —
Шүлүктеп каан, тоожуп каан судурлар чок.

Хомду сынның маадырны Көк-Эл ынчаар
Хорум-даштыг базырыкта саскалап каан.
Хоор аъдын, чалыы душтуун база ында —
Кожазында орнукшуткан чадавас боор.

Чүгле адын уран тоолга арттырып каан:
Чүглүг огун хартыганың чалгынынга,
Каң дег чүрээн, эрес соруун чонга шаңнаан
Хайыралыг маадыры болу берген...

Көк-Эл ышкаш, чүс-чүс чылда муңгаш дүмбей
Хөлечик, кул базырынга чурттап келгеш,
Чырык күзээн чүткүлүвүс хөөржүттүнмээн,
Чылдан чылче шак ол күзел улам киткээн.

Хүлүг, бекти хүреш чежер. Ленин — Хүн
Күзеливис эчис бедиин номнап берген.
Боглур четкен чүрек ханын тынгарар дээш,
Большевик деп чаагай атка каттышкан бис.

Караңгы дүн — киндан ышкаш эрги төре
Хаттыг шуурган эзининге эстей берген.
Кинчи, дөңгү — базымчаның даг дег чүьгү,
Хинчек-далай килең отка эстип калган.

Эжелекчи семей албас улуг чуртун
Ээлеп чурттаан тайбың болгаш хостуг чонда
Бурунгунуң кижилери — өгбелерим
Буурул туман — үе өттүр чуруттунган.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалдың жанрын тодарадыңар, ооң онзагайы чүдел?
 2. Чогаалдың планын тургускаш, бурунгунуң кижилери — өгбелерниң амыдыралында эрткен төөгүзүн кезектер аайы-биле чураанын тайылбырлаңар.
 3. Экер күлүк Кара-Көгелдин болгаш чоннуң окур-хевирлериниң аас чогаалы-биле харылзаалыын тодарадыңар.
 4. «Хомду сынның маадырны Көк-Эл ынчаар
Хорум-даштыг базырыкта саксалап каан...» дээн одуругларның утказын канчаар билир-дир силер, тайылбырлаңар.
 5. Көк-Элдин символиктиг окур-хевирин тургузуңар.
 6. Чогаалда ажыглаан уран чурумалдыг аргаларның чижектерин тыпкаш, тайылбырлаңар. Оларның аразындан символиктиг метафораларны тодарадыңар.
 7. Дараазында темаларга чогаадыгдан бижинер (шилилге-биле):
 - а) «Ады өлүрүнүң орнунга боду өлгени дээр»;
 - б) «Хүлүг, бекти хүреш чежер...»
 8. Дыңнадыг азы рефераттан бижинер: «Профессор Л.П. Потапов деп кымыл?»
-

Багырның хылыжы

Көжээде «Эр атым Багыр» деп бижип
каан болган.

Солундан

1.

— «Эр атым Багыр» дээн-не чүве-дир — деп
Эрги шагның улчуккан даш көжээзинде
Элдеп чажыт балалгылаан үжүктөрни
Енисейниң эриин орта номчуп ордуң.

Төөгүнүң читкен изин, чиктиг үнүн
Дөзелей-даа чуруп, бижип шыдавас бол,

Сагызжымга элээн бодал кире дүштү,
Сарыг шаттар караам орта көстүп келди.

Маадыр эрниц шатта чыдар ужуру чүл?
Атиланың хартаачылаан гуннары кээп,
Балды-мези арны бээрге, шыдашпаан бе?
Азы ону Караты-Хаан базып каан бе?

Чиңгис-Хаанның шерии-биле месилдешкеш,
Чикке аъды бүдүрээштиң, эндепкен бе?
«Бажын кезер, дөңгүлээр» — дээш, чаалап келген
Маньчжурларның кестиг огу кергеткен бе?

Амыр-Санаа, Шыдырваңның отоктарын¹
Арга-дашче сыындыр чыгап сүрүп кээрге,
Чоннуң адын хүлге борап, саттыныпкан
Чолук ышкаш, өскерликчи балыглаан бе?

Ханы төктүп, өлүп чыткан маадырның
Хавыяалыг чаагай херээн чону салгаан:
Күзүңгүлүг селемезин кады хөмгөш,
Хүндүткелдиг адын дашка мулдурлап каан.

Тынның чорааш, демисежип, күзээн чурту —
Дываажаңын Багыр-күлүк тыпсын дээштиң,
Аралчаалаар аъды-биле бүрүн дериин,
Аъжын-чемин кожа салып, орнукшуткан.

Аштырган бе, тиилээн бе деп айтырбас мен.
Алыс чурттун бедиин орта бажын салып,
Өжээннешкен дайзыннарын дамдыктааштың,
Өлүртсе-даа, шүүлген-дир деп бадыткаар мен.

2.

Чылгы сүрүү, аскыр өөрү — хову сыңмас.
Чычыы, торгу бүдээттинген чыргалдыглар
Чаглыг эътке харып оар. Хөделдери
Чаргаш кедер, божа ижер — чаага кирер.

Кокай чипкен кулун ужун хөлечиктиң
Холун-будун саактап каар, караан дежер.

¹ *Отоктар* — бир кожуун хире шериг кезээ.

Кожайынга бөргүн уштуп, мөгейбээн дээш,
Хойга торгаар, чаагындыва шаагайтаар.

Азияның бурунгузу — кара тамы —
Айның, хүннүң чырыы четпес дүмбей дүн дег:
Адан четкен өгбөм ирей көжүп-дүжүп,
Аяң, хемден айлап-бестеп түрөп чоруур.

Сактырымга, согур кижичедип алган
Самдар оолак колданыр дээш арган холун
Салгакчызы менче сунуп, «Аштан-чуттан
Чарып ал» деп дилээнзиг-даа кыннып келир.

Ынчалза-даа халдакчылар шоглай бээрге,
Ынак чурттуң амы-тыны кесте кээрге,
«Чаалыг шөлчө үнүңер!» деп кыйгы дыңнааш,
Самдар мен деп яды кижичылдактаваан.

Байның малын туразында тудуп мунгаш,
Ыргай чазын чепсегленип, дөгөрингеш,
Багыр маадыр шерииңге кээп каттышкан боор —
Ынак чурту тыны ышкаш хайыралыг!

3.

Каш чүс чылдар шуурганнап эрте берген.
Базырыктың инек-дажы улчукса-даа,
Катап база, Багыр-күлүк дирилген дег,
Маадырның адын бөгүн чону дыңнаан.

Кирбей салдыг эртемденниң холунда каң
Хинчек тарыыр, ханныг кара мези эвес,
Хилизинче шургуп кирген шунагайны
Кичээндирер камгалалдың чепсээ чораан.

— Аа бокта, селемени! — диген соонда,
Айтырыглар оортан-моортан эңдерилди.
— Актардан ооң хунаап алган чепсээ боор — деп,
Авыраш оол эгенгензиг сонuurгады.

— Адазының белээ болган эвес ирги?
Арыг каң бе?

— Хаак бажы кыргып көрзе,
Кайы хире чидиг ирги!
— Анчыңны, ойт!
— Адыр, оолдар, башкы боду чугаалазын.

— Дамаскыга таптап кылган каң-дыр, оолдар.
Киевтен бо дег хылыш тыпкан бис... — дээн
Тайылбырны дыңнап ора, элдепсиндим:
«Кижиге кайгаар чиктиг төөгү тургулаар-дыр».

Тыва чоннуң төөгүзүндө шак бо хылыш
Тывызык дег амдыызында баажызы чок...
Он беш харлыг оолдар черле ындыг болгай —
Ону дыңнааш, эртемденни үглөп келди.

— Ол-ла болгай, черле харын диведим бе!
Олчавыстың онзазын аа, эштерим — деп,
Өжүннери хүлер-хүрөң өөрүндөн
Өскезимээр хылбан ак оол хөөреді.

Кырлаң хаайлыг оолак ону кочулады: — Күжүрнү-даа!
Хылбан ак оол арны кызып, ыт чок баады.
— Күзелиңге четкен-дир сен...
— Хүнзедир-ле мактанып кээр ындыг эр боор.

Сөөм туржук, илиг черниң сайын, порун
Сөгедектээш, казып, сүүрүп, омааштап кээр
Оолдарның үш чыл чыгы ажылының
Олчазы-дыр — сонургава кижиге кым боор!

Айтырар-даа, маргыжар-даа, олар ында
Аажок өөрүп, шуугап турлар. А мен мында
Шүглүп чораан бурунгумнуң адын адап,
Шүлүүм бижип, арай кедээр олуру мен.

4.

Испиктеп каан салы дырбыл, караа сыгыр,
Иреси дег арны додаан колхозчу эр
Кашпал, шапкын Улуг-Хемниң эриин дургаар
Каргыраалап челзип келген, чанымда тур.

А чылгычының амыраа кыс хүлүмзүрөп,
Археологтар аразында чаңнап олур.
Ашкан хүннүң херелинге кылаңайнып,
Автофургон малчыннарже халдып бар чор.

Хопуяа бе, Чимий-оол бе — аяс дээрде
Хомустаан дег самолётче өрү көрдүм.
Асбесте инженерниң оглу бөгүн
«Артектен» кээр, агаар-биле чеде бээр боор.

Ракета ужуп үнер Байконурдан
Караам чажы челээш болуп хуулзун дээш,
Радио бөгүн база дыңнадыр боор:
«Гагариннер кезээнден бир оол ужуп үндү!»

Археологтар Улуг-Ужар кайы сен дээш,
Аяар бадып, шинчилелин уламчылаар.
Саян сынның кашпалынга шолбанналыр
Сайгылгаанның одун көргөш, амыраарлар.

Базырыктың кыры-биле шак-ла ынчан
Пароходтар чалгыг чалдап, чаржып кирер —
Чараш маны хаажыланган эриктерлиг
Шагаан-Арыг далайынга селгүүстээр мен.

5.

Бодалымга деңнелгелер чуруттунду:
Аккыр кидис, халбаң бөрттүг амырак кыс
Акызының адаанын ап тулчуп чораан
Бора-Шээлей болу берген ышкаш болду.

Айылашкан акта сүрүүн хавыргылап,
Аас-кежиин алгап чораан чылгычывыс
Чолу дээштиң сокчуп кирген бурунгум бооп,
Чоорту хуулгаш, дайгыргылаан ышкаш болду.

Эзир түрлүг, күдер боттуг экер маадыр
Курайлашкан түме шериг баштап алган,
Эзеңгизин кыңгырадыр тепсенмишаан,
Кушталдырып чоруп чыткан ышкаш болду.

Ооң соондан челээш өңнүг тукчугаштар —
Отоктарның дассыңнары¹ хөлбеңнээн дег,
Сыра чаның кирижинде шыргайланган
Сыйда октар сыылашкан дег кыннып келди.

— Черниң чексээ, сугнуң суксаа боларда чүл,
Челиш-биле тавартыпса, ол-ла болгай.
«Тиилелге удавас²» — дээш, хамык шериин
Диргеп келген ханныг дайзын көстүп келди.

Бардамнааштың халдап келген эзээргекти
Багыр маадыр дошкун чаага сөгүрткештиң,
Хылыш бистиг селемени олча кылдыр
Хыннап турда, кады турган ышкаш болдум.
1966

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Балладаны номчааш, сөзүглелдин планын тургузуңар.
 2. Чогаалдың кол темазын тодарадырынга чүү үндезин болганын тайылбырлаңар.
 3. Чогаалда кандыг иштики темалар барыл?
 4. «Багырның хылыжы» деп балладаның 4, 5 дугаар кезектеринде лириктиг маадырның уран-чечен бодалдарын, деңнелгелерин, түңнелдерин сайгарыңар.
 5. «Ханы төктүп, өлүп чыткан маадырның
Хавыяалыг чаагай херээн чону салгаан:
Күзүңгүлүг селемезин кады хөмгөш,
Хүндүткелдиг адын дашка мулдурлап каан». Бо одуруглардан чүнү билип алдыңар? Тываның девискээринде билдингир базырыктар дугайында чүнү билир силер, бадыткалдыг тайылбырдан бериңер.
 6. Шүлүкчү Ю.Ш.Кюнзегешти чүгө «Базырыктар ыраажызы» деп адааныл? (Самдан З.Б. Базырыктар ыраажызы / «Тыва чогаалдың ко-кпалары-биле» деп номда 126–131 арыннарны номчуңар).
-

¹ Дассыңнар — туктар.

² «Тиилелге удавас» — ол сөстөрни селемениң хынының бир чартыында араб дыл кырында бижээн болган.

Александр Александрович ДАРЖАЙ

(1944–2016)

Бурунгунуң изи-биле

Үзүңдү

Кюль-Тегин,
Тоньюкукту
Хүнге деңнеп,
Ыдыкшыдып,
Чүдүп-тейлеп,
Алгап-йөрээп
 ырлап чораан.
Шүлүкчү, сээң
Адың чүгө билдинмезил?
Орхон,
 Улуг-Хем
Оргузунда
 калбак дашка
Оюп сиилбээн
Одуруунуң кезик-чамдыын
Чүс-чүс чылдар
Хаттыг-шуурган — халаптардан
Кадагалап
 шыгжап арткан.
Адың кымыл?
Аныяк эр
Азы мерген кырган сен бе?
Кайгамчыктыг шүлүктериң
Кайы хемче оскунунуптуң,
Кайы дагда шыгжап кааптың?
Алтайда бе,
Саянда бе?
Улуг-Хемде,
Орхонда бе?
Ужур-чөвүн сөглөп көрөм!
Эртемденнер дөгөрези:
«Эрте түрк күрүнези
Эгээртинемес культуралыг,

Бижии байлак турган-дыр!» — деп
Бирден бир чок
Сөглээр-дирлер.
Илиада,
Игорь ноян
Полугунуң маадыр чоруун
Боян, Гомер
чылдар өттүр
Алдаржыдып төөгүп каан...
Эрте түрк
шүлүкчү, сээң
Экер-эрес адың кымыл?
Эра өттүр
Элеп читпес
Эртин дег чогаалдарың
Кайы дагда шыгжап кагдың?
Алтайда бе?
Саянда бе?..

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. А.А.Даржайның «Бурунгунуң изи-биле» деп шүлүглелинден үзүндүнүң темазын, кол бодадын тодарадыңар.

2. «Шүлүкчү, сээң

Адың чүгө билдинмезил?..

... Адың кымыл?

Аныяк эр

Азы мерген кырган сен бе?..» дээн авторнуң салган айтырыына кандыг харыы берип болурул? Билииңерге болгаш немелде медээлерге даянып, харыылаарын оралдажыңар.

3. Дараазында одуругларның утказын билип турарыңар-биле тайылбырлаңар:

«Эрте түрк күрүнези

Эгээртиңмес культуралыг,

Бижии байлак турган-дыр»

4. «Көжээлерде бижиктер — бурунгу чогаалдар» деп темага чогаадыгдан бижичер.

Игорь Иргит

(1952)

Көжээ дажы

Адам-өгбөм төрөөн чуртун кадарган дег,
Арзайтының эдээ черде көжээ даш бар.
«Мээң чонум, мону номчу, мону утпа, мону кыл!» деп,
Бурун өгбөм шак ол дашта оюп бижээн.
Ада чагыын ажыр ишпес, ие сөзүн эрттир чивес,
Авам, ачам саңын салыр ыдык дажы.

Каржы-дошкун чүс-чүс чылдар дургузунда
Кадагааты, хары чоннар кулдары бооп,
Канчап бөгүн чаңгыс дылдыг, чаңгыс черлиг, чаңгыс чон
бооп,

Хайыралап артып калган тыва чон бис?
«Мээң чонум, мону номчу, мону утпа, мону кыл!» дээн
Бурун өгбөм мерген сөзү дириг ол бе?

«Мен мал эвес, мен кул эвес, мен — кижиги мен!
Бергелерге торлуш дивес күчүлүг мен!
Бодум чонум түрөтпес мен, өске чонну човатпас мен.
Нүгүл-хопка алдырбас мен, бастырбас мен!»
«Мээң чонум, мону номчу, мону утпа, мону кыл!» дээн
Маадыр өгбөм көжээ дажы тендиш дивес.

Өндүр бедик Саян даглар аразында
Өскөн черим хостуг, тайбың делгерезин!
Чырык черге Бурган бисти чүгө чаяап төрүп кааныл?
Шынның оруун часпазын дээш, ынанган-дыр.
«Мээң чонум, мону номчу, мону утпа, мону кыл!» дээн
Ыдык сөстөр чүректерге таңмаланзын!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалчы И.Иргиттин «Көжээ дажы» деп шүлүүнүн темазын, идеясын тодарадыңар.

2. Бурун өгбөлөрдүн дашта оюн бижээн чагыгларының утказын тайылбырлаңар.

II кезээ. ТАҢДЫ, САЯН — ИЙИ СЫННЫҢ АРАЗЫНГА...

Салчак Калбакхөрекович ТОКА

(1901–1973)

КАРГЫГА ЧОРААНЫМ

Барлык ховузу

1 айның 29 хүнүндө аъттарывыс мунуп алгаш, Эрги-Барлык сумузунче угландыр аяар чортуп, арат чоннун мал-маганының, амыдыралының дугайын, болган чутчурааңгай дугайын колдап чугаалажып, ол чугааның дайлымы-биле чер алганывысты билбейн чорааш, Барлыктың ээн чыткан ховузун эртип, хоорзуну көстүп турар тараа шөлдериниң кыдыынга келдивис.

— Аа! Бо ховунуң магалыын! — деп, эш Кижиир-оол ыңай-бээр көргүлөп, кайгап чоруп олур. «Шынап-ла ап көөрге, чаа көргөн эш Кижиир-оол-ла магадап кайгаар эвес, барган-на кижиги бүрүзү кайгаар шөл-ле болгай» деп бодап, улустуң соонда чолдак доруг аъдымны мунуп алгаш, чортуп чоруп олурдум. Кожууннун чанындан аъттанырывыста, хүн элээн бедик турган болгай. Ындыг болза-даа, ук ховунуң кыдыынга чедип олурувуста-ла, хүн даг кырынга олурупту. Ол ховуну дургаар ыңай-бээр харап көөрге, оът-сигени харны өттүр саргара берген, мал азыраар болза, кончуг-ла байлактыг, эң ылаңгыя инек мал, кандыг-даа кыш болза, чудакас чер чорду. Арат чон чылыг шагда кажаа-хораазын тудуп, чай шагда ол сигенни суггарып тургаш, оът-чемни үндүрүп алыр болза, каш-даа муң чылгыны, инек малды тайбың кыштадып болур шөл турду.

Кыштың соогу болгаш ооң дайлымы-биле чуттун айылы чаңгыс бо эвес, моон ыңай база келир болгай. Арат чон болгаш Барыын-Хемчиктин хамык албан организастары «Барлык ховузун бүрүнү-биле ажыглаза чогуур боор»

деп бодап чордум. Ол чоруп олура дыңнаалаарымга, кады чораан өөрүм мээң бодалымны база чугаалажып чортуп олурлар. «Амдыкы бодалым чаңгыс мээңи эвес, өске эштер база ындыг чүве турган чүл оң» дээш, улам-на амырап, шында-ла.

«Барлык шөлдүң ховузунга
Кажаа-хораа тудуп алгаш,
Барып-барып алызында
Байлак малдан өстүрзе аар!» —

деп иштимде шүлүктөй аарак чоруп олурдум...

Ол кончуг ховуну эрте берген болзувусса-даа, ооң ында тараа ховузу боор кончуг байлактыг, суг-суггаттыг ховуда буга иштинге чедип келиривиске, база-ла магалыг чер болду. Ыңай-бээр көргүлээрге, кескен сигеннерниң баштары ында-мында өгбөө берген тургулаар, ук черниң одары «сарыг-кидис-ле».

Ук черниң араттары болгаш албан организастары ооң дугайын база боданып, ажыглаар болза эки чер чорду. Оът-сиген-биле кады инекке тааржыр хола-хараган, чаш тал, чашпан болгаш өске-даа оът көвей чер чорду. Ындыг шымбай оъттуг черлер турда, ажыглавас, кайда-чүдө оът чок хорум-даштың аразынга араттарның чурттап турарының ужуру чүл деп көөрге, билбезиниң ужурунда болгаш чаңчылдың ужурунда болур-дур. Ол чаңчылды сүрбейн, малдың одарының чугулазын барымдаалаан болза, бодувуска кончуг улуг дузалыг болур ийик.

Ол ийи ховуну эртип, Барлыктың унун өрү өскөп бар чыдырывыста-ла, караңгы имир болу берген, бистиң хонар өйүвүс чедип келген, ооң кадында аъттарывыстың бирээзи турупкан, черле болаага хонуп алзывысса, таарымчалыг боор дижип чор бис.

Аътка чоруурунга болгаш черле ажылга эрестиг эш Бадаң чүвөгө саадаар эвес, бергеге торлур эвес:

— Силер чортуп олуруңар, мен суму даргазы эш Делгерниң аалын айтырайн — дээш, хөкпек доруун кымчы-биле мыш кылдыр каккаш, ыңай-ла болду.

Келзе-ле:

— Аалы ырак эвес, дораан чедер бис — деп каан соонда:

— «Чаа, ам аалга чедип алза, ужур бар боор» деп ол-бо чүү-хөө чугаалажып, өскөп олур бис.

Аңныг-меңниг Тоолайлыг

Барлык хемниң бажының солагай талазында Тоолайлыг хем кирген. Тоолайлыг, Арзайты дээш оон-даа өске хемнер аң талазы-биле байлак, чүзүн-баазын аңныг, те-чуңма, элик-хүлбүс ында-ла чер-дир. «Улуг-аң, диин-не ховар чер» деп, аңчылар ынча дижип турар-даа дижик, харын таптыг аңнаар болза, улуг олчаны тывар чер ол болду.

«Бир кыламаны кежип алгаш, Барлыкты өрү өскеп база бир кыламаны оюп, эл кырынче үнүп алгаш, сой-гак чок чер кыры-биле чоруп, дага чок аъттарны амыра-дып, дыш алзып алыр-дыр» деп бодап чортуп олур, ийже көөрүмге, элээн хөй элик чүнү-даа тоовас, тайбың оъттап турлар. Ылавылап көөрүмге, сес элик. Черниң аразы 300 метр хире. Мээң бодумда ланчыы чок, эргилей берген багай маузерлиг кижиги мен. Бодум боолаайн дээримге, боом чок, өөрүм ук аңны көрбээн. Эликтер кончуг-ла таптыг оъттап турлар, ана хаайынга безин какпас.

— Эш Бадаң! Эликтерни, эликтерни — деп арай мөгү-дей берген алгырыптым.

— Кайдал, кайдал? — деп, эш Бадаң ёзулуг аңчылар-биле дөмөй ыңай-бээр көрүп, дилей-ле берди.

Холум-биле айыткаш:

— Дөө-дөө — дээримге, малындан кончуг шалыптыг дүже халаанда-ла, дарс-дарс-ла диди. Ооң соон дарый бир дарс диди.

Өөрүмче көөрүмге, эш Кижиир-оол боолаан болду. Адак сөөлүндө, бир дугаар аңнаанывысты түңнеп көөрүвүске, бир улуг хүлбүстү ол черинге чыттыр адып алгаш, бир эликти бакка боолааш, чоруттувус. Хүлбүзүвүстү сойгаш, соңгу ийи будун дергилеп алгаш, баарын ол-ла черинге шиштеп чигеш, өске эъдин, кежин ыяш будуунга азып кааш: «Бо эликтиң эъдин болгаш кежин кым-даа кижиги алыр болза, кончуг байырлаар бис, таварышкан кижиги алыңар, эштер!» деп саазынга бижип кагдывыс.

«Чаа, ам база кыламаны мээң аъдым-даа канчаар ый-наан...» деп бодааш, дынын дыңзыдыр тыртып алгаш, будумну кызып, бодум арай үзейип алгаш, чортуп олур мен...

Аъдым аскак кижиги-биле дөмөй элеңнээн-чайыңнаан, кончуг-ла багай базып олур. Биче элеңнеп чораан соонда-

ла, аъдым аъттаныр чарыынче калбаш барып ушту. Будумну чыпшыр базып алды. Малым-даа чыдыр, бодум-даа кады чыдыр мен. Ол ынчан чыда, чалым хаяны өрү көөр дээримге, он ажыг чуңмалар бисти көрүп, барып дүшкен мени кочулап, электеп турган-биле бир дөмей бо харап турлар. Будумну болгаш шенээмни аарты ушкан болзумза-даа, кончуг чиик тура халааш, Бадаңның боозун ала тырткаш, боолаар деп чыдырымда, кыламага будум тайгаш, боомну анаа-ла эттиндириптим, «арга кызаш диди, аргар меш диди», дегген чүве чок болду.

Кылама дошка тая-тая, ийлеп-айлап, оюп-айып чорааш, Барлык өрү өскеп, Шыңнаа деп черни эртип алгаш, Тоолайлыг аксынга чедип келдивис.

— Чаа, ашак, силерниң баар орууңар бо — дээш, эш Бадаң-оол Барлыкты өрү эш Кижиир-оолга айытты. — База бистиң баар оруувус Тоолайлыг хем бо — деп меңээ мындыг.

Менди-чаагай чоруурувустуң дугайында бот-боттары-выска чагыжып алгаш, эш Кижиир-оол Саглыже, Бадаң-оол биле бис ийи Каргыже ийи чарлып чоруй бардывыс.

Элээн үр чоруткаш, база-ла, аанакайың, кылама сугсагга боолгаш, хүн орайтагыже, аъттарывыс шагзырагыже, Тоолайлыг хемни өрү чортуп-ла олур бис. Төнмес. Кончуг орайтай бергенде, Тимзе деп черге четкелек чоруп олурувуста, мурнувуста хүннүң караан дуглаан канчаардаа аажок карарган булут бистиң кырывысче хөме диргелип чоруп-ла олур...

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Каргыга чорааным» деп чогаалдың жанрын, ооң онзагайын тайылбырлаңар.

2. Чогаалдың кол болгаш иштики темаларын тодарадыңар.

3. Тоожукчу маадырның көрүжү-биле дараазында үзүндүлөргө даянып, Барлык ховузунуң болгаш Тоолайлыгның чурумалдарын деңнеп, овор-хевирлерин тургузуңар.

«...оът-сигени харны өттүр саргара берген, мал азыраар болза, кончуг-ла байлактыг, эң ылаңгыя инек мал, кандыг-даа кыш болза, чу-даvas чер чорду. Арат чон чылыг шагда кажая-хораазын тудуп, чай шаг-да ол сигенни суггарып тургаш, оът-чемни үндүрүп алып болза, каш-даа муң чылгыны, инек малды тайбың кыштадып болур шөл турду»;

«...чалым хаяны өрү көөр дээримге, он ажыг чуңмалар бисти көрүп, барып дүшкен мени кочулап, электеп турган-биле бир дөмей бо харап турлар».

Шуурган

— Чаа, кончуг шуурганың ол-ла болгай, дарга, ам канчаар бис? — деп, эш Бадаң-оол менче хая көрүнгөш, харызын манаан тур.

— Черге хонар эвес, чортуп олур, билир бис ыйнаан — дидим.

— Кайын боор, кончуг чер болгай: кижиде, мал-даа өлүрөр, хары-биле кады чудурук дег даштарны хадыдып үндүрүп кээр озалдыг чер болгай — дидир.

Ындыг болза-даа, доктаавайн, харын чортуп-ла олур бис. Ол шуурганның бажы биске чедип келген, кижини шында-ла айткан аңдара шавардан ыят чок хире апаарда, «Көргөй бис аан» дидим.

Шынын чугаалаарга, кончуг-ла шуурган-дыр. Эгелей бээриниң демдээ кончуг көвей боор. Ук шуурган эгелээр деп келгенде, хамык куштар, көк-бугалар чүс-чүзү-биле куду ужуп бадар, хамык те-чуңмалар база хаяның баарына ыжыкталып чедип кээр болгаш Тоолайлыг хемниң бажы — Саадактыг арттын кырынга кончуг хөкпөк кара, чамдыкта мырыңай ак булут чедип кээр чүве-дир.

Биче чортуп олурувуста, хат дам-на баады. Ам ажар болза хоржок, маа хонуп алыр болза, тааржыр боор деп чугаалажып алгаш, ыңай-бээр боданырывыска, чаңгыс-даа аал чок. «Ам канчаар, база биче чортар-ла бооп-тур ийин» дээш, чылар-чылбас бурунгаарлап олур бис.

Бир кызааны эрткеш, оргулак кыламаның кырынга чортуп үнө бээривиске, мурнувуста ыңай-бээр элеңнээн, хемниң ол-бо талазынче хараан боолут, улуг-ла чүве чүктеп алган ашак басып олур.

Чок болза аңнап, боолап өлүрүп алган чуңмазы боор, чок болза ая кезип чорааш, оон артып алган чуңмазын чүктеп алган ашак боор деп арай сеткиливис амырап, «аал-уул бар чадавас» деп чоруп олур мен...

Чоокшулай чортуп кээривиске, аңчызы шын болган. Чүктеп алган чүвези аң эвес, негей тону болду. Ынчаарга чоокта аал черле чок, демги сагыжывыс хей болган, «Ынанганның бажын ыт чизин, ыңгыржааның бажын өрт чизин» деп бодап кагдым.

«Чаа, канчаар, бо ашак-биле хөөрежип хонар-дыр» — дишкеш, калбак даштың баарынга чүү-хөөвүстү дүжүрүп алгаш, аъттарывысты ол дораан оъткарып каггаш, от одап, ол аңчы ашактың азарганчыг ынай пажынга шай, быдаа хайындырып ижип:

— Кажан-на шуурган намдай бээр болду — деп чугаалажып олур бис.

— Бо шуурганның намдаары эртен-не чүү ийик, бо хүндаа намдавас, бо ынчап баарга, хоржок чер — деп, ашак ынча дей-дир.

Кады хонган ашаавыстың ады эш Чадамба болду. Мурнай көөрүвүске, чугаа билбес, арай тыртылып олурар, сөөлүндө барып кончуг чугаакыр болгаш төөгүзү улуг, сонуурганчыг кижичорду.

Чадамба Тоолайлыгга кээриниң мурнунда Каргыга чурттап чораан, эрги шагның феодалдарының аажычаңын көрүп, оларның кадыг дарлалынга базындырып чораанының хараазы-биле кончуг ядамык, аарыг-аржыкка туттуруп, бодунуң кады олурган эжин аарыгның айылынга ышкынып, човалаңның човалаңын көргөн араттың бирээзи-дир.

Докторнуң ачызы

— Мен-даа хөк байдалдыг кижичор мен. 1931 чылдың соонда хенертен будум дыгдынгаш, өлүр чыгап турдум. Ам канчаар, арга херекчок эвес, биеэги-ле ламаларымга, хамнарымга бардым. «Хаа, сен-даа ээренниг кижичор сен», ындыг-мындыг дээш, хүрүмнеп-ле турар, айыстапла турар. Адак сөөлүндө, эвээш-биче малым база эвээжеп, шуут-ла ядарап эгеледим.

— Оон-оон? — деп олур бис.

— Оларның ол үвүр-савыр хамнаашкыны, хүрүмнээшкени меңээ дуза боордан туржук, харын бодумнуң байдалымны-даа дорайтадып, хамык малымны база тонааш туруп берди. Бодумну өлүрүңге санап алгаш, эвээш-биче хүнезин белеткеп алгаш, ноктор эмчиге баргаш, «Өлзе-даа, уругларым көрбес черге, орукка өлгей-ле, бир эвес өлү берзимзе, уругларымны улус азырап алгай аан» дээш, Барлыкты куду басыптым...

— Охаай, оон-оон?

— Он хире хонгаш, кожууннун төп черинге бодумнун угаан-медерелим чок, караам шокараңнаан, чамдык черлерге моорагылап, ужа-тура чорааш, чеде бердим. Кожуунга чеде бээримге, кулаам дүлейлээн, караам-биле көөрүмге, улустун аксы калбаңайнып олурар болду. Кожууннун улузу аъш-чем-биле азырааш, кончуг чылындырып кааш, нокторнун турар черин меңээ барып айтып берди.

Нокторнун олурар черинче кирип бар чыда, бодумнун аарыымнын човулаңынга шыдавайн, арай боорда будумну ийи-чаңгыстап көдүрүп, база-ла тендиргилеп, кулаам хүүлээн басып олур мен. Чаа, ам-даа эмчиниң бажыңында чедип келдим, ак хептиг кижилер ыңай-бээр халыжып-ла турлар.

«Ам-даа бир шиидин тывар боор, ламалар, хамнар ийи чыл ажыг мени алаң кылган болгай. Бо ноктор деп кижикайы хире боор ыйнаан» деп бодааш, чырык, карак далып турар бажыңче арай-ла сүртеп кирип олур мен.

Хаалгазын ажыдыптарымга, көк салдыг ашак олур, сөөлүндө дыңнаарымга, адын Тищенко дээр чорду. Бодумнун билир шаам-биле ламаларга болгаш хамнарга амырлап чорааным-биле бир дөмей кончуг куду дап берип, ийи холум сунуп мендилежир деп бодааш, доңгая бээримге, ашаам тура халааш, мени көдүрө соп алды, «Болбас-болбас» деп багайтыр тывалай-дыр.

«Бо кандыг аайлыг кижикан боор, чоп ламалар, хамнар ыңдыг эвес, шириин, дошкун боор ийик, бо кижикан онза кижикан эвеспе оң» деп бодап, ындазында кончуг өөрүп олур мен.

— Кай бар чор силер, чуртуңар кайдал? — деп хелемечи дамчып менден айтыра берди.

— Каш чылдың иштинде улаштыр аарып, кончуг човалаң көрүп келдим, ам черле дөмей-ле өлүр чүве болган төлээзинде, нокторга келдим ийин — дидим.

— Кымнарга эмнедип турдуңар азы черле аараан дораан-на маңаа чедип келдиңер бе?

— Хамнар хамнаттым, ламалар хүрүмнеттим, олар экиртир эмнээринин улуу, харын хамык кошкул-хөрөңгимни кактап алды, ам өлүр чыгаан кижикан апарган-на мында кирип келдим, силер-ле канчаар ийик силер, ноктор? — дидим.

Ол докторнун кадайы кончуг улуг семис, шымбай кижини чемгерер-даа, чаш уруг-биле дөмей бажымныдаа сыйбаар, черле чүзүн ол дээр боор — ноктор эмчи мени кончуг-ла хүлээп алды. Оларнын чылыг бажыңынга аштанып-чемненип алдым. Ол кежээ хар чаап турган

чүве, мен кирип кээримге, ооргам, бөргүм кыры курут хар апарган, ол кадай мээң харымны аштап берип, бодунуң кижизи-биле демей аажылап турар болду, канчаарлаан — дээш, Чадамба карааның чажын чодуп алды. — Бир-ле көөрүмге, ашак нокторум чиде хона берди. Соонда топтап-топтап көөрүмге, ол ашак бодунуң үргүлчү кедип чоруур тонунуң кырынга ак шыва тон, бажында база-ла ак хар дег бөрт кедип алган тур.

«Чаа, бо кижиде хамык дериин кеттине-ле берди, ам канчаар ирги, девип хамналас, маанайлап хүрүмневес, бир өске янзы арга-биле эмнээр дээн боор» деп бодап олур мен.

— Чаа, бо өрөөлгө кириңер — деп багайтыр тывалады.

Кирер дээш бажымны олче көрүндүрүп алгаш, туруп чадап кагдым. Нокторнуң кадайы чүгүрүп келгеш, мени көдүрерге, арай боорда туруп алгаш, ол-ла кадайның дузазы-биле өрөөлчө кире бердим.

Хаа, ол өрөөлдің иштинин арыг-силииде аажок, салгын чыды кончуг чаагай, эмзиг-тамзыг, аңаа хөрөөм дораан-на кончуг амырап, ол эки агаарны, аштаан кижиде чиген-биле демей, тынып олур мен...

— Оон-оон!

— Ноктор ашаам холун чунуп, суук эм кудуп алгаш, кургадыр чодуп алды. Соонда билип алырымга, ак хевинде кеткен, холун чунган болгаш холунуң кырынга суук эм кутканының ужуру болза, хөй кижиде шинчип көөр кижиде болгаш, аарыг таравазын дээш, ындыг кончуг шеверленип камгаланып турар болду.

Ол бичии өрөөлдің чылыгы сүргей, тонумну уштуп алгаш, үпчү бодумну шинчий-ле берди.

— Аксың ажыт, «аа» де! Тын-тын, тынма, база тын! — деп-даа турду. Сандай кырынга олуртуп алгаш, дискээмнің кырынче чымчак маска-биле оожум хап көрдү. Оон-даа өске черлеримни хынап көргөш, саазында бижиپ олуруп берди.

— Чаа, ам-на тонуңар кедип алыңар, силерниң аарыңарны кижиде эмней албас чүве чок-тур! Дөртөн хонукта маңаа турар болзуңарза, экире бээр силер. Бо хүн дораан бир эмден хүлээп алгаш, хүннүң-не кээп эмнедип турар силер — деп кагды.

«Дүүн чаа өлүрүнүң кызыгаарында кижиде болгай мен. Ам дөртөн хонгаш, экире бээр, чараш, чассыг уругларымны көөр, оларымны өстүрүп-доруктуруп алгаш, база-ла

кижи бооп, арат намның, чазаамның херээнге киржир кижидир мен аа — деп бодааш, — ламалар, хамнар кижиниң ханын диригге соруп чиир кулугурлар-дыр ийин» деп боданып, кончуг өөрүшкүлүг олур мен.

Ол-ла дораан бир эмни ижирти, бир эмни ханымче кудупту. Чээрби хонук хире мени ол ноктор эмнеп келди.

Мен ол аразында ана эрзий берген, өлүр сагыш чаңгыс-даа чок, бодумнуң будум-даа кадык, холум-даа дыңзыг, мурнунда чалдырчак угааным ам эки апарган, даргаларның дааскан чүвезин кылчып, экирий берген чор мен. Чээрби-үжен хонуп тургаш, эмчиге катап-катап чедип, оон аңаа чүзүн-баазын аргалар чугаалап тургаш, дөргөн хонук четпейн чанып келдим.

Ол кавының чону кончуг магадап, менден эмчи нокторнуң дугайын айтырып, соонда чамдык араттар база мени өттүнгөш, нокторже чоруп турар апарган. Хөк чүве, мени эмнеп турган Барба хелиң, Торга хам база-ла ол нокторга барган болбас ийикпе.

Аңчы кижидөз эвес, аңнап чорааш, кончуг шуурганга таварышкаш, өлгүже чедир доңганымның хараазы-биле бодумнуң аарыым дагыннап келди. Ам оруун билир кижичүү боор, далган-тарааны соктап алгаш, эът-чемимни дергилеп алгаш, аъдымны мунуп алгаш, нокторумче чоруплаттым.

Ол баргаш, шындала дөргөн хонук хире эмнеткеш, ам үш чылдың эчизинде кадык, бодумнуң болгаш хейниитиниң ажылын эрттирип чор мен. Ноктор эвес болза, ламалар, хамнар мени өлүрүп алгаш, хамык мал-маганымны үптөп алгаш, өскүс уругларымны түредир ийик — дигеш, Чадамба муңгараксай берди. — Бо чоруктуң чылдагааны-биле мээң намымга, чазаамга, Ноктор Эмчиге идегелдиим кызыгаар чок. Ламаларга, хамнарга, феодалдарга хөңнүм калган! — деп, тоожуп чугаалап олурар ашак баады.

Революстун мурнунда ол Чадамба деп аңчы малчын-биле дөмей ындыг араттар кайы көвей турган. Ам ССРЭ-ниң авыралы-биле, ТАР-ның нам, чазааның кызымаа-биле ындыг берге чоруктан уштунуп турар-дыр. Ындыг болза-даа, ам-даа чамдык араттарның бүдүүлүүн ажыглап алгаш, хамнар бодунга кончуг кончаа тып, араттарның бажын төөредип турар чорук чок эвес болганда, серемчилелдиг болуру артык эвес.

Эмчинин хүлээп алышкыны

Чадамбаның чугаазын дыңнааш, соок хаттыг дүннүң дургузу эрте хона бергенин билбедивис. Кежээ удуурувустуң бетинде улуг-улуг чудуктарны сөөртүп, чалар отту ужудуп алгаш, ооң чылыының хараазы-биле, амдыкы ашактың чугаазын сонуургаанывыс-биле кончуг эки хондувус...

Эртен чеди шак хиреде оттуп келиривиске, эш Чадамба шайын хайындырып каан, бодунуң чип чораан далганын биске берип, бис ону чигир-биле холуп чип, бичии мүн кылып ижип алгаш, аъттарывысты мунупкаш, дүүнгү чаң-биле чортуп олур бис.

Тоолайлыг хемнің кончуг кызаа болур черинге чедип келгеш, дураннап көөрүвүске, чуңмаларның хөй деп чүвезин кижиги кайгаар болду. Боолаар дээрге ырак, ынаар баар дээрге, шөлээн чок боорга, «аңчылар аңнаай аан» дээш, аңнаксаан сеткиливисти бот-бодувуска илеретпейн, улам ыңай чортуп олур бис...

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. С.Токаның «Каргыга чорааным» деп чогаалының онзагай демдектерин тайылбырлаңар.

2. Автор чогаалдың утказын ажыдарда, кандыг уран чурумалдар ажыглааныл? Чижектерин тыпкаш, ушта бижинер.

3. «Салчак Тока — улустуң чогаалчызы» деп темага рефераттан бижир.

4. «Эмчиниң хүлээп алышкыны» деп чурукту чогаал сөзүглели-биле холбап, чугаадан чогаадыңар.

Очерк дугайында билиг

Очерк дээрге амыдыралда болушкуннарның азы аңгы-аңгы кижилерниң дугайында боттуг барымдааларга даянып бижээн чогаал жанрларының бирээзи. Чечен чогаал биле публицистиканың аразында турушту ээлеп турар болганындан ол ийи хевирлиг: уран-чечен болгаш барымдаалыг.

Тыва литература тывылганындан эгелээш, очерк жанры элээн делгереңгей хөгжүп келген. Чижээ, С. Тока «Чаа Тыва — Октябрьның оглу», «Каргыга чорааным», О. Саган-оол «Индияны көргеним», С. Пюрбю «Мурнакчы малчында», «Бүткен күзел», Л. Чадамба «Ивижилер», С. Сарыг-оол «Улуг чалгыг-биле», «Үш катап ужуражышкын», Ю. Кюнзегеш «Ужудушкун», С. Сүрүң-оол «Таныжыңар, Соян Хаяң» болгаш өске-даа очерктер бижиттинген.

Очерктиң хевирлерин мынчаар ылгап турар: *чурумал, орук демдеглели, портрет чурумалына* болгаш *кандыг-бир чидиг айтырыгны шиитпирлээринге хамаарышкан* очерктер.

Чурумалды амыдыралда солун фактыларны көргүзүп, оларның алыс утказын хандыр билип алырынга номчукчуга дузалаар сорулга-биле бижиир.

Портрет чурумалын кандыг-бир кижиниң амыдыралын, ооң сагыш-сеткилиниң чараш-чаагайын болгаш мурнакчы ажылын чоннуң мурнунга ачы-хавыязын көргүзери-биле бижиир. Аңаа маадырның бүгү намдарын бүрүнү-биле биживес, а ооң солун талаларын, кижиниң аажы-чаңының болгаш салым-хуузунуң магаданчыг, күштүг шынары илерээн көскү барымдааларны шилип алып. Портрет чурумалын автор колдуунда-ла бодунуң көргөнбилгенинге даянгап, чогаадыр.

Солун-сеткүүлдерде чурумалдардан аңгыда, ниитилел хөгжүлдезиниң улуг айтырыгларын көдүргөн, ону шиитпирлээриниң аргаларынче кичээнгей угландырган очерктер база таваржып турар. Аңаа ийи-чаңгыс кижилерниң амыдыралы, аажы-чаңы азы чамдык барымдаалар эвес, харын күрүне ужур-дузалыг айтырыгларны чеченчидип чуруп көргүзер.

Орук демдеглелдеринге очерк жанрының үстүндө көргүскөн хевирлерин барык шуптузун ажыглап болур. Орук демдеглелдинге портрет чурумалын ажыглааш, кижилерниң аажы-чаңын, төлөптиг мөзү-шынарын көргүзүп, оларның амыдыралын, демиселиниң маадырлыг талаларын, оларга хамаарышкан болуушкунарны чырыдып, ниитилел хөгжүлдезиниң нарын айтырыгларын тургускаш, оларны шиитпирлээриниң аргаларын айтып болур.

Чамдык таварылгаларда очерк амыдыралдың аңгы-аңгы айтырыгларын чуруурунун талазы-биле чечен чогаалдың проза жанрының чамдык хевирлери-биле сырый харылзаалыг апарып болур: очерк-чечен чугаа, очерк-статья, очерк-новелла, очерк-тоожу, очерк-роман дээш оон-даа өске.

Степан Агбанович САРЫГ-ООЛ

(1908 – 1983)

Саны-Мөге

Шүлүглелден эгелер

Э г е з и

Элдеп-эзин хөйнү көргөн,
Эрткен үе дириг ному,
Адаларның бирээзи боор
Ашак-биле таныжыңар.

Башкы сыннар меңгилери
Ала-була көзүлгөн дег,
Баштың дүгү агарыксап,
Алдан чыгап кырый берген.

Човалаңның дөвүнчүүнче
Чайлып дүжүп бадып-бадып,
Чолдуң бедик чадазынче
Чайлааннарның намдары-дыр.

Каржыларга базындыргаш,
Карактары шала куду,
Кадыг-бертти чурттап эрткеш,
Хавак эъди шүглү берген.

Чолдаксымаар, хөрээ делгем,
Чочак-мочак күдер боттуг.
Ажыл-ишке дадыкканы
Арнында-ла илдең ирей.

Адавысты хүндүлээштиң,
Адын хевээр адавадым.
Чогаалчының мактап адаан
Шолазында Саны-Мөге.

Малчыннарның хуралынга
Мандат тудуп моорлап келген.
Чугаалажып танышкаштың,
Чуртталгазын сонуургадым.

Хоран суглуг тамылардан
Колдамнажып эштип үнгөш,
Алыс чыргал бозагазын
Артап кирген хостуг ирей.

«Тайзы басса, дүжүп болур
Тамыларның муңгаш оруун —
Оглу, кызы бүгү биске —
Оюңар» — деп чагып орду.

Ашак боду тоолдай берди,
Аныяктар кичээниңер,
Шылырткайнып дагжаваңар,
«Шыяан ам» деп дилеп оргар.

Бирги кезээ.

Човалаңның дөвүнчүү

1.

Ававыстан төрүттүнген,
Адам-өгбөм сөөгүн салган
Алыс чуртум Хемчик мурну
Агым суглуг Биче-Шуй дээр.

Кезээ шагда аттыг-чарлыг
Хемчик уну чуртувуска
Кадыг-берге, халап-чуттуг
Кандыг үе турбаан дээрил!

Адавыс боор Шаңгыр ирей,
Авам кадай Бөксө күжүр
Ажыл кожуп, өреге тип,
Аңаа чурттап чораан чүве.

Азырап каан ада-иеэ
Ажык-дуза чедиргелек,
Орай-хенче биче шаамдан
Онза бакты көрө бердим.

Элеп-түрөп үнгенимниң
Эгези-ле мындыг чүве:
Өйлеп-өйлеп сактып келгеш,
Өжээн-кылыым хайнып келир.

Өртемчейни туман дуглаан,
Өгнүң иштин хыраа шыпкан
Кадыг-дошкун ажыг кыжы
Хаара туткаш туруп берген.

Ууттунмас улуг хары
Улай чаггаш, улдуртупкан.
Өдек, кыштаг, хонар хонаш
Өлгөн малдың сеги долган.

Кажаа-биле деңней чаапкан
Харны чеже казып эжер
Өвүстүң инектери
Өдектен-даа үнместеди.

Ачам биле авам ийи
Арыглардан ыяш кыргып,
Каш малын оскунмас дээш,
Кандыг хинчек көрбеди дээр.

Шала часкаар апарганда,
Чаңгыс борбак анай-даа чок,
Эвээш малдың кажаалары
Эңгейгилеп курут калды.

Амы-кошкул үстүп төнгөш,
Аштап өлүр «шагның багы» —

Уйгу-дүштен ырап болбас
«Улуг чутка» бектеттивис.

Хонак, тараа кадып-каңдап,
Хонук быдаа үзүлгештиң,
Хайыралыг кызыл тынны
Хайлыг өлүм тудуп алган.

Чайын мүн-не өлбес чүве:
Шаңда чулук эриг турар,
Айын, безин казып чиптер,
Агым суун-даа ижиплеттер.

Ойда-чикте, шынаа-шыкта
Озук туткан доңгаңнашкан,
Кичигене, шеңне каскан
Кижилер-даа эмге-санчок:

Авырара чудай берген
Ажы-төлүн эдертипкен —
Шинек-харык үстү берген,
Ширик чушкуп чоргулаарлар.

Казып чивээн дазыл-даа чок,
Хайындырбаан сиген-даа чок.
Харык-шинеке оскунупкан
Хайдынып-ла чоруур чүве.

Дүндүктүг өг арттырбайн
Кезип чоруп, дилензе-даа,
Дүлүм чедер, хырын хоглаар
Керзең, дууог тыптыр эвес.

Он-он хонук диленгештиң,
Олча тыппаан ачам келгеш,
Шуудунга кирген-даа дег,
Шугул, каржы хыйлангылаар:

«Эжен черден элчи келир —
Эвээш малды сүүзүннээр.
Эрлик черден элчи келир —
Эът-ле ботту сүүзүннээр.

Төрүүр хүндүс төрөөн эртип,
Төөгүнүң багын ыңай.
Үнер хүндүс үнген эртип,
Үүлениң багын ыңай!»

Өскээр чайлаар аргазы чок
Өлүм багы — аштыг өлүм
Көзүлдүр-ле караңгылап,
Хөмө бүргөп чедип келген.

Авам биле ачам күжүр
Аразында сүмелешкеш,
Ырап барып бистен чаштып
Ыглажыптар турган ийик.

Эмгежок хөй эмдер-самдар
Эвеген чаш ажы-төлүн
Көрүп ора, оскунарын
Көзүлдүр-ле канчап диттир.

Канчалза-даа, күштүг турган
Кады-кожа аалдарга
Каггылапкаш, адак узап,
Карак ажыт чорупканнар.

«Үре-төлүн каггаш баар» деп
Төрөөннерни чүү деп бактаар,
Үе-төре үүлө, хинчээн
Төөгү боду ялалаай аан.

Кандыг-даа арга боданмайн,
Кагжып чадап олургаштың,
Өрегезин ээн кылдыр
Өлгөннерни олар көргөн...

3.

Ажы-төлдүң салым-чолун
Азаргааннар кадыг чаңы,
Аштыг өлүм кара холу —
Аразынга кызып алган.

Авам ышкаш ынак эвес,
Аксы-дылы кадыг-чидиг

Хары кижиге аалынга
Кадарчылап туруп алдым.

Бир-ле хүндүс анай ээпкен,
Бистиң кожай шывык туткан,
Ыды читкен, арны дүүлген,
Ызырныпкан басып олур.

Чалгыны чок кушкаш оглу
Чалбаңайнып чадап чорда,
Халып келген кокай ышкаш,
Карактары кызыл келди.

«Хоюң чүгө ыратпаан сен,
Кокай ышкаш черлик аза!
Согур сен бе?» — дээн соонда,
Сога берген — канчаар ону.

Кааң хүндүс диңмирээн дег,
Караңгылап, кызаңайнып,
Ижин-баарны когжапкан дег,
Изиг көсчө суккан-даа дег.

Миннип келгеш, көөрүмгө,
Бир-ле сугда белим суп каан,
Харык-шинек үстү берген,
Кара чааскаан чыдыры мен.

Арай боорда доңгайгаштың,
Сугну пактап чыдарымга,
Арным сугда көстүп келди:
Суглаңгылыг, ханныг, дестиг.

Хамык эдим курлангылааш,
Хаак-биле каккан хевээр
Кезик-кезик кызыл кылдыр
Хээлени берген болду.

Ашка-чутка кызаттыргаш,
Амы-тынга кыжандыргаш,
Кавайымдан үнген дораан,
Кадыг-бертке ужураштым.

Чылытканның артыын ижип,
Куруг хырным бортап чордум.
Шыжыкканның аксын дыңнап,
Кулак кызып эртип чордум.

Харамнарның кадыг чаңы
Кара баарым өйүп келир:
Кара хевек, божа безин
Карак чажы холуй ажар.

Дөңгүр төшке чаглактангаш,
Доңуп-дожап түрээн ышкаш,
Төрөл чокту төрөл тыртып,
Дорамчыны көрүп чордум.

Ием, адам сагынгаштың,
Иштим-хөңнүм кудараанын
Кадарчы мээң хоргадалым —
Хаяларга ырлап чордум.

Белдеп эрткен чорумалдан
Айтырган дег дилегзинип,
Бедик даглар баштарындан
Аян ырым ырлаптар мен:

«Аштап келгеш, аакталыр
Аштыг-чемниг авам кайдал?
Доңуп келгеш, домактаныр
Тоннуг-хептиг авам кайдал?..»

Каарган куштуң даваны дег,
Казырыктыг кара буттар
Хая-дашка кестип, хорлап,
Ханы сыстып, төктүп чоруур.

Балдыр сыкпас, олут орбас,
Малын малдап, пажын паштаар,
Орар черим — оттуң адаа,
Орун-дөжээм — чыышкын адаа.

Идиктерим сыртангаштың,
Иштии хоюм дөжөнгештиң,

Дүрлүп-дүрлүп, чыдып аар мен,
Дүннүң соогу хаарып хонар...

5.

Чорушкан чон чугаазындан
Чоруй дыңнап чорза-чорза,
Хайыралыг адам-ием
Каргыда деп дыңнап алдым...

...Бактың багын көрүп чоруп,
Башкы сыннар Өвүр чарыы —
Кадыр даглыг, кадар оъттуг
Каргы хемге чеде бердим.

6.

Эрге-чассыг ээп өскөн
Эргим, ынак авам күжүр
Эмчи лама аалында
Эштенчи бооп ажылдап тур.

Черге калган оглу мени
Чедип кээрин күзөп манаан
Авам мени көрүп кааштың,
Алгырыпкаш, халып келген!

Борбак-борбак карак чажы
Мойнум орта дүжүп турда,
Өлгөн кижидирилген дег,
Өөрүшкүнү сөглөп турду.

Ийи холдуң хоюг-чымчаа,
Ийи карак изиг чажы
Ийлей берген иштим-хөңнүм
Эде суйбап берип турду.

Быдаа, шаарын чылдып берип,
Быттыг бажым дырап берип,
Элеп-түрзөн оглу мени
Эдертип ап чоруур болду.

Кончуг ынак адам Шаңгыр
Кончук чалаң аалында

Шырай-бажын чывар чипкен,
Чылгычылап чурттап чору.

Аштың-чуттуң айылындан
Амыдыраар аайы-биле
Аңгыланы бергеннерин
Аңаа баргаш, дыңнап алдым.

Авам күжүр чүнү кылбаан:
Алдан-бежен саанын саар,
Алгы-кежин эттээр, соктаар —
Амыр чүве көөр эвес.

Дүн-даа дивес, хүн-даа дивес,
Дүвү-далаш, бачым чымыш,
Четтикпестеп, сыңышпастап,
Челип, шошкуп тура хүнзээр.

Анчыг, каржы аажы-чаңның
Ажынышкын — дорамчызы,
Ары, чылан хоразы дег,
Ажыңнадыр шап-ла чоруур.

Ижер чеми — ижин-хырын,
Холуп каапкан өкпе, шөйүндү.
Идик-хеви ирик-сазаң,
Кожайларның элендизи.

Канчалдыр-даа кызып турда,
Каргыс лама кээргээр эвес.
Харам куруяа, ажы-төлү
Карак-кулак дежиپ каа дег.

Дартайты-ла семириже
Тамчык-хүндү көрүп ора,
Далбаңайнып кызып турда,
Тарийгилеп көксеп орап.

Ээгип безин албас кылдыр
Эндере-ле сыгырып алгаш,
Дазаңайнып аңдаштанып,
Дакпыжадыр ышкып чыдар.

Өвүр черге чеде бергеш,
 Өөлөт, дөрбет, делегден бээр
 Эштенчилеп элөп-түрөп,
 Эки чүвө көрбөдим-даа.

Чайын-кыжын, изиг, соокта
 Чаңгыс хостуг хүн-даа көрбөс.
 Ажыл кылыр, кадарчылаар:
 Алгы хире шаңнал бербөс.

Чажы мени түрөтпөс дээш,
 Чаңгыс авам чүнү канчаар:
 «Өрегелиг өглүг эвес,
 Өремелиг шайлыг эвес».

«Дески чүвө турбас кылдыр
 Делегейни кымнар номнаан?
 Буруулуглар кылган болза,
 Бурган ону чүгө көрбээн?

Кижиге күжүн кижиге төтпөс,
 Ажыл төтпөс — өлзө, төнөр.
 Кинчи-бекти дээрги чөшпөс —
 Албатылар боду чежер.

Хүнүн сеңээ чырыткы боор,
 Күжүн сеңээ азырал боор.
 Чалгаа чорба, кежээ чору,
 Чаңгыс чорба, өөрлүг чор» — деп,

Улус көрбөс чажыт черге
 Ужум-бажым чыттап, суйбап,
 Хөрек-чүрээ сыңышпастаан
 Хөңнүн меңээ чугаалап бээр:

Дагын-дагын сургап сөглээш,
 Дакпыш хөрээ хозай берген —
 Таагылыг узун чажын
 Тааланчыг суйбагылаар...

Салым-чолдуң кандыг боорун
 Саазында бижип кагбаан —
 Кандыг-ла-бир ужуралдан
 Хамааржы бээр үе турган.

Хөлезинин төлөп чоруур
 Көшкүн орус садыгжыга
 Хөлечиктеп кирип алгаш,
 Хөлчөк шору сегий бердим.

Чогум ады Колатилин,
 Шолазында Аккаажык дээр,
 Чокпак салдыг, бедик хаайлыг
 Чочак улуг кижиге чүве.

Шириин-дошкун — кижиге бастыр,
 Чилби-чазый, мөлчүмгей бол,
 Адаан аксын халас ытпас —
 Алыр-бээрде шынчы кижиге.

«Ажыл кыл» дээш, албадаары
 Амыр-дыш-даа сактыр хуу чок.
 Көпөөктүң ажыын бодааш,
 Хөөкүй бодум кызыпкан мен.

Халас эвес, чажың турда,
 Карак кызып оралдажып,
 «Багай эвес хөлечик» деп
 Мактадып-даа чоргуладым.

Эзер-чонак, идик-хевим
 Кылаң кылдыр сегий берген,
 Эвээш-биче малдың өзээн
 Кызып чоруп, боктап алдым.

Иштикиге, даштыкыга
 Изиг дерим төктүп чоруп,
 Ийи-чаңгыс кошкулдуг бооп,
 Ижер чемниг апарган мен.

Эрте-дүже ужуражып,
Эки-бакты сүмележип,
Иштим-хөңнүм чугаалажыр
Ием күжүр өлүп калды...

9.

...Ажыг бертти ажып чоруп,
Азырап каан эвээш малды
«Албан малы» дижип алгаш,
Албас, чивес чүве-даа чок.

«Дээдилерге», «улулгарга»
Делгеп, өргүп турувуста,
Чооглаарын чооглап алгаш,
Чоннун кежии дижир эвес.

Дежилгиже, чарылгыже,
Дежеңнедир сыырып алгаш,
Деспек черде тарбаган дег,
Дедир ээрип орар болгай.

«Эжен чарлыы күштүг-дүр» деп
Эдерген бооп чорза-даажок,
Эгиир шагда көзүлбейн,
Эрте бээрин күзеп чораан.

Күжүр чонум чеже дөзер,
Күдүк базып, чеже тейлээр.
Бараан болгаш, бажы шылаан,
Базындыргаш, хөңнү калган.

Кижиги бүрү хилек-чарак
Килдиш дизе, тура халып,
Кылык хайнып чорза-чорза,
Кылыш, моңун туткаш турган!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүглелдин бижиттинген төөгүлүг үезин тодарадынар.
2. «Эрткен үе дириг ному» деп кайы маадырны адааныл? Чүгө?
3. «Човалаңның дөвүнчүү» деп бирги эгениң кол бодалын дараазында строфаларның уткаларынга даянып, ажыдып болур бе? Сайгарылгалыг тайылбырдан бериңер:

*«Эжен черден элчи келир —
Эвээш малды сүүзүннээр.
Эрлик черден элчи келир,
Эът-ле ботту сүүзүннээр...»;*

*«...Кижн бүрү хилек-чарак
Килдиш дизе, тура халып,
Кылык хайнып чорза-чорза,
Кылыш, моңун туткаш турган!».*

4. Чогаалдың идеялиг утказын ажыдарынга бойдус чурумалының уjur-дузазын тайылбырлаңар.

5. Улустуң аас чогаалындан алган одуругларны тыпкаш, чогаалга оларның салдарын тодарадыңар.

6. Ядыы чоннуң революция мурнунда амыдыралын бир мөзүлеш кылдыр чураанын С. Токаның «Араттың сөзү», К.-Э. Кудажының «Тараа» деп чогаалдары-биле деңнеп көргүзүңер.

7. «Кижн күжүн кижн төтпес,
Ажыл төтпес – өлзе, төнер.
Кинчи-бекти дээрги чешпес —
Албатылар боду чежер...» деп одуругларның идеялиг утказын тайылбырлаңар.

8. «Човалаңның дөвүнчүү» деп эгениң сюжедин тодарадыңар.

Ийиги кезээ.

Чолдуң бедик чадазы

1.

Хостуг чаагай чуртталга дээш
Хоор чонум тулушканы
Анаа халас эрте бербээн,
Ажып-тиилеп, шыдап үнген.

Демниг күшке чүлөр дыңныр,
Демиселге ажып үнгеш,
«Дээдилерни» дүжүр октап,
Дески чоннуң чазаа турду.

Дошкун, кадыг эрги ёзаа
Чүрек өлүп, хөңнүм калган.
Доктаап бүткен чазак төрээ
Чүдүг-сүзүүм сиңе берген.

Эрги ёзу дүшкен соонда,
Эктим, мойнум хозай берген.

Элдеп-эзин элег-түрег
Эглип келбес болу берген.

Ашак назы чеде берген,
Алыс билиг куду болгаш,
Белен-селен чүве билбес,
Бергезимээр чоруп чордум.

Ынчалза-даа шыны херек,
Ылап билип алган чүвем:
Алдын чазаам айтыг чарлыын
Ажыр баспас сагып чор мен.

Ажыл-ишти кылырымга,
Ийи холум мөге, дыңзыг,
Аксым-кежиин сактырымга,
Иштим-хөңнүм изиг, чылыг.

Адазының чуртун тудар
Ажы-төлүм аштавайн,
Амыр-менди чурттазын дээш,
Агы күжүм салып чор мен.

Бар-ла шыдаар күжү-биле
Малым ижин ышкынмайн,
Өскүс анай өлүрбес дээш,
Өлгүжеге кызып келдим.

2.

Кажан шагдан өзүп чадаан
Каш малым — өнчү-хувум
Кадат, хавыт чедишпестеп,
Кажаа сыңмас өзүп чору.

Ажы-төлүм өгленгилээш,
Арбан чыгам өзүп-төрүп,
Өнчү малын өстүргештиң,
Өөрүшкүлүг чурттап чорлар.

3.

Кааң дээрни, чырык хүннү
Кара булут дуглапкан дег,

Чүлдү-чүрек арыг ханын
Чүдек халап дуглап келди.

Дээди бедик хүнүвүсче
Дерзии дайзын шурап кээрге,
Арат чоннуң килең-кылыы
Ашак мени оттурупту.

Адазынга болушпайн,
Оглу орза, ботка багай.
Адаан-өжээн негеп албайн,
Олура өлзе, атка багай.

Бакка кирген эшке деткил —
Бадылгалыг эки сеткил.
Акы-дуңма эдержири —
Аразында деткижери.

Бужар-чүдек кара хирни
Буза шапсын, арытсын дээш,
Чүнү кылып канчаарымны
Чүрээм боду негеп келди.

Эктим элеп, аштай бээрин
Эге черле сагынмайн,
Эдим, малым харам чокка
Эрес-дидим берип тур мен.

Ханныг чылан сыырыптар деп
Харамдыгып халдап турда,
Камгалакчы шериивистен
Харамнаныр чүве кайдал.

Деңзи караан грамм чаяр,
Демниг сааскан тевени чиир,
Чаалыг шагда дуза катпаан
Чаагай чүве кайын дыңнаар.

Кырганымга чалынмайн,
Кымга-даа-ла чарбыттынмайн,
Хамаатының албан үлүүн
Карак кызыл күүседир мен.

Чаңгыс борбак үрезинден
Чамбы-дип-даа тодуп болур.
Чагган дээрнийң дамдызындан
Чайык-үер бадып болур.

Тогду хойдан хураган ап,
Тогланчыдан үрезин чыып,
Хөйүнүң ниити савазынга
Көпеекти немеп чор мен.

4.

Арбан, суму даргаларның,
Ажы-төлдүң — оолдуң, кыстың
Тыппас, көрбөс чүвези чок,—
Дыңнаарымга, мени кел дээн.

«Чүнү канчаар дээн ирги,
Чүгө мени кыйгырты?» деп
Арай дүүреп, кайгаза-даа,
Албан күштүг, чедер-дир дээш,

Багда турган малым мунгаш,
Маңнатпышаан чеде бердим:
— Малчыннарның хуралы боор,
Баргаш кел — деп мындыг ыйнаан!

...Аян-чорук кылып мунар
Эки аътты тудуп, мундум.
Албан черге кедип кирер
Идик-хепти уштуп кеттим.

Малчыннарның төлээлери
Барыын кожуун төвүндүвө
Чугаалажып-хөөрешпишаан,
Чула тутсуп кириптивис.

Кылаштаарга, төнмөс черлер
Кыскалап-даа калган ышкаш,
Барлык хемнийң унун куду
Бадып орда, канчаар ону!

Катканының биеэги боор,
Хаттыг шуурган, хүнге чирткен.

Хамык үнүш — арга-каскак
Каттыраңнап чыткан ышкаш...

Эрте-бурун бичевисте
Элеп-түрөп, дезип үнгөн
Эрги чуртум Хемчик уну
Эрээн-шокар эртинеле!

Кода-балгат, орду-паараң,
Коржаа, банк, садыг-бүүзе
Мажалыктың тейлери-ле,
Магаданчыын канчаар ону!

Бажың, өглер иштинде-даа,
Баглааш, чагы бажында-даа,
Орай кезжээ дүжүп кээрге,
Оттуг шолбан үнгөн турар.

Ханаларда, булуңнарда
Кара тавак аскылап каан,
Каш дылга чугаалап кээр,
Каргыраалап, ырлап турар.

Элеп-түрөп, багай чорда,
Эрбен, тенниг ышкаш чораан
Хемчиим бо хүн көөрүмге,
Хевис, торгу чадыпкан дег...

Оран-чурттуң малчыннары
Ончаланчып чыгып келгеш,
Клуб орта олурупкаш,
Хуралдааштың туруптувус...

...Эки-бакты дөгөрезин
Эргек базып санавышаан,
Идепкейлиг кезжээлерни
Илередип көрдүвүс-даа:

Эрес-кежээ ажылдааштың,
Эвээш малын өстүргештиң,
Ада-чуртка дуза каткан
Араттар-даа эмгеле чок.

1943 чылда Тываның бирги мөөң белээн чедирип чораан төлээлер
Барыын фронтуда. Мурнуку одуругда *С.К. Тока, М.Б. Артас, О.Ш. Саны-
Шири* (Мөңгүн-Тайга), *О.У. Ыңаажык* (Сүт-Хөл), *О.К. Саган-оол*

8.

Кырып келген назынымда
Кызыл хоорай төвүмнү көөр
Аксым-кежиин бодап келгеш,
Амырааным чүте деңнээр!..

...Канчангаш-ла көрейн дээним:
Кайгамчык хөй кызыл сылдыс
Шынаа, хову шыва берген,
Чырыткылыг апарып-тыр.

«Чүзү боор!» деп кайгап-харап,
Чүрек арай дүргедексеп...
Кыпкан от дег, үнген хүн дег,
Кызыл хоорай көстүп келди!

9.

Албан чери — улуг черге
Аян, топтуг кирер дээштиң,
Машинаның аксын тыртып,
Маңнатпаза диртимни-ле:

Караңнады, шимеңнеди
Халытпышаан, удаткан чок

Хоорайның ортузунда
Хоюңнадып кирип келди.

Удуртукчу эштер-өөрлер
Уткуп келген, эмге-ле чок.
Төлээлекчи малчыннарны
Дөгөрезин хүлээп ап тур...

10.

Барындак дег чылыг-чимчак,
Арыг-шевер орун салып,
Манчы, хуужуур, чигир-чимис —
Аъжын-чемин делгеп турар.

Бөмбүрзекте — бүгү дипте
Бөгүн чүү-ле болган ийик,
Оолдар, кыстар кирип келгеш,
Ол-ла дораан чугаалап бээр.

Күрүнениң театры,
Кино-чурук, ыры, хөгжүм
Үргүлчү-ле ойнап-хөглөп
Үнүп турда, уйгу келбес.

Эртем, угаан, салым-чаяан
Эриин ашкан үер ышкаш,
Энерелдиг хоорайымга
Эвээш хонгаш, хөйнү көрдүм.

Каш хонук дургузунда
Кадыг, шыңгыы чугаалашкаш,
Малчыннарның хуралы-даа
Магаданчыг чаагай эртти.

Адак соонда, түңнелинде
Ады-сураа үнүп келген
Тергиин-тергиин малчыннарга
Дээди шаңнал тыпсып төндү.

Ашак мени адап үндү!
Ажыл-күштүң хавыязын
Хөрээм орта чалаптарга,
Хөгжүм-музык дендеп келди!

Алдын-биле сиилип кылган
Орденимниң херел чырыы
Алыс улуг чыргалымның
Орук изин чырыдыпты...

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Чолдуң бедик чадазы» деп ийиги эгениң сюжедин тодарадыңар.
2. «Ажыл-ишти кылырымга,
Ийи холум мөге, дыңзыг.
Аксым-кежиин сактырымга,
Иштим-хөңнүм изиг, чылыг...» деп одуругларны барымдаа кыл-
гаш, Саны-Мөгениң амыдыралыңга күш-ажылдың салдарын тайылбыр-
лаңар.
3. Кижиниң күш-ажылчы, кызымак, шудургу, кежээ шынарларын
илереткен үлегер домактардан бижээш, утказын тайылбырлаңар.
4. Үшкү эгеде кандыг төөгүлүг болуушкун дугайында чугаалап
турар-дыр? Ук төөгүлүг үеге хамаарыштыр бижиттинген кандыг чогаал-
дар билир силер? Оларның аттарын болгаш авторларын адаңар.
5. Шүлүглелдин ниити утказын допчулап чугаалаңар.
6. Дараазында портреттерден маадырларны таныңар:
 - а) Чолдаксымаар, хөрээ делгем,
Чочак-мочак күдер боттуг...
 - б) Чокпак салдыг, бедик хаайлыг,
Чочак улуг кижиге чүве.
 - в) Ээгип безин албас кылдыр
Эңдере-ле сыырып алгаш,
Дазаңайнып андаштанып,
Дакпыжадыр ышкып чыдар.
 - г) Шырай-бажын чывар чипкен,
Чылгычылап чурттап чору.
 - д) Алдан-бежен саанын саар,
Алгы-кежин эттээр, соктаар,
Амыр чүве көөр эвес.
Дүн-даа дивес, хүн-даа дивес,
Дүвү-далаш, бачым чымыш,
Четтикпестеп, сыңышпастап,
Челип, шошкуп тура хүнзээр.
7. Шүлүглел жанрының тодарадылгазын бериңер. «Саны-Мөге» деп
чогаалдың ук жанрга хамааржыр шынарларын айтып, шынзыдыңар.
8. «Човалаңның дөвүнчүүндөн чолдуң бедик чадазынче» деп темага
чогаадыгдан бижигеңер.
9. «Ада-чурттуң Улуг дайыныңга тыва чоннуң киржилгези», «Тываның
совет чонга белээ» деп темаларга дыңнадыглардан кылыңар.

Монгуш Ыдыраанович ИДАМ-СҮРҮН

(1920 – 1970)

Союспаң

Харлыг меңги, туман читпес бедик баштыг
Хан-Дээр чурттуг Союспаң деп мөге чораан.
Оон тура чартык чүс чыл эргизе-даа,
Орлан мөге мөчүзе-даа, ады читпээн.

Саап ижер инээ туржук, өшкүзү чок,
Чаңгыс аъттыг, чадыр өглүг ядыы-даа бол,
Аштай берзе, дээргилерге чанныр туржук,
Айын казып, адын аңнап, тоовас чораан.

Шуткуп куткан демир пар дег эрес эрнин
Сураан, адын дыңнавааннар чуртта ховар.
Шуулганнарга боду шүглүр, аъды эртер,
Сурун орлан, доктар доспас маадыр чораан.

Актыг черге дүжүметтер ажыт-чажыт
Кедеп, истеп, амызынга кыжанза-даа,
Адаан-өжээн алыкчызы Союзунга
Хемчик чону болчуп келир ада чораан.

Дошкун кыжын өвүр, араа халап дүшкен:
Дооза чоннуң малы чудап, өлүп турда,
Арагачы, көгээр мөдү Сеңгин чаңгы:
«Аалдап кел» — деп Союспаңче хаазын ыткан.

Дээрги чаңгы чалап турда, чажам дээр бе?
Дегийт-шымдай чыжыргана чыып тиккен.
Чаңгыс чорук каяа калбас, хамаан бе дээш,
Чартык көңгүл арагалыг аалдап хапкан.

Оруун дургаар туруг, чалым харап турар,
Одуруглар, каъттар ужу көстүп алган,
«Олчалыг чор, Союзум!» деп йөрээн ышкаш,
Оон-даа ыңай таан таптыг шөйлүп чыдар.

Ажыг соокка дожаңналып хырааланган
Азыг салын, кирбиктерин чоттунгулап,

Эзеринге шавый саадап, таакпылап каап,
Элдеп-эзин чүве сактып, бодап чораан:

«Уваа, чиктиг. Барып-барып Сеңгин чаңгы.
Ужуру чүл? Аалдап кел деп хаазын ыткан.
Бээзи кожуун найырынга эрткен күзүн
Бээниң оглу Шончуулазын октапкан мен...

«Алдан-дургун» киржикчизи мээң акым
Астырарда, Сеңгин чаңгы канчап туржук?
Кокай биле хойну кошкаш салыпкан дег,
Хоржок болгай — өлүрүшпейн анаа барбас...»

Чортуп орда, аңчыларзыг боолар чүктээн
Чорумалдар таварышкан, танып чадаан:
Көжүп калган, дииспей салдыг, хыраа шыпкан,
Көргөн кижиге дүжеги дег коргунчуг-даа.

Аңчыларның оруун чайлааш: «Амыр!» — деп-тир.
Аксын тебе тепкен ышкаш, ыттавааннар.
Хыйырташкан, көккө тоткан бугалар дег,
Кыйы-биле хыйыр-кылчаң эрте берген.

Сеңгинчиктиң аалынга удатпайн
Чедип келгеш, мурнуу өггө кире берген.
Одундува хөлестей теп тавангайлаан,
Оюраарган метпек куруяк чыдар болган.

«Амыр» — диген. Кылчаш кындыр хыйыртап каан.
Ажынганын-дарынганын билир бе, ооң.
«Чалаң чок-тур, аңнай берген. Манаар сен» — деп
Чаңгыс катап сөглээн сөзү мындыг болган.

Чеже манаан, кежээ четкен. Суглук дагжаан.
Бакылаарга, черге душкан аңчылары.
Чөдүргүлээш, кирип келзе — Сеңгин чаңгы.
— Бараан болгаап келдим ийин — дээш, бараалгап-тыр.

— Черге душкаш, бараалгавас сойлук боор сен!
Черле сенде тоор чүве бар бе, чок бе?
Хүндүлээрин кыжыраан дег, хевир чок — деп
Хүртедейнип, шаагайынче көргүлээн-даа.

— Танывадым. Буруу бооп-тур, дээрги — дээш,
Калбаш кындыр база катап сөгүрүп каан.
— «Танывадым! Танывадым!» Согур сен бе?
Калчаарай бээр. Тейи-биле кыштаар четкен.

Көңгүлүндө арагазын сөңнөп кудуп,
Дашка тудуп: «Чооглаңар» — деп бараалгап-тыр.
Көгээр болган дүвү долбас хырнындыва
Дарый-дарый куттургулап ижип алгаш:

— Алдан-дургун үрө-төлү Союспаңны
Кагыңар! — деп хаалар кый деп кышкыргылаан.
Аңаа каяа кедеп турган чолуктар ийик,
Хаалгадан сыңмарлажып халчып келген.

Союспаңны чыттыр баскаш, кага бээрге,
Чолуктарны ойтур-дүйтүр шашкылапкаш,
Улуг бижээн уштуп кээрге, дезипкеннер.
Узун дурттуг доруун мунгаш, ыңай болган.

Кашпал хемге хөрүктелдир, дүвүлендир,
Кадыр сынга кушталдырып тутсуп ора,
Хая көөрге, чашты берген хаалары
Кажааларда бедиктенип харап турган.

Алды-Оораш Бозагада таныжының
Аалынга чүгүртпүшаан чедип келген.
Чораан чоруун чажыт чокка сөглөп бергеш,
Чоруп тура, чагыын бергеш, чана берген.

— Чадаанага чыыш боор деп чарлаан дидир.
Чаңгыс чорук каяа калбас, дузалап көр.
Дүржөк Сеңгин чыыштыва эртер душта,
Дүрген каккаш, эжиң меңээ медээлеп көр.

Кады төрээн ийизи дег эштиң чагыын
Каш хонгаш, күүсеткен. Сеңгин чаңгы
Бээзи кожуун чыыжындыва аъттанган деп
Медээ сөзүн боду-биле чедип сөглээн.

Кылыктанган экер мөге чедип келгеш,
Одаг кылгаш, Хемчик хемниц кежиин орта

Кыжанганы Сеңгин-биле тутчур-дур деп,
Ооргалап, херлип-көстүп удуп чыткан.

Адар даңның хаяазында кончуг эрте
Аъттар суглуу кыңгырткайндыр дагжап келген.
«Дошту канчап кежерил?» — деп сүмелешкен,
«Довурактап алыр-дыр» — деп чугаа дыңнаан.

Удумзураан, чүрээ одуг адаанчывыс
Улуг караан чода тырткаш, топтап көөрге,
Тояан маңгыс Сеңгин чаңгы чедип келген,
Доңган-дожаан, дүрзүерген — мыя турган.

«Мындаагылар дээргимни кежиржир деп
Маңаа чыткан аас-кежи эки болду,
Мындыг дошка аът тайбас, ажырбас» — дээш,
Малын дыннааш, орук баштап чорувуткан.

Ак-көк доштуң ортузунга чедип келгеш,
Араатанны эзеринден чая тырткаш,
«Адаан алыр хүнүм келген, бо-дур бо» — дээш,
Анай ышкаш ойтур каггаш, мунуп алган.

Чурукчулар турган болза, канчаар ону,
Шупту чүве көрүнчүк дег дошта чайнаан.
Чаңгыс мөге үшке удур сокчуп турда,
Чаан-биле удаалажыр күштүг турган.

Сеңгинчиктин чараазын чип чемиш тыпкан
Ческинчиглер чеже катап шурашпаан дээр.
Каш катап ырма сындыр шаштыргылааш,
Карак ажыт аъттаныпкаш, дезипкеннер.

Ак-тал кымчы тавыланып сыйылгыже,
Өжээтенден адаанын ап улдап-улдап,
Аңнап астыр улуг бижээн ушта соккаш:
«Өзээр хой дег, өзептейн» — дээш, арнып келген.

«Ох-ох, тыным овуча» — деп, Сеңгин чаңгы
Өршээл дилеп, тос чыгаанга дооза кирген.
Октуг боонуң аксын чылгап, аашкынгап,
Өлүг сек дег, элеңнедип чана берген.

Өлүмүндөн чыгаан кирип уштунза-даа,
Ийи буттуг араатан бак Сеңгин чаңгы
Өжээн сүрген арат чоннуң килеңинден
Ийи бистиг хылыш-биле шииттирген.

1943

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Балладаны кичээнгейлиг номчааш, ооң бижиттинген үезин болгаш болуушкуннарының девискээрин тодарадыңар.
 2. Чогаалдың аас чогаал болгаш амыдыралчы үндезиннерин тайылбырлаңар.
 3. Кол маадырның кижизиг аажы-чаңнарын чураан одуругларны тывыңар. Ооң омур-хевирин тургузуңар.
 4. Союспаң биле Сеңгин чаңгының аразында эптеш чок харылзааның чылдагааны чүдөл?
 5. *«Чаңгыс мөге үшке удур сокчуп турда,
Чаан-биле удаалажыр күштүг турган»* деп одуругларның уткасын тайылбырлаңар.
 6. Балладаның сюжедин тодарадып, планын тургузуңар.
 7. Балладада диалогтарның, монологтарның база тоожукчу маадырның чугаазының ужур-дузазын сайгарыңар.
 8. «Союспаң» деп чогаалдың өөредиглиг болгаш кижизидикчи ужур-дузазын бижимел тайылбырлаңар.
 9. Маадыр болгаш мөге кижилер дугайында тоолчургу, төөгү чугаалар номчаан азы дыңнаан силер бе, сактып чугаалаңар. Эң-не сонуургааныңар чугааларны чыып бжиңер.
 10. Чогаалдың утказынга дүүштүр чуруктан чуруңар.
-

Баллада дугайында билиг

Баллада — «самнап тур мен» дээн уткалыг *ballo* деп латин сөстөн укталган *ballode* дээн француз сөстөн тывылган, сентиментализмнің болгаш романтизмнің (ортаакы вектерде тергиидеп турган литература угланыышкыннарының) шүлүк чогаалдарына колдаан жанр. Ортаакы вектерден бээр бо хүннерге чедир Англияга Роберт Бёрнс, Германияга Фридрих Шиллер, Иоганн Вольфганг Гёте, Польшага Адам Мицкевич, Россияга Василий Андреевич Жуковский, Валерий Яковлевич Брюсов, Николай Семёнович Тихонов болгаш өскелер-даа шүлүк чогаалының баллада хевирин-биле хөй чогаалдарны бижээн.

Баллада боттуг болгаш фантазиялаан болуушкуннарга, аас чогаалынга, тоолчургу болгаш төөгү чугааларга, чуртталгага болган таварылгаларга үндезилеттинер, ол колдуунда-ла коргунчуг, чажытсымаар аянныг болуушкуннарга даянган тодаргай сюжеттиг, лиро-эпос аймактыг шүлүк болур. Балладаның хевир-тургузуу болгаш утка-шынары тус-тус чурттарның культуразының деңгелиниң база чаңылдарының аайы-биле өскерлип, сайзырап кел чоруур.

М.Ы.Идам-Сүрүңнүң «Союспаң» деп балладазы 1943 чылда үнген «Дайынчы кыйгы» деп номга эң баштай парлаттынган. Ында Таңды-Тываның Даа кожуунунуң ондар сумузунуң чагырыкчызы Сеңгин чаңгы дугайында хэй янзы дамчыыр чугааларга үндезилээш, 1890 чылдарда болган бир таварылганы тодарадып бижээн. Бо чогаалдан аңгыда, тыва литературада балладаның янзы-бүрү хевирлеринге С.А.Сарыг-оолдуң «Тиилеп кээр сен», С.Б.Пюрбюнуң «Кызыл кош», «Чыргалбай», М.Ы.Идам-Сүрүңнүң «Пионер Чыргалдың баштаан походу», М.Б.Кенин-Лопсанның «Ийи чадыр», «Пассионарияның төлдери бис», Ю.Ш.Кюнзегеш «Көк-Эл», «Багырның хылыжы», «Күзеливис артып калган» деп чогаалдарын, амгы тыва литературадан Е.Танованың, С.Молдурганың болгаш өскелерниң-даа балладаларын хамаарыштырып болур.

Сергей Бакизович ПЮРБЮ

(1913–1975)

Чечек

Шүлүглел

Эргим эштер, оолдар, кыстар,
Энерелдиг номчукчулар!
Човатпайн-даа, мактавайн-даа,
Чогаалымның маадыры
Чоргаар уруг Чечекти маа
Чолуктуруп, бараалгадыйн.
Хөөретпедим, мактавадым,
Көстүп чораан боду бо-дур:
Тойлу шил дег, өңгүр эвес,
Тоолда кирген кадын эвес,
Хензиг биче үезинден

Кижи кылдыр доруккуже,
Хилинчектиг човалаңның
Кинчи-бегин танып алган,
Өске көвей өөрү ышкаш,
Өскүс-чавыс өзүп келген.

II

Чеди харга четкижеге,
Давып-самнап, ойнап-хөглөп,
Четче сөстүг болгужеге,
Дамырак дег шулурткайнып,
Авазынга эргеледип,
Ачазынга чассыттырып,
Эргек-биле согуттурбаан,
Элег-түрег орта көрбээн.
Аас-кежии, кежээ хүн дег,
Ажа бээр деп кайын билир.
Түрег-хинчек, орай дүн дег,
Дүжүп кээр деп кайын сестир.
Чайгы хүнде ховаган дег,
Сагыш човаар чүвези чок,
Ада-ие чүрээн өөртүп,
Амыр-шөлээн өзүп келген.

III

Чаштың чаагай үезинде
Чассыг өскөн Чечек күжүр,
Чаттып олар бүрү ышкаш,
Чадыккалак уян хевээр,
Частып турар чечек ышкаш,
Чараш өңү ам-даа кирбээн,
Уруг чаштан үнгелекте,
Ойнаар-кызын кагбайн чорааш,
Угаан-сагыш четкелекте,
Орта билир чүвези чок,
Ала чааскаан — өскүс калган,
Аргалаткан авазын-даа,
Азыраткан адазын-даа
Аарыг-хамчык алгаш барган.
Чашче көрнүр кымнар барыл?
Салым-чолдан өске чүү деп.

Бирги кезээ

I

Күстүң айы төнүп турган,
Күзөг чурттар ээн калган.
Хову, шынаа шаарарган,
Хорагай өң кууарарган,
Чектеттиргеш, кагдырган бе?
Четтикпейн-даа барган магат —
Черниц чери ээн өгде
Чеди харлыг чаңгыс уруг
Өндейип кээр кижиг-даа чок,
Өлүг улус аразында
«Авай!» дээрге, «оог!» дивес,
«Ачай!» дээрге, «аа!» дивес,
Кайгап-харап, аайын тыппайн,
Өлүглерни тырткылаар-даа.
Кайын ону эндээр силер,
Өскүс калган Чечээвис ол.

II

Ыржым-шыпшың тура хүнзээр.
Ынчап чоруй, шала кезээ
Ийи кулак уюк кылдыр
Шугул шуурган сыгыра бээр,
Изиг чүрөк соолаңнадыр
Чуртка бөрү улужуп кээр.
Коргуп-иргип, хөөкүй Чечек
Хоруй берген ыржым-на баар.
Куйга бажы адыш кынныр,
Куду-чамы чайлаар чыгыгы.
Удуур уйгу чиде берген,
Угаан-сагыш аймап калган,
Канчаарын-даа аайын тыппайн,
Карак шиммейн ора хонар,
Даңны атсы сириңейнип,
Даңгаар эртен удуп калыр.

III

Хая ашак бир-ле катап
Кара-Сугга аңнап чораан.

Эдмек каътка үнүп кээрге,
Ыжы безин бурулавас
Ээнзиргей өг көстүп турган.
Ындыг өглер ховар эвес,
Ында элдеп чүве-даа чок.
Ынчалза-даа чүзү боор ол?
Өлүг ышкаш чаңгыс өгден
Өткүт чаш үн аңаа келген!
Чиктигзинип, ону кайгааш,
Чикти кежип, чедип келген.
Эжикте бо бичии уруг
Эзирик дег көрүп турган.
Өлүм аңаа келген ышкаш,
Өгже дедир караш кынган.

IV

Ашак соондан кирип келген.
Амдыы уруг сиригейнип,
Ында чыткан кижилерни
Ыглап-сыктап, тыртып турган.
Өндейип кээр кизи-даа чок —
Өлүг улус кайын шимчээр.
Ужурун ам билип каапкан:
— Уруум, уруум! Че, бээр кел.
— Авам, ачам бо-дур, бо — дээш,
Амдыкызы угда-даа чок...
Аңаа чеже көрүп турар,
Аалынга эккеп алган.
«Өскүзүнден өлбес» дижир
Өргүн чоннуң чугаазы бар:
Аңчы Хая, Кара-Кадай
Ада-ие болу берген.

V

Узун кежээ Хая ашак
Чадаганнааш олуруптар.
Уруу Чечек кыймыш дивес,
Сагыжы шуут эстип калыр.
Кежээки чем ишкен соонда,
Кезек када ыт чок оар.
Ынчап чоруй, аянныг соот

Ыржым өггө төктүп бадар:
Кайгамчыктыг солун тоолун
Кара-Кадай ыткылап бээр.
Дүндүк өттүр үш-дөрт сылдыс,
Дүнеки дээр көстүп турар.
Тоолда дыңнаан өртемчейни
Доозазын көргөн ышкаш,
Орнун орта Чечек келгеш,
Оранчок үр одуг чыдар.

VI

Хая ашак аңын аңнаар,
Аалынга хаая оар;
Кара-Кадай даараныр,
Алгы эттээр, анаа орбас...
Чечээвис ам өзүп келген,
Черге хүнзээр, өшкүзүн көөр.
Эрте ишке кирзе-даа чок,
Экти бүдүн, хырны тодуг,
Ырма сынаp чүвези чок,
Ыры-шоору биеэ хевээр,
Кырга келгеш, өткүт ырын
Кыңгырт кылдыр бадырыптар:
«...Чүгеним чок, эзерим чок,
Чүгүрүктү канчап мунайн.
Чүглүг куш дег, чалгыным чок,
Чүрээм канчап оожуктурайн...»

VII

Олут чок иш ону баспаан:
Орлан, кежээ, сергек, шоваа.
Оолдар, кыстар чыгып хөглээн
Оюннардан чыда калбас.
«Аскак-Кадай» дижип ойнаар.
«Ажы-төлүн» черле бербес.
Чажыт өөрү дөгереzi
Чаңгыс ону чаптап мактаар:
«Чодурааның чокпак чечээ
Кандыг талдан үнер чүвөл?
Чойган ышкаш сынның Чечек
Кандыг хейден төрөөн чүвөл?..»

Аңаа Чечек эпчоксунар:
Арны кызып, эгени бээр.
Кылаң караа имистелип,
Хыраа өттүр хүн дег апаар.

VIII

«Бай-ла кижиге магаданчыг —
Барган черге ямбыладыр.
Чок-ла кижиге човалаңныг —
Чораан черге базындырар...»
Чогаатпадым, шыны ол-дур,
Чоннуң ырлаан ыры-ла-дыр.
Хая ашак часпас огу
Кандыг олча эккеп чорбаан.
Кара-Кадай шевер холу
Кандыг хепти даарап көрбөөн.
Албан-үндүт, хоорум тараа,
Адыш дары, кечим шай дээш
Дүжүметтер ыдып тургаш,
Дүрзүң-Мээрең хавырты бээр.
Черле ындыг ужуру чүл?
Чечек күжүр кайын билир.

IX

Хая ашак бир-ле кыжын,
Карандылап чылыккыжа,
Аңнап чорааш, куруг болган.
Аштаңгы час уткуп келген.
Дүңгүрлүгте чурттап орда,
Өре-шире негеттирип,
Дүрзүң-Мээрең элчи ыткан.
Өлүк чокта, чүнү бээрил?
Аргажогун сөглевишаан,
Амдыы чылын төлээйн дирткен.
Келген элчи ону тоовайн,
Кежээ сүргей кыннып-кыннып,
Саап орган, амыланган
Чаңгыс инээн алгаш барган.
Чечек ону кармап, ыглап,
Черин дырбап чыдып калган.

Х

Дүрзүң-Мээрең чораан черден
Халак-тилек ыраар эвес,
Дүне-хүндүс уё-човуур,
Каргыш-иргиш дыргын турар.
Арагага, самыралга
Арны-бажы тулупталган,
Бурган-биле багын шыпкан,
Бузут-биле байып алган,
Дүштээн черни ядарадыр,
Дүннээн черин куругладыр,
Суму туткан мээрең мен деп
Дужаалынга сылдап алгаш,
Душкан черден туразында
Чулуп чиирден өскези чок.
Хамык чонга каргандырган
Хамчыктан ооң ылгалы чок.

ХI

Дагдан баткан дамырактар
Далаш-биле ырын дооскан,
Алаак ишти анай-хаактар
Ак-көк хилиң хевин кеткен.
Чазый кижиге караа долбас —
Часпайн сөглээн үлегер-дир:
Албан-үндүт төледир деп
Ам бир элчи база келген.
Хаяның ам чаңгыс аъды —
Каралазын чайып алган.
Чадаг кижиге кээргенчиг,
Чалгыны чок кушкаш ышкаш.
Актыг малын былаадыпкаш,
Анаа канчап көрүп орар.
Хая ашак кылыгы хайнып,
Кара дүн дег кыннып келген.

ХII

Өшкүлерин кадарар дээш,
Чечек даады черге хүнзээр,
Өөрүп, хөглөп, ойнавастап,

Четче угаан кирип орган.
Уругзувас бодал бодаар,
Улугларзыг айтыргылаар:
«Улус шупту дөмей эвес,
Араатан дег тутчуп чижир
Ужуру чүл? Билбес-тир мен.
Айтып берип көрөм, ачай».
Кара-Кадай хоругулаар,
Хая ашак ону тоовас,
Чымыңайндыр саргыдып кээр,
Шыдандырбас хомудалын,
От дег кыпкан чүткүлүн аа
Орайга дээр чугаалап бээр:

XIII

«Эктинейден ээгип кээрге,
Эрээн-шокар Теректигни
Ээрем ышкаш ханы, терең
Элег-түрег дола берген.
Кодан хойну кырып төткен
Коккаарак дег чилбилер хөй,
Хоптак-чазый Дүрзүң-Мээрең
Кожуун, суму куруглатты.
Дүрүм кайдал? Чөвүн-шынын
Кандыг черден айтырарыл?
Дүржоктарның саваажогун
Кандыг хаанга билдирерил? —
Өжүн боду негевээже,
Өске кым-даа болушпас-тыр...»
Туттундурбас ындынныг ыр
Туругларга чаңгыланыр...

XIV

Частың айы орту эрткен.
Шаңда тараа шымырарган.
Шынаа, хову, шыргай арыг,
Сырый арга чиңгир ногаан.
Кылаң дээрде хамнаарактар
Кыңгырткайндыр ырын ырлаан.
Чечекке ооң хамааны чок,
Сеткилинде килең долган:

«Аъдым чиген коккаарактың
Азыг-дижин сыккан болза,
Адам каккан дүжүметтин
Ала караан дешкен болза...
Октуг-боолуг адаан алып
Оолдар ам-даа төрүттүнмээн,
Кончуумну...» деп кылыктанып,
Хомудалы хайнып чораан.

XV

Чечек бир хүн шала кезжээ
Өшкүлерин сүрүп чорааш,
Өөрөнгөн чаңы-биле
Чеди-Тейге ырлап орган:
«Өң-не бүрүн чечек үнгөш,
Оңуп калыр кээргенчиг,
Октарайга кижиги төрээш,
Өлүп калыр хомуданчыг...»
Мээстиве көрнүп кээрге,
Мелдер аъттыг кижиге келген.
Окпан-чикпен арнын көөргө,
Опчок тенек чүве-даа чок,
Доза чортуп чедип келгөш,
Бардамнарзыг шинчи-даа чок,
Бар-ла шынын сөглөөн ышкаш,
Топтуу сүргей айтыргылаан:

XVI

«Булуттавас Булуң-Шынаа
Чүгө ынчап булуттады?
Муңгарава кужур дунмай,
Чүгө ынчап муңгарадың?...»
Кыйыынгга кээп, шала ээкеш,
Кысты топтап, шинчип көргөн:
Онза кайгаар чүве-даа чок,
Оңа берген ногаан тоннуг,
Ындыг-даа бол, өскөлиг төл,
Ырга кирбес аргазы чок:
Кулузун дег хөнү сынныг,
Курлак ашкан кара чаштыг,

Четчелештир быжа берген
Честек-кат дег чаактарлыг,
Хүрегелдей чечээ ышкаш,
Хүрең-кызыл эриннерлиг...

XVII

Кыйбың-сыйбың аажы чок
Кыстың чаңы черле ындыг —
Чечек арай эпчоксунуп,
Долбаннары улам кызып,
Чеңи-биле дуглаттынып,
Дозур караан өскээр көрнүп,
Оя базып чоруй аарак,
Оолдан аяар айтыргылаан:
«Аът-ла бажын кымчы билир,
Аарышкылыын канчаар ыңай.
Кижиге болган кижиге бастыр,
Хилинчектиин канчаар ыңай!
Багай кижиге көрбээн болгаш,
Бастыргы дег келдинер бе?
Бай-ла кижиге төлү болгаш,
Бардам-дүржөк чаңыңар бе?...»

XVIII

Мелдеринден дүже халааш,
Мерген ону доза келген:
«Шала соктаан кадыг хөм дег,
Урук туткан холумну көр,
Салааларым көстүп чоруур
Улдуңумнуң ойбагын көр.
Бардам, багай чаңым-даа чок,
Байның төлү эвес-тир мен,
Дүржөк, калчаа аажым-даа чок,
Дүрзүң-Мээрең чалчазы мен...»
Оолду бактап, чектеги дег
Опчок чүве Чечек тыппаан,
Шынның сеткил иле, тода
Шырайында чырып турган.
Сунган холдар тутчу берген,
Чугаа-домак төктүп баткан...

XIX

Чарлып болбас тудуш кылдыр
Чаяап каан дег кынны берген,
Олар аңаа куспакташкаш,
Орайга дээр олурганнар.
Өскүс-чаңгыс чораанын-даа,
Өртемчейни, түрегделди,
Чеди борбак өшкүзүн-даа
Чечек көңгүс утту каапкан:
Ындыг боор деп бодап чорбаан
Ынакшылын танып алган;
Ужурун тып чадап чораан,
Угаан-бодал амыратпаан,
Сагыш-чүрээ куюмналган
Чажыдын ам билип алган...
Имир-амыр апарганда,
Ийи тарап чорупканнар.

XX

Чечээвис ам өскерилген:
Черге дегбес кашпагайы,
Олутчогу чиде берген,
Оожургал ону шуглаан:
Чемдик, дудуу амыдырал
Четчележи берген ышкаш.
Сагыш човаар, саргыдып кээр,
Саарзыкталыр чүвези чок.
Муңгашталдыр диргелип кээр
Муңгаралы арлы берген.
Кандыг илби болу берген?
Кара-Кадай кайын эндээр:
Хая-биле аразында
Карак басчып, имнежирлер,
Күдээзиниң адын сурап,
Хүлүмзүрүп кыжырыырлар.

XXI

Чечекти ам чүге деңнээр!
Четчип келген, кижиге болган.

Чаагының бопугуру
Шагда читкен, шөйлү берген;
Кара-хүрең шырай-арны
Хаяа ышкаш кызып келген,
Чугаа-домаа кончуг топтуг;
Узун чажы, хөнү сыны
Улам таптыг чазаттынган;
Хире-шаанда идик-хевин
Хирге дээспес, силиг чоруур,
Дүн дег кара карактарын
Дүпчок ханы бодал долган.

XXII

Аалдар санай Чечээвистиң
Ады-сураа үне берген.
Хаяның ол өскүс уруун
Кайы-ла-бир кудалаан деп
Кожалары мижирежир.
Хоп-даа, чип-даа дыргын барган:
«Малдан туржук, ынды чок-тур,
Паптанчыны канчаар» — дижип,
Байлар бүдүү сүмележир,
Бажын чайып, холун чаңгыыр...
Бужургангаш, Чечек хөөкүй
Муңгак-деңгек черге хүнзээр:
«Ховаа чурттап чораан эвес,
Изиргенчиин канчаар ыңай,
Хопка кирип көргөн эвес,
Бужурганчыын канчаар ыңай...»

XXIII

Көктүг чайлаг аалдарны
Хөлегеже шагда чалаан.
Дүрзүң-Мээрең даарта эртен
Дүжерликче талыйтып каар.
Кадарчыда эрге бар бе,
Кады чорбас арга бар бе?
Чарлырының өйү келген,
Чадамыктар соңнап көжер.
Мерген биле Чечек ынчан

Беглиг-Ойга болчаг кылган.
Чүглө айда көрүшпези
Чүс чыл ышкаш сагындырган.
«Ырап-коңчап чарылза-даа,
Ынаныш бисти кагбазын» — деп
Дамырактың даажын дыңнап,
Даңгыраглап чарылганнар.

XXIV

Алдын-сарыг, хүрең-кызыл
Айыраңнаан чечек бүргээн
Кайгамчыктыг чаагай чайны
Кандыг чүвээ деңнеп сөглээр!
Каразынга дужар дээштиң,
Каастанган уруг дег-даа,
Челээш өңү быдарааштың,
Черге дүжүп тараан дег-даа!
Чыргалаңныг чаагай үе:
Чылды өттүр шылап чораан,
Шыырныккан хамык чүве
Шыдал кирип, дыштанып аар,
Чадамыктар ажын уттур:
Айын, безин казып чиптер,
Саржаг, чөкпээн чыып, кудар,
Ааржы, курут кадырып аар...

XXV

Караңгы дүн дипти шуглаан,
Кызаш кынныр чырык-даа чок,
Хамык чүве шагда удаан,
Хылырт кынныр шимээн-даа чок.
Чүглө чаңгыс аныяктар
Чүрээ дыкпыш, сагыш далаш,
Кажаныл деп манавышаан,
Карак шиммээн, одуг хевээр.
Аъттыг кижиги маңнаткан дег,
Адыр, чүл ол? Топтап дыңнаар.
Ынчап чоруй, оолдар, кыстар
Ында-мында ырлашкылаар:
«...Он-на бештиң дүнү келди,

Ойнап, хөглөп алыылыңар.
Ортузунда турган өгдө
Ортун-карам үндүрүңөр...»

XXVI

Чечээвис ам чалбыраашта,
Анаа чыдар аргазы чок,
Чеңин кеткеш, идиин туткаш,
Дүргөн үнгөш, чорувуткан...
Иргит-Хамның аалында
Дүңгүр эткен, улус дыргын.
Ийи чайлаг уруглары
Аразында кожаңнашкан:
«...Биче-Дөргүн уруглары
Черде чыткан черзи-ле-дир,
Бистиң чайлаг уруглары
Черни каастаан чечек-ле ийин...»
Ынчап чоруй, ынаар-мынаар
Ырлашкылап тарай берген.
Мерген биле Чечек ийи
Мелдеринге ушкажыпкан...

XXVII

Дүрзүң оглу туразында,
Дүржок, калчаа Мөңзүүле бо
Халытпышаан, соонда келген,
Харбаш кынгаш, дындан алган.
Мерген аңаа аъттың аксын
Белче тырткаш, дап-ла берген.
Чечекти-даа Мөңзүүлежик
Чеңден алгаш, чая соккан.
Мерген дораан дүже халааш,
Берзенмишаан салып келген...
Чанагаштааш, Мөңзүүлени
Шагар-оътче шывадапкан...
«Ойтулаашка» черле ыңдыг:
Чогушкаштың чаргылдашса,
Оюн-дур дээш херексесес,
Шоруң-дур дээр, негээр чер чок.

XXVIII

Куруг кылдыр эдин, малын
Хунааттырган ашак, кадай
(Кажан хевээр көрбедивис)
Кандыг чурттап чоруурларыл?
Кара-Кадай дааранмышаан,
Хая ашак аңнавышаан.
«Чогун-барын деңге көржүр
Чону кижээ — чоорган» дижир.
Хая ашак аңнап үнер,
Холу куруг келир эвес,
Кадыларга үлүүн салыр,
Хонук чемин үзер эвес:
«...Малым-даа чок, эдим-даа чок,
Баксыравас уруг боор мен.
Баксыравас чүндел дize,
Байлак улуг Таңдымайда...»

XXIX

Күскээр чайын Хая ашак
Хүлбүс-Дашче аңнай берген,
Он шаа хонгап, коштуг-комнуг,
Олча-омак чанып келген.
— Дүрзүң-Мээрең кыштаан септээр,
Дүгүн салыр, хөмүн эттээр,
Сигенин-даа кестирер — деп,
Шириин бошка сүрүп келген.
— Арагалыг барайн дээрге,
Агым-даа чок, сүдүм-даа чок,
Ам бо дораан чедейн дээрге,
Аъдым-даа чок, хөлүм-даа чок.
Сарыг сыптыг бижек болгап
Чандыр дегбес боомдан өске,
Хайыраатаа белээм чок — дээш,
Хая ашак каттыргылаан.

XXX

Анаа чорааш, ялаладыр,
Актыг малын хунааттырар —

Ындыг кончуг өжээн четпес,
Ыы келир чүве турбас.
Кара-Кадай муңгашталып,
Муңгаралын ханы шыгжаан;
Хая ашак хөрээ долуп,
Бужурганып, хайнып чораан;
«...Хыктыгларның хыы ханмас,
Кылынганым чүү-ле ирги?
Өштүглерниң өжү ханмас,
Өлүргеним кым-на ирги?...»
Чечек ону дыңнап орда,
Сеткилинге өжү хайныр,
Хомудалга базырныгып,
Хондур-дүндүр улуг тынар.

XXXI

«...Эдим, малым чок-даа болза,
Элег-түрег сагынмас мен.
Эзириктиг ээр-ле Таңдым
Эргизимзе, тодар-ла мен...»
Айның чаазы эки хүндүс
Аңнаар дээштиң, Хая ашак
Хүлбүс бышкаа идиин кеткеш,
Хүнезинин шыгжап алгаш,
Амыргазын шенеп орда,
Үш-дөрт кижиги кирип келген:
Амыр-менди айтырбайн-даа,
Үглей бергеш, хүлүп алган.
Төрөпчилеп, сөөртүп алгаш,
Аалдан үнүп чорупканнар.
Дөңгө келгеш, тура дүшкеш,
Ажыт кирип бадыпканнар.

XXXII

Күстүң айы орту эрткен.
Хову, шынаа, чокпак арыг
Хүрең-кызыл, алдын-сарыг
Хорагайны шагда кеткен.
Турлаг болгаш өөрүшкүзүн
Каап чадап, ыглашкан дег,

Дуруяалар кыңгырткайнып,
Кааң дээрлеп шуужуп эрткен.
Халаптыг дүн дүжүп келген,
Хаяның ам барааны чок.
Түрег, хинчек чүрээн бектеп,
Дүрлүп, шорбап шидизежок,
Чештинер деп чөгел төнмейн,
Чечек биле Кара-Кадай
Даарта үнөр хүнге ынанып,
Даштыгаа үр кожа турган.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. С.Б.Пюрбюнуң «Чечек» деп шүлүгелиниң кириилде кезээниң ужур-утказын тайылбырлаңар.

2. «Чайгы хүнде ховаган дег», «Чадыккалак уян хевээр» деп одуруглар кайы маадырга хамааржырыл? Ук одуругларның утказын, ажыглаан сорулгазын тайылбырлаңар.

3. Бирги эгениң планын тургускаш, утказын эдэрти чугаалаңар.

4. Кол маадыр Чечектиң овор-хевириң сөзүглелге даянып тургузуңар. XXI эгеден үзүндүнү шээжилеп алыңар.

5. Аңчы Хая биле Кара-Кадайның аалыңга Чечектиң амыдыралын тайылбырлап чугаалаңар. Өг-бүлениң кижигүннериниң тус-тузунда аажы-чаңы, ажылы кандыгыл?

6. Суму чагырыкчызы Дүрзүң-Мээреңниң, ооң оглу Мөңзүүлениң чогаалда туружун, оларның овор-хевириң чогаалчы канчаар илереткенил?

7. «Туттундурбас ындынынгы ыр туругларга чаңгыланыр...» деп одуруглар кымга хамааржырыл, утказы чүл?

8. Мерген биле Чечектиң аразында найыралын илереткен одуруглар биле ажылдаңар.

9. Шүлүглелдин строфаларының тургузуун, одуругларның хемчээлин (ажык үннерниң санын) тодарадыңар. Чаңылчаан тыва шүлүк тургузуундан ылгалын эскерип, түңнелден үндүрүңер.

10. «Чеди-Тейге болган ужуражылга» деп темага кыска чугаадан чорудуңар. Киржикчилери кымнарыл, ужур-утказы чүл?

11. «Ойтулаашка» черле ындыг:

...Оюн-дур дээш херексесевес» деп темага дыңнадыгдан кылыңар.

Ийиги кезээниң утказы

Дүрзүң-Мээрең Хая ашакты, хайыраатының амызынга кыжанган дээш, сүрүп келгеш, «кара-өггө» олуртуп каан. Байысаап, эриидеп, шынында кылбаанын, көрбээнин шамнап турар. Суму чонун барык шуптузун шуулганга чыып

алгаш, оларның мурнунга «буруудаан» араттарны шаажылап турда, Хая ашак:

«Таңды ышкаш кара нүгүл

Даш дег акты хөме баспас...

...Өжээн өлбес, назын кырыыр,

Өлүрдөн бээр көөр силер!..» — деп харыылаар. Ооң соонда ону «Бээзи ноян чызаанынче бектеп, хүлээш, чорудупкан». Ол шаажылаалды Мерген көргөш, өжээн-кылы хайныгып турар. Чечек биле Кара-Кадай эжи-өөрү, чонунуң дузазынга идегеп артарлар.

Он бештиң айдыңында аныяктар ойтулааштап турда, Мөңзүүле Чечекти хөме таварып, базынчактаар бодап бардамнап турда, Мерген чедип кээр.

Ийи кижиниң аразында месилдежииникин Мергенниң тиилелгези-биле доостур. Мерген биле Чечек чагыг сөзүн, даңгыраан бот-боттарынга беришкеш, «Ары черже, хары чонче ажа бээр» деп сүмелешкен.

Дүжүметтиң аъдын мунган, ооң оглун эттээн деп Мергенни буруудаткаш, үжен шаа кижитудуп аар дээш кээрге, оларга алдыртпайн, «Хомудалды негеп алыр хосталгаже ужураштыр, ээр Таңды кырын эргээн эзир куш дег, ужуп орган...».

Үшкү кезээ

I

Чалыы-кырган бүгүдеге
Шагаа ышкаш хөглүг дой чок.
Уткулгалыг бүдүү дүнде
Уйгу чидер, ыржым өг чок:
Чула¹ тудуп, күжү² кыпсып,
Чудун, хүрүн төлгеледир,
Даартагы доюн доорап,
Даалылап ора хонар.
Оолдар, кыстар кайда болур,
Оюн-тоглаа ында турар:
Кажык адар, тоол ыдар,
Тывызыктаар, тыппайн барза,
Харыы кылдыр догааштырар,

¹Чула — чүн азы хөвөңден каткаш, өзек кылгаш, үске шыгыдыр суккаш, кыпсыр дең.

²Күжү — чаагай чыттыг үнүштен кылган тускай чүдүлгө лаазы.

Тыппааннарны согуп билир;
Чинчи-шуру чажыргылап,
Чир шоң дүжүп тура хонар.

II

Үзүт-ховаган кандыг ийик,
Үргүлчү-ле чырык сүрер.
Ол-ла чооктуң оглу, кызы
Олар ышкаш Чечекке кээр.
Черниң ыраан ыраксынмайн,
Чечек сугга ол хүн база
Алды-үстүү аалдардан
Аъттыг-чадаг чыгып келген.
Кара-Кадай кыжыктанмас¹.
Харын өөрүп, таалап орар.
Чечээвистиң шивейликкен
Сеткил-чүрээ чештинген дег,
Бүдүн чылда кударалга
Бүргээн арны хаяаланган,
Өткүт үнү коңгулуур дег
Өгнү долдур кыңгырт кынган.

III

Даартазында Чечек суглар
Даңгаар эртен туруп келген.
Хаяалыг хүн үнүп орда,
Кара-Кадай баштап алгаш,
Самдар өөндөн үнүп келгеш,
Арай кедээр, бедик тейге,
Саңын салып, чажыын өргүп²,
Частың хүнүн уткуп алган;
Катап келбес эрткен чылдың
Арткан-калган богун-чамын
Харга барып кактап-кактап,
Арнын чунуп, силигленген,
Белек-селээн алчып-солчуп,
Мендилежип, чолуккаштың,

¹ *Кыжыктанмас* — хыйланып, химиренмес.

² *Саңын салып, чажыын өргүп*: саң — артыш, шаанак ышкаш чаа-гай чыттыг үнүштер-биле от кыпсып, аыш-чем дээжизин өргүп, оран-делегей ээлеринге чүдүүрү; *чажыг өргүцүр* — тос-карак-биле сүт азы сүттүг шай (ак чем дээжизин) тос чүкче чажып, чалбарыыры.

Чаңгыс-даа ис изеттинмээн
Чаа чылче кирипкеннер.

IV

Кышты өттүр шыгжап келген
Хырбачазын дойга доорап,
Удур-дедир өөнгө баржып,
Улус шупту аалдажыр;
Көрүксенчиг, барыксанчыг
Хөглүг оюн хайнып үнөр:
Адаан-мөөрей салып алгаш,
Тевектээр-даа, баг-даа кагар,
Аът кежи муна каапкаш,
Тейни куду чуңгулаар-даа,
Карак таяр, кылагар ак
Калбак хову кырын дургаар
Чарыштырып шапкан аъттар
Чалгынныг дег кылайжы бээр.
Үш-дөрт хондур оюн-тоглаа
Үргүлчүлөп, хайнып келир.

V

Үстүү-алды аалдарга
Үш-дөрт хондур дойлап келген.
Кайгал, шоваа, омак-хөглүг —
Кандыг чаңныг кижиге чок дээр!
Олар шупту Чечек-биле
Чаңгыс хөмгө чуңгулаксаар,
Орай кежээ кожа оруп,
Сагыжын аа хомустаксаар.
Муңгашталган булут ышкаш
Муңгаралы аязы бээр;
Каткы-хөггө Чечек ынчан
Казыргы дег ээргииштелир:
«Октаргайны четче чуруур
Оңмас өңнүг будук болза,
Сагыш-сеткил сергедип кээр
Чадаган дег үннүг болза...»

VI

Опчок оолдар кайын дөзер,
Оваартынмайын айтыра бээр:

«Чүген-дынын хере соккан
Чүгүрүктүн ээзи кымыл?
Сеткил-чүрек хаара туткан
Чечеккейниң ынаа кымыл?»
Чечек тоовас, хыйыртап каар.
Чечээргектер, идээргектер,
Өзээн өттүр өзеткен дег,
Өрү көрбейн, сураг баарлар.
Улуг тынгаш, Чечек аңаа
Удур көрүп, харыылап бээр:
«Шары мунар чоржаң-на ыйнаан,
Чадаг кыштаар — оон дора.
Шаажы, хоойлу кадыг-ла ыйнан,
Чаштан чарлыр — оон дора...»

VII

Чеже болур, Шагаа төнгөн.
Чечек дедир чанып орган.
Чааскаан кыштап чоруп орда,
Сагыжынга Мерген кирген:
«Эзир куш дег челер Мелдер
Кандыг ойда туру ирги?
Эрге-чассыг хөөкүй эжим
Канчап барган чору ирги?
Хартыга дег чүглүг болза,
Харбай ужуп четкен болза...»
Хөрек долуп, чарылгы дег
Хомудалы төнөр эвес,
Хөңнүн эдер аргазы чок.
Холун чаңгааш, улуг тынган.
Аалда калган, чүвээ четпес
Авазынче далажыпкан.

VIII

Чаяан, билиг — кижээ чүг дег,
Салым дээрге согур душ-тур,
Баяаттарның бачыт-багын
Базырар дээн аргазы-дыр.
Таанда, кайын салым деп ол?
Таварылга база эвес —
Черниң чери чаңгыс өггө
Чечек катап өскүс калган.

Өдөк адаа чедип кээрге,
Өгнүң ыжы бургт-даа дивес,
Чаш хар муңгаш, ол-бо көргөн,
Чаңгыс-даа ис баспаан болган.
Оңнуг-оңчок өгже кирген,
Оду шагда өжүп калган,
Энчээн ашкан!.. Кара-Кадай
Эрни ажык, көжүг чыткан...

IX

Изиг чүрээн ажыг бектээн,
Ийи караан чажы долган,
Өлүр дээрге, тыны харам,
Өлбөс дээрге, канчап шыдаар!
«Хилинчектиин, човалаңныын,
Кижиг каяа чоруур ирги?
Кижиг каяа чорбас-ла дээш,
Кирер өгнү кайыын тывар?..»
Баар чер чок, бажы муңгаш,
«Баяаттарга папштан» дижир
Човалаңга кызатса-даа,
Чоргаар сеткил ынаттырбаан:
«Хала-чеме көөрүндөн
Караш кынны бээри дээре.
Харам байның өргээзинден
Хараганныг хову дээре!..»

X

Сагыш дөспөс, анаа орбас,
Чаңгыс өггө алды хонмас:
Хөрөөн өйүп, саргыдып кээр,
Хөңнү калгаш, чоруп-ла каар...
Удуур уйгу чиде берген,
Угаан-сагыш аймап чорда,
Дамдакай дээр кижиг келгеш,
Даайың мен дээш алгаш барган.
Аңаа келгеш, Чечек кайгаан:
Албадавас, кыдыглавас,
Төрүп алган төлү-биле
Дөмөй кылдыр доруктуруп,
Ижиксин дээш эрге көрүп,
Идик-хевин дерип берген.

Аас-кежи Чечекке ам,
Аткан даң дег, келген ышкаш.

XI

Чаа тыпкан чуртталгазы
Эки-даа бол, ындыг-ла бир
Сагыжынга таарышпас,
Эпчоксунчуг чүези бар:
Кандыг-ла-бир хайлыг халап
Ону-ла бо кедээн дег-даа,
Ханы, дүп чок кара тамы
Оруун доза чыткан дег-даа.
Кезек-кезек харлыгып кээр.
Кедерээни шыдандырбас,
Ынчанганда, ынаар-ла бир
Ыржым черге чаштынып кээр:
«Кижичурту химирээштиг,
Аяар базып чоруур-дур мен.
Кижичеми химирелдиг,
Амзангырлап олар-дыр мен...»

XII

Хыраа өттүр бүлүртүңнээн
Кыйгак ак хүн чырып келген.
Хүннээректе көгө-буга
Хүлүрежип ойнай берген;
Көжүг кыштаан хирилээлер
Хөглүү сүргей мыжырашкан.
Хая баары ында-мында
Карандылап эрип калган.
Чечээвистиң сеткил-чүрээн
Шырыныктыр хаарып, үглээн
Сезик болгаш сагыш аары
Чылыгып кээп, чымчап эрээн.
Дамдакайны шала чоорту
Даайымзынып чаңчый берген,
Каразынып чораанын ам
Кайгай-даа бээр, мындыг болган.

XIII

Самага деп сарыг чечек
Шатты дургаар чатты берген.

Чечээвис-даа шуудай берген.
Сестир, коргар чүвези чок.
Таныттынмас, даңгына дег
Даайы, күүйү каастап алган
Дүште-даа чок мынчап чорда,
Дүрзүң-Мээрең Мөңзүүлөге
Чечекти кээп кудалаан деп,
Аяс дээрден диңмирээн дег,
Сербээденчиг чугаа үнген.
Аңаа канчап шынзыгарыл?
Сүртенчиг дүш дүжээн ышкаш,
Чүрээ сокпайн, шимирт диген,
Амы-тынга халдаан ышкаш,
Арны-бажы изиш кынган.

XIV

«Чидиг бижек бизинде мен,
Чиңге багның бажында мен!
Хоржок мен!» — деп, Чечек ыглап,
Хондур-дүндүр чаннып келген.
«Чечек бажы четчирден бээр
Чедирер!» — деп мындыг болган.
Кадыр туруг кырынга кээп,
Халый бээр дээш каш-даа хараан,
Адыр дыттың дөзүңгө кээп,
Астынар дээш каш-даа шенээн.
Херээженнер биеэ шагда
«Херээжок» деп шолаладып,
Чажам диртпес чарыча дег,
Саттыртыштар мындыг чүве.
Тура, хөңнүн айтырбас-даа,
Тудуп алгаш, аппарып бээр.

XV

Куда дүжер хонук-хуусаа
Ынча-мынча чедип келген.
Куду-чамы аймаан Чечек
Ыглап-сыктап, чөгөл төткен.
Ак өг шагда белен болган,
Аъткаарын манап турган.
Көжүртүр дээш Дүрзүң-Мээрең
Көвей улус чорудупкан.

Чажын чарып, чалаа-кара,
Чаваганы¹ өрүп берген.
Куйга, шуру, сырга, дээрбек²
Кулактарын шөө баскан,
Чечекти ам баштаңгылап,
Чедирер деп дерип турда,
Хенертен-не келин читкен!
Кежээге дээр келбейн барган.

XVI

Дезип-деспейн кайнаар баарыл?
Делегейде чаштыр чер чок.
Борбак кара боттан өске,
Болчуп келир чүве бар бе?
Хөңнүжоктуң кадайы бооп,
Көрүп-көрбейн олуар бе?
Адазы боор Хая ирей,
Амы-тын дег ынаа Мерген
Кандыг хайга таварышчык?
Чалар от дег изиңейндир
Сагыш-сеткил чымырт кынган.
Хилинчекке өлгүжеге,
Хилеп, човап чоруур орнун,
Хайнып-мөөрөөн шапкын сугже
Халый бээри дээре болган.

XVII

«...Аргаларның ыраажызы
Айлаң-куш дег, чоргаар болза,
Калбак хову коңгулууру —
Хамнаарак дег, шөлөөн болза!..
Чаржык-түвек чеже хүлээр?
Сагыш-чүрээм амыразын³!
Кыжык⁴, чеме чеже дыңнаар,
Кылаң саарыг хөөрүм болзун!

¹ Чалаа-кара, чавага — кыс кижиниң чаъжынга баглаар каасталгалары.

² Куйга, шуру, сырга, дээрбек — кижиге баар уругнуң кулакка каасталга кылыр херекселдери.

³ Сагыш-чүрээм амыразын — дыштанзын.

⁴ Кыжык — кызагдал, чеме.

...Чаңгыс бодум чаравадым¹,
Чараш-карам дириг чорзун.
Чаштан чарган хугбайлардан
Чанмас өжүм негеп алзын!..»
Карак-ла бо! Уйгу-дүш бе?! —
Мелдер аъттыг бир-ле киж
Каътты куду бадып орган.
«Мерген бе?!» — дээш, сырбаш диген.

XVIII

Авыралдыг хувулгаанны²,
Бурганны кым көрүп чораан.
Аайын тыппайн Чечек кайгаан:
Мурнунда бо Мерген турган!
Өлгөн киж дирилген дег,
Өөрүшкү хайнып үнгөн —
Туруг тепкен чуңма ышкаш,
Тура халааш, куштай берген.
Сагыш хөлзеп, харлыгып кээп,
Чаңгыс-даа сөс сөглөп чадаан,
Мергенден кээп туттунупкаш,
Медерелин оскунупкан.
Удаткан чок чорупканнар.
Орайтадыр сыйбап чорааш,
Узун-Өзөн бажынга кээп,
Одаг кылгаш, хонупканнар.

XIX

Одаг чырыы четпес черде
Оңгар тамы чыткан дег-даа,
Элден халаан холураашта
Элдеп буга бустаан дег-даа,
Шала кедээр пөштү көөрге,
Сан чок көвей холдуг дег-даа,
Тоолзуг, чиктиг амытаннар
Долганып-ла келген дег-даа...
Ынчалза-даа Чечек ынаар
Ындыг кончуг сагыш салбаан.
Өөрүшкү, ынакшылдан
Өске чүве чок дег болган.

¹ Чаравадым — чурттап шыдавадым.

² Хувулгаан — жуулгаазын.

Төктүп баткан саарыг дег,
Төнмөс чугаа аразында
Чайның кыска далаш дүнү
Шаарарып тарай берген.

XX

— Кандыг черден адап-сурап,
Канчап маңаа чедип келдиң?
Чаяан, бурган ачызы бе,
Салымывыс ындызы бе?
— Эжен¹ чарлыы чадап каанда,
Ээр Таңды бисти чарбас.
Чалбырааштыг күзел чокта,
Чаяан, бурган² дуза болбас.
— Дургун, дүржөк чүвөлөрни
Тудуңар дээр, кагыңар» дээр
Кадыг хала ыравас-тыр.
Канчап чурттаар улус боор бис?
— Аржай-буурул³ Таңдывысты
Аал кылып чурттаай-ла бис,
Аргажоктуң кыры келзе,
Алтайже-даа ашкай-ла бис...

XXI

Чечек ынчан буруп⁴ үнгөш,
Мерген-биле черге чурттап,
Чеже-чеже човаг, түрег,
Бергелерни көрбеди дээр!
Сеткил-сагыш анаа чорбас,
Сезинмес-ле чүвези чок:
Дазырт кынган будук саны,
Далбаш кынган кушкаш шупту

¹ *Эжен* — Тываны 1912 ч. чедир 150 чыл дургузунда чагырып чораан кыдат императорну тывалар Эжен-Хаан деп адап чораан. Моолдап «эзен» дээрге кожай, чагырыкчы, ээзи дээн. 1279 ч. Кыдатты эжелеп дооскан Моолдун Хубылай хааны (1215–1294), Чингис-Хаанның оглунун огу, Моолдун 5-ки улуг хааны Хубылай үезинден бээр Тыва Моолдун девискээри деп санаттынып турган. Ынчалза-даа чүглө 1760 ч. Тываны дөрт кожуун кылдыр чарлааш, Амбын-ноянны томуйлааш, Улаастайда кыдат амбынга чагыртып каан.

² *Чаяан, бурган* — салым, бурган (Богданың чураан азы шуткаан дүрүзү).

³ *Аржай-буурул* — эң бурунгу, ак баштыг.

⁴ *Буруп* — удурланып, ынавайн дедирленип.

Сүргүүл¹ келген ышкаш болур,
Чүрээ даады чымырт кынныр.
Кадыр дагның бедииндиве,
Калбак эзим шыргайынче,
Дестиг кажаа арта халаан
Дезиг ышкаш, шимеш диксээр.
Уйгу-чыдын орта көрбес,
Улаарай бээр, тура халыыр.

XXII

Өлүр тын чок ынакшыл дег,
Хоруттунмас ындыг күш чок.
Өртемчейге дириг чорда,
Хосталга дег эртин чок.
Чежемейниң берге-даа бол,
Чечек чоорту оожургаан:
Байның өөнгө келин болгаш
Паштанчы дег түрээр орнун,
Туруг-даа бол, эзим-даа бол,
Туразында турлаа дээр.
Бардам бакка кадай болгаш,
Базымчага чурттаар орнун,
Дургун-даа бол, кайгал-даа бол,
Тура билген ынаа дээр.
Чавыт шагбан чадыры дег,
Чаагай өргээ чок дег болган.

XXIII

Тогланчы, кум эстезе-даа,
Довуракка холушпас бе?
Дургун-даа бол, Мерген база
Душчур, көржүр чону чок бе?
Араатанзыг Дүрзүң-Мээрен
Аглап, кедеп — канчалза-даа,
Көржүр, баржыр хирезинде,
«Көрбедим» дээр, дуза болчур,
Иштин-хөңнүн чажырышпас
Идегелдиг эштиг-өөрлүг.
Бир-ле чайын Чечек, Мерген
Биче-Адыр шыргайында
Чадырынга көжүп келген.

¹ *Сиргүүл* — тудуп аар дээш, истеп сүрүп чоруур кижилер.

Шала кежээ, болчашпайн-даа,
Элбек ашак чортуп келгеш,
Элдеп чүве аңаа сөглээн:

XXIV

— Мындаа энир аңнап чорааш,
Мындыг чүвээ таварыштым:
Орай кежээ одаам долдур
Орус шериг ¹сөктүп келди.
Ыдым читкен, угааным чок.
Ыңай боор дээн — шимчеттинмес!
Чанчын-на боор, бир-ле кижиги
Чанымда кээп олурупту:
«Яды чонга эрге тыпсып,
Ядаралды болдурбас дээн
Кызылдар бис» дижир чорду.
Кыска дүннү кады чаргаш,
Хүнезинин, огун-чемзээн
Артыкшылап меңээ бергеш,
Хүнче уткуй тугун чалааш,
Аъттангылааш, чоруптулар...

XXV

Элбектин ол сөглээн домаа
Эътке эвес, сөөккө четкен.
Мерген биле Чечекке ам
Берге чүве читкен ышкаш,
Сактып кээрге, ужар куш дег,
Чалгынналы берген ышкаш,
Өжээн негээр өөрүшкүзү
Өрттөн артык өөскүп келген:
Коргуп дескеш, хорумда кээп,
Хоруй берген торлаа эвес,
Боду барып месилдежир
Боратай² дег кынны берген.
Бедик дээрже ужугар дээш,
Белеткенген эзир ышкаш,

¹ *Орус шериг* — Кравченко, Щетинкинниң партизан отряды. Актарның ыйышкынынга шыдашпайн, аткаарлааш, Туркестан Совет Республикаже Моолду таварып эртер дээш, 1919 ч. чайынында Устун терге оруу-биле Усинск, Туран таварты Белоцарскиже дезип келген.

² *Боратай* — «Бора-Шокар аъттыг Боратай-Мерген» деп тоолдун маадыры.

Сагыш, күзел чедип алып
Шагы кээрин манап орган.

XXVI

—Чежеге дээр манаар бис? — деп,
Чечек хаая айтыргылаар.
—Шагы кээрин манапас дээш,
Чаңгыс кижиге чүнү канчаар.
—Көшкө куду чуулган дашты
Өске даштар эдербес бе.
Көрүп орбайн, шимчезинче,
Өөрүң сеңээ каттышпас бе.
—Сагыжымны саарзыкталдыр
Чааскаандырың канчап каар мен.
Арга-биле сөстүг эвес,
Аштаан бөрү келзе, канчаар.
—Мээрең, чайзаң бырашпаанда,
Мелегей аң мени канчаар,
Алды-чеди хонук туржук,
Айда-даа бол, ажырбас мен...

XXVII

Яды чонга эрге тыпсыр,
Ядаралды узуткаар дээн
Кызылдар ам кайда барган?
Кымдан ону айтырарыл?
Хая ирей кайда ирги?
Канчап билир, дириг магат.
Ол-ла бүгү хамык чүве
Олуртунмас кыннып келген.
Чемин бүрүн белеткеп кааш,
Чечек-биле байырлашкаш,
Дүржоктардан ойлап-дескен
Дургун, чакпыыл, кайгал эвес,
Түрегделди дүжүрер дээш,
Тура халаан дайынчы дег,
Бээзи ноян чызаанынче¹
Мерген бир хүн аъттанышкан.

¹ *Бээзи ноян чызаанынче* — Бээзи кожууннун чагырга чери, Хертек, Кыргыс, Түлүш, Тумат, Долаан, Улуг-Түлүш, Салчак, Күжүгет, Доңгак (Чааты), Сат, Куулар деп сумуларлыг, амгы Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннар девискээринге аралаштыр чурттап чораан араттарны ол үеде Чымба бээзи ноян чагырып чораан.

XXVIII

Ак-Хем өрү Мergen кежээ
Арай чаштып чортуп орган.
Чалгыннары чедишкелек,
Чаа ушкан кушкаш ышкаш,
Ужураштыр чадаг киж
Ужа-тура салып орган.
Даштыы хойну, иштии хойну
Далбаңайнып чоруур болган.
Кезек када сести берген.
Келзе-келзе, топтап көргөн —
Ооргазында холун хүлээн,
Оңчок корткан киж болган.
Ортулукче кире бергеш,
Одаг каккаш, чугаалашкан,
Сагыш аарбас аргазы чок
Шаажылалды төөгүп берген:

XXIX

— Катым-биле Адар-Төштөп
Аалывысче чанып ор бис.
Казак солаан¹ үглөп келгеш,
Аъттарывыс чайып алды.
Удурланып, бериңер деп
Ужур-чөвүн сөглөдөвис.
Холдарывыс хүлүп алгаш,
Хооргалга эккелдилер.
Казак солаан харбаш кынды —
Катым ашак баш чок ушту.
Амы-тында өртек бар бе?
Арнып келген селемези
Дүшкелекте, шурай бердим...
Дүпчок элдің баарын куду
Ажытталып сойза-сойза,
Ам бо дириг арткан-дыр мен...

XXX

Дерзээ удур кызылдарны
Демги кижээ сөглөп бергеш,

¹Казак — шериг (Тыва-биле кызыгаарны Усинскиге турган казак полутора (чартык рота) харыылап, хайгаарап турган.

Солаан — солдат.

Мендилежип чарылгаштың,
Мерген дораан аъттаныпкан.
Чадаанадан Чааты чедир
Чаштып эртер орук ховар:
Камың кыдат¹, феодал моолдар²,
Калчаа дүржок казак актар³ —
Ханга пөкпес кускуннар дег,
Кандыг дайзын мында чок дээр!..

XXXI

Хонуу төнгөн. Мерген читкен.
Сагыш дээрге сагыш эвес.
Кожаярга хүннүң келир,
Сарыг хүннү бадыр хараар.
Карак элээн, чөгөл төнгөн.
Кандыг бодал бодаваан дээр!
Кадыг холга кирбээн болза,
Каяа мынчап чоруурул ол?
Бектеп, баглап албаан болза,
Мерген канчап ызырнырыл?
Ужуражып чорбаан эвес,
Ужу-кыдыын билген магат.
Элбек сугже Чечек эртен
Эзертенгеш, чорувуткан...
Аьдын ырак чажырып кааш,
Аалга дүне чедип келген.

XXXII

Сести аарак, корга-корга,
Чечек өгже кирип келген.
Орай дүне удаан улус
Оттуп чадап пат-ла болган.
Чырыткы-даа кыпсып албайн,
Сымыражып ора хонган.

¹ *Камың кыдат* — 1918 чылда Тываны эжелеп кирип келгеш, Оттук-Дашка, Аргалыкка (Шагаан-Арыг чоогу) база Чадаанага паараңнап турган Ян Ши Чао чанчынга командылаткан эжелекчи кыдат шеригни тывалар болгаш моолдар «камың шерии» деп адап турган. Оларны орус, тыва партизаннар Оттук-Дашка база Аргалыкка чылча шапкан.

² *Феодал моолдар* — 1919 ч. Тываже шургуп кирип келген, Ээрбек чоогу Хая-Бажынга паараңнап турган моол отрядты Хатан-Батор Маскаржаб, сөөлүндө Очур-Маадыр деп кижилер командылап турган.

³ *Казак актар* — Колчактың чазаан камгалаан ак гвардейжилер.

Мергенниң ам кайда, кандыын,
Бектиин, хостуун билип кээр дээш,
Элбек ашак дуюкаалап¹,
Эртен эрте чорувуткан.
Чеди хонук болчаг кылгаш,
Чечек база үнүвүткен.
Чажырып каан аътка келгеш,
Шала кезе аъттаныпкан...

XXXIII

Долганмас дээш одуруглап,
Дортун бодап чоруп орган.
Эгиннерде боолар чүктээн,
Элдеп хептиг, селемелиг
Он шаа кижиге удур келген.
Ояр-кыяр арга-даа чок,
Чергелештир чыпшыр келген.
Көрнү каапкан — Мөңзүүле бо!
Чечек ам шуут өлүр чыгы,
Көжөк ышкыш көңгүс шыгырт.
Арнын топтап көргөн болза,
Ак тос ышкыш апарган боор.
Чечек серт дээш, миннип келген.
Амы-тынын салым билзин! —
Шеле тыртып, тепсенипкеш,
Аъттың дынын сала каапкан...

XXXIV

Чаштып чорааш, Мерген ынчан
Чаа-Хөлдү эртип келген.
Бүзүрелдиг өөрү аңаа
Бүдүү, чажыт мынча дишкен:
— Кыдат шериг Аргалыкка,
Оттук-Дашка паараң² каккаш,
Кызылдарга удурланып,
Орук дозуп туруп алган...
Дүрзүң-Мээрең баштап алган
Дүжүметтер камыңнарга

¹ Дуюкаалап — бүдүү, улуска көзүлбейн, чаштынып.

² Паараң — шериг турлаа. Мында: турлагжып, майгыннар каккан дээн уткалыг.

Аът улаг, шериг бөлүп,
Арат чонну дүвүреткен...
Камыңнарга хөөн чок чорук
Кайда-кайда үнө берген,
Чаатыда, Ийи-Талда
Чамдык улус бөлүглөшкен...

XXXV

Топтуг-топчок чугаалардан
Торгалыгга Чечек душ бооп
Мөңзүүлеге туттурган деп
Мөгүденчиг медээ келген.
Ынаар-мынаар арай бүдүү
Ылавылап сурап кээрге,
Аргалыкта камыңнарже
Аппарган деп мындыг болган.
Мөңзүүлени истеп кээрге,
Кезек камың баштап алгаш,
Бөгүн маңаа дендеп хүнзээш,
Кедээр аалче үндү дишкен.
Мерген орай сүрүп келгеш,
Бээр үн деп кый деп алгаш,
Көстүп үнүп кээри билек,
Хөрээндиве боолавыткан...

XXXVI

Чаатыга Мерген кээрге,
Чалзап баштаан кезек улус
Аргалыкче халдаар дижип,
Аъттаныр деп белен турган.
Элбек ашак баштап алган
Элээн кижиге база келген.
Хавыртканнар¹ сургазын дээш,
Багай-оолду дуюкаалап,
Камың шериг паараңынче
Баш удур бадырыпкан.
Караңгылап кээри билек,
Хамык улус аъттаныпкан.

¹ *Хавыртканнар* — кыдат, моол шериглерге чалчалаар, аъттар ажаар, аъш-чем кылыр, паштанчылаар эр, херээжен араттарны эжелекчилер тыва феодалдарның дузазы-биле боттарының паараңыга албадап хавырып эккеп турган.

Морзаң-мөрзең даштан туржук,
Доора дагны чара шапкан,
Моондак билбес Улуг-Хем дег,
Дошкун килең хайнып үнген...

XXXVII

Кадыр дагдан Чечек мындаа
Халды бергеш, канчап барган?
Миннип кээрге, ону топтап
Бир-ле киж и кайгап орган:
Кулдамыкка шылыттырган
Кушпугур сөөк чаактарлыг,
Оңгак-оңгак карактары
Оду өшпээн, чырык хевээр.
Дыңнавааны бир-ле дылда
Даштын улус шулурашкан.
Тынар дээрге тыныш үнмес,
Даван-даяк дырбаш кынмас.
— Кырган ирем, канчап барган,
Чеже болган киж и боор мен?
Кым деп мындыг улузул? — деп,
Чечек аяар сымыранган.

XXXVIII

— Кырың сынык киж и чордуң,
Дүүн кежээ эккелдилер...
Кыдат чанчын хөглезин дээш,
Дүрзүң-Мээрең дужаап берди.
Кырган чанчын демин чорааш:
«Эртен бо кыс экирзин!» — деп
Кырза ышкаш шартыңайнып,
Эмчизинге дужаап кагды...
Домаан ара үзе шаапкаш,
Ашак дораан үнү читкен,
Доктааттынмас карак чажы
Арнын куду төктүп баткан.
Черле чүрек кайын эндээр,
Чечек ону танып каапкан —
Хайыралдыг адазы дег
Хая ашак ол-ла болган.

XXXIX

Албан-биле дүжүметтер
Араттарны кулдар кылдыр
Камыңнарга бөлүп берген.
Хая база ында келген:
Аяан тудар, таакпы кыпсыр,
Одун салыр, чемин кылыр.
Аагын дыңнап, эрээ хүлээр,
Одуг хонар, тура хүнзээр...
Садар-самыын, мал дег, чүдек
Ческинчигге таалал кылдыр
Чалыы кыстар база чыгган.
Чечек базаында келген.
Кара тамаа¹ халыптаткан
Хая биле Чечек ийи
Хаяалыг хүн манап чадап,
Харамдыгып, шаа төнгөн.

XL

Хая ашак орайга дээр
Кайгап-харап, ыыт чок орган.
Кырган чанчын кирип келгеш,
Кысче өөрүп чеде берген:
Өскээ дээспес эъдинге дээп,
Өрү сыйбап, чаагын туткан,
Арагазыг, чыдыг тыныш
Албыктыр-ла хөме каккан.
Диңмирээшкин чыжыраан дег,
Дизиредир боолар эткен.
Бардам чанчын сириңейнип,
Барбадыва бажын супкан.
Эжик дүрген калбаш кынган,
Казапчаны буза чоруй,
Элбек ашак, Мерген суглар
Казыргы дег кирип келген...

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шагаа байырлалын демдеглээриниң ёзу-чурумунуң онзагайын чугаалаңар. Ооң мурнунда өөренип эрткен чогаалдарыңарда Ша-

¹ *Кара тамы* — ханы уургай. *Мында*: уштунар арга чок ханы, караңгы тамыда бектеттирген дээн.

гаа байырлалының дугайында номчаан силер бе, сактып көрүңер. Амгы үе-биле холбап тайылбырлаңар.

2. «Кижичуртукидирээштиг,

Аяарбазыпчоруур-дурмен.

Кижичемихимирелдиг,

Амзангырлап оор-дыр мен...» — деп Чечектин ырызы чүнү оштап, ооң аажы-чаңының кандыг шынарларын илередип турарыл?

4. «Туруг-даа бол, эзим-даа бол, туразында турлаа дээр», «Өртемчейге дириг чорда, хосталга дег эртин чок» дээн одуругларның уткаларын сайгарыңар.

5. «Иштин-хөңнүн чажырышпас идегелдиг эштиг-өөрлүг» база «Арат чонну бектен салбайн, арыг ханын төндүр сорар» дээн одуругларга даянып, удурланышкак бөлүктөрнүн төлээлеринин овор-хевирлерин тургузуңар.

«Чечек» деп шүлүглелдин ниити утказынга айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүглелдин бижиттинген төөгүзүн чугаалаңар.

2. Шүлүглелде улустуң аас чогаалының кандыг хевирлерин ажыглап турарыл? Ооң ужур-дузаны тодарадыңар.

3. Шүлүглелдин тургузуунуң онзагайы чүдөл? «Онегин строфазы» деп чүл?

4. «Чечек» деп шүлүглелде композицияның элементилери — пейзаж болгаш портретти ажыглаанын сайгарып көрүңер.

5. Шүлүглелде сюжеттиг шугумнарны тодарадыңар.

6. Болуушкуннарны чуруурда, овор-хевирлерни тургузарда, шүлүкчү кандыг уран чурумалдыг аргаларны ажыглааныл? Чижектер-биле бадыйткаңар.

7. А.С.Пушкинниң «Евгений Онегин» деп чогаалының тыва дылда очулгазын номчуңар.

8. Дараазында темаларга дыңнадыглардан (шилилге-биле) кылыңар: «Сергей Пюрбю — улустуң чогаалчызы»; «Сергей Пюрбю — тыва шүлүк чогаалының хүнү»; «Сергей Пюрбю — очулдурукчу».

Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевириниң дугайында билиг

Чечен чогаалдың лиро-эпиктиг аймаа дээрге литератураның эпос болгаш лирика хевирин каттыштыр ажыглап тургаш, амыдыралды көргүзер, шүлүк хевиринге бижиттинген чогаал болур.

Лиро-эпиктиг чогаалдарда амыдыралдың янзы-бүрү талаларын, чогаал маадырларының сагыш-бодалдарының болгаш чогаалда болуушкуннарның киржикчилериниң салым-чолунуң уржуундан шүлүкчүнүң хайныгып турар сеткилин шүлүглөп көргүзүп

турар. Шүлүкчүнүн ындыг хайныышкынныг сеткили колдуунда-ла чечен чогаалдың лиро-эпиктиг хевири-биле илереттинер азы ону чамдык таварылгаларда лириктиг киирилде-даа дээр. Чечен чогаалдың лиро-эпиктиг хевири-биле С.Пюрбюнуң «Чечек», С.Сарыг-оолдуң «Саны-Мөге» деп шүлүглелдеринде бижиттинген. Ол шүлүглелдерде тыва улустуң революция мурнундагы кижиги шыдажыр аргажок аар-берге, яды-түрөңгиги, дарлал-бектиг амыдыралын көргүспүшаан, ол байдалдан тыва улустуң канчаар хосталып үнгенин көргүзүп турар. Ол амыдырал бир талазында, чогаалдың маадыры Саны-Мөгениң канчаар-даа аажок хайныышкынныг сактыышкынныг чугааларындан, бодалдарындан көстүр:

Он-он хонук диленгештиң,	«...Төрүүр хүндүс төрөөн эртип,
Олча тыппаан ачам келгеш,	Төөгүнүң багын ыңай.
Шуудунга кирген-даа дег,	Үнөр хүндүс үнгөн эртип,
Шугул, каржы хыйлангылаар:	Үүлениң багын ыңай».

Ийи талазында, шүлүкчүнүн сагыш човап, хорадаан, хайныккан, дүвүрээзинниг сеткилин илереткенинден көстүр:

Каржыларга базындыргаш,	Кадыг-бертти чурттап эрткеш,
Карактары шала куду.	Хавак эъди шүглү берген.

Орус литературада лиро-эпиктиг хевири-биле бижиттинген чогаалдарга А.С.Пушкинниң «Евгений Онегин», Н.А.Некрасовтуң «Орус херэеженнер», А.Т.Твардовскийниң «Василий Тёркин» дээш оон-даа өске шүлүглелдер болгаш шүлүктээн романнары хамааржыр.

Чечен чогаалдың лиро-эпиктиг аймаанга кол нургулайында баллалар болгаш шүлүглелдер хамааржыр.

Шүлүглелге улустуң амыдыралында онзагай болуушкуннар, чугула уjur-уткалыг социал-төөгүлүг айтырыглар делгеренгей кылдыр бижиттинер. Аңаа чогаалчы бодунуң маадырының ажыл амыдыралын, маадырлыг чоруктарын болгаш маадырның киржип турар болуушкунунуң дугайында тодарадып тоожуур. Ынчангаш шүлүглелдин темазы улуг болгаш калбак. Ооң чижээнге орус чогаалчыларның — А.Пушкинниң «Полтава», М.Лермонтовтуң «Мцыри», Н.Некрасовтуң «Русьта кым эки чурттап турарыл?» болгаш тыва чогаалчылар С.Сарыг-оолдуң «Саны-Мөге», «Алдын-кыс», С.Пюрбюнуң «Чечек», «Үем болгаш үе-чергем дугайында», М.Кенин-Лопсанның «Оттук», «Авам — маадыр», С.Сүрүң-оолдуң «Адыжок», К.-Э.Кудажының «Чаңгыс-ла шак», А.Даржайының «Игил ызы» дээш оон-даа өске шүлүглелдерин адап болур.

Сергей ПЮРБИЮ

Кара-Суг

Тыва чурту
 хемнер-биле байлак.
Ол хемнерниң аразында
Тып-даа дизе,
 тыппазың бир хем бар.
Ооң адын Кара-Суг дээр.
Ол хем,
 база өске хемнер ышкаш,
Онзаланыр чүвези чок.
Ырда кирбээн,
 ады-сураа үнмээн.
Ынчалза-даа ынаам кончуг.
Кара эзир хонгаш,
 бараан хараар
Кадыр туруг баарынга
Чокпак кара,
 ыштыг
 самдар өггө
Чолдак кадай мени төрээн.
Күжүр авам
 өлбейн
 дириг чорда,
Күзел чедир ынакшывайн,
Арай
 эрте чарлып,
 орнукшуттум.
«Авай» деп сөс мени кагды.
Ам дээрде,
 черим сеңээ белээм
Алдын эвес,
 мөңгүн эвес,
Ынакшылдың
 арыг сөзү болур
Ырым бо-дур, хүлээп ап көр.
Авамга
 мээң
 чедир илеретпээн,
Артып калган ынакшылым

Дөгөрезин
чүрээм ханызындан,
Төрөөн черим,
сеңээ берейн.
1945

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүктүң тема, идеязын тодарадыңар.
 2. Шүлүктүң тургузуунуң онзагайы чүдөл?
 3. Лириктиг маадыр авазының болгаш төрөөн чериниң овор-хевирлерин канчаар харылзаштырып турарыл? Сөзүглел-биле бадыткаңар.
-

Хайыракан

Дүдүскектиң аразынче
Дүндүүштелип үнө берген
Хайыракан, хүннөш черден
Кажарарып көстүп кээр сен.

Хайыралыг даам сени
Кара чаштан амдыгаа дээр
Көргенимниң санында-ла
Хөрөк-чүрээм чоргаарап кээр.

Хажыың-биле эрткен улус
Кандыг бодал бодавазыл?
Кайгап, мактап көрбөөн болза,
Канчап сени ырлап, тоолдаан?

Эзир куш дег, эргий ушкаш,
Эктиңге кээп хонуксаар мен.
Ынак черим сеткил хандыр
Ынды-бетин көрүксээр мен.

Чоогунда дөмейи чок
Чоргаар, чараш Хайыракан!
Дөрде чалаан шимелгем бооп,
Төрөөн черим каастап тур сен.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүктүң долу сайгарылгазын кылыңар.
 2. «... Кайгап, мактап көрбөөн болза,
Канчап сени ырлап, тоолдаан?» деп риториктиг айтырыгның
утказы чүл?
-

3. Хайыракан деп даг дугайында тоолчургу болгаш төөгү чугаалар дыңнаан азы номчаан силер бе? Сактып чугааланар.
 4. Тываның кайы кожууннарында Хайыракан даглары барыл? Картадан айтыңар, немелде медээден чыңар.
 5. Шүлүктү шээжилеп алыңар.
-

Зоя Алдын-ооловна НАМЗЫРАЙ

(1941 – 2010)

Аяк хээлиг Тыва чуртум

Азияның хиндиинде амыр-шөлээн чуртум,
Ада-өгбе бурун чону ээлеп чурттаан
Улуг Саян, Таңды сындан ужукталгаш,
Улуг-Хемге эргеленип, өпейлеткен,
Авам ышкаш ынак черим —
Аяк хээлиг Тыва чуртум.

Тыва чурту хөгжүлделиг, чалыы күштүг,
Тынып чорда, хостуг, чоргаар, айдызап кээр.
Аржаан суглар, арыг хөлдер хаажылаан
Авайымның сырып бышкан ширтээ ышкаш.
Авам ышкаш ынак черим —
Аяк хээлиг Тыва чуртум.

Солаңгылаан чырык хүннүң хаяазы дег,
Чолуң чогууп, шыдалдыг-бай сайзыра-ла!
Сыгыт-хөөмей, каргыраага хөөн кирип,
Сыннар ажыр аян-ырга алдаржы-ла!
Авам ышкаш ынак черим —
Аяк хээлиг Тыва чуртум.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. З. А. Намзырайның «Аяк хээлиг Тыва чуртум» деп шүлүүнүң утказынга хамаарыштыр сайгарылгалыг (5–6) айтырыглардан тургузуңар.
 2. Чогаалчының ыры апарган шүлүктерин, аялгаларының авторларын адаңар.
 3. «Зоя Намзырайның аялгага чаяаттыгдан чогаалдары» деп темага дыңнадыгдан бижиңер, дискиде бижиттинген ырларын дыңнаңар.
-

Николай Шагдыр-оолович КУУЛАР

(1958)

Аңнаашкын соонда болчаг

«Пар чылда чиктерге удур дайылдажып чоруптум. Ийиги айның он дөрткү хүнүндө Кем деп хемге чаалаштым. Ол-ла чылын чиктер чагыртканнар» дээн чижектиг сүрлүг, ону бижиткен кижиниң ат-алдарын херечилээр сөстөрни даш тураскаал тургустургаһ, аңаа оюп сиилбип каарын бижээчилерге дужаар ужурлуг деп, уйгур күрүениң каганы Моюнчур бодап олурган.

«Түрк-түкүлерниң каганы, Бильге деп шолалаткан Могилянның (Хораннын аа, ёзулуг Бильге-каган мен ышкажыл мен, мен аан!), ооң чаачы дуңмазы Күлтегинниң, угаангыр, кажар хову дилгизи Тонукөктүң тураскаалдарында бижимелдерни өттүндүр бижимелдер арттырып каар болзумза, мээң адым бо сарыг өртемчейден адырлыш чорутканым соонда-даа артып каар, демги түрк-түкүлерниң үрдүнчек, өөдежок ат-алдарын өндүр чаагайы-биле өжүр базар ужурлуг» деп, каган узак маңныг сагыжынга ханып, байырланчыы кончуг апарган үр-ле олурган. Ынчалза-даа шак ол тааланчыг, турум суг дег, бырлаш дивес бодалды оон оранчок дүвүрөнчиг, коргунчуг болгаһ, дагдан баткан көшке дег, кыңчыктырбайн хөмө кээр, боостаадан боой соптар айыыл оштаан бодалдар үзе кирипкен...

«Бир шагда эвилелчилеривис чораан кончуг кара карлыктар, меңээ аттырган түрк-түкүлерниң артынчызы база Абу биле Кем аразында тайга-таңды чурттуг азарганчыг аймактар каттыжып алгаһ, менче, мээң күчүлүг күрүмче халдаар деп турарлар-дыр. Ол айыыл кончуг улуг, ону чайладыры тоң берге. Көгмен сынының артында кыргыстар баштаан аймактарның каганы эң озалдыг дайзыным ол-дур эвеспе. Ам артында «каган мен» деп адаттынар де! Чаңгыс каган — мен бар турумда, ооң ынчап турган херээ чүл! Өжэтеннерни бөлдүрбейн, чаңгыстап базар болза эки. Чиктер чуртунче муң шилиндек шеригден дарый ыдар-дыр, мээң таламче кирген Тулун-бегниң дыңнадыы шын болза, удавас аңаа хакастарның ыткан шапкынчы бөлүктери шүүргедеп келген чиктерни тура халыышкынче күткүдүп үндүрер деп турар-дыр. Кончуг кулугурлар!

Харын-даа саттыныкчы түрк беглер тывылды. Дархан чижектиг эрге-дужаал, торгу-маңнык, алдын-мөңгүн берип каарымга, дээди чергелиг тутук дужаал эдилээр дээш, аразында чокшуп-кыржып, меңээ бердингенин көргүзөр дээш, мурнун былаажыр чүвелер чок эвес, бар болбазыкпе. Оларның ачызы-биле бо сүлчээни билип алдым. Оон башка ол сойлуктар катчып, күш кирип алгаш, мени де-видедир турган боор. А келир чылын Ыртышты кешкеш, карлыктарны кезетпес болза, болур бе? Ооң кадында мээңне аймак чонумнуң иштинде Христос деп кижиге чүдээн элдеп-чиктиг улус бажын көдүрүп олурар-дыр. Оларны база баскаш, чүдүлге-сүзүглел дугайында эргилдир бодавас болза, хоржок-тур. Деңгерге — мөңгө Кудайга азы Будда дээр дайынзырак эвес, кээргээчел болуңар деп суртаалдаар бурганга чүдүүр чоруувусту өскертсе эки дээрзин чамдык чөвүлөкчилерим шын сүмелеп турар чадавас. Мани дээр бурганга чүдүүр болза, кончуг эки деп турар улустуң чугаазын сайгара бодап көрзүмзе чүл ынчаш?..»

Таптыг-ла ол үеде чик шериг баштыңчыларының бирээзи болур — адын Сайды дээр, дөртен хар чедип оорар назылыг, улуг-шыырак, шыңгыы шырайлыг, ыыткыр үн-нүг, кара чажындан-на эзер кырындан дүшпейн келген, кылыр ажылы-ла чаалажыры болуп келген эр он ажыг эдеринчилиг Көгмен сынын ашкаш, Абы хемниң чоорту делгемчип оорар чинге бажын эдерип бадып, кыргыс каганга чедер дээш, далаштыг бар чыткан. Каганны идип үндүрген кыргыс аймак ол черде чурттаан, өске — эльте-берге чагыртыр аймактарның эң күчүлүү болганда, ол эл-күрүнениң каганы база кыргыс аймактың баштыңчызы болур чүве-дир, ынчангаш аңаа барып бараалгаар ужурулуг. «Саргылзымаар баштыг, кызыл-ак арынныг улус болганчок-ла таваржыр кыргыстарның доскуулу бистиң келгенивисти каганынга дамчыдар дээш, шаап чорупкан болгай. Ам дыка далашкаш чоор, араатанга сүрдүрген аңмең эвес бис, чоргаар, шөлээн шошкудуп, челзип чоруп орза, эки ыйнаан. Шапкынчылар чагаа-бижикти чедире бээрге, кыргыс каган таваар боданып, бисти канчаар хүлээп алырын боду угаазын...» деп, Сайды боданып, өөрүн баштап кудургайлап бар-ла чыткан.

Абы азы Авыган хемниң эриинге одагланып хонгаш, даартазында улуг дүшпте Уйбат хемниң киир аккан аксында кода-суурга келгеннер. Хакас азы кыргыс эл-күрү-

нениң төвү, Ажы-каган Ынанчының ыяк быжыглаттынган шивээзи ында болган. Чик элчилерге уткуй каганның Алакет-бег дээр төлээзи келгеш, оларның дыштаныр, чурттаар чери болур ийи өггө чедиргеш, хүлээп алыышкын болгаш улуг чугаа соңгузу хүн болурун, а даарта тайгага аңнаашкын болурун база чиктерни аңаа киржиринче чалаанын дыңнаткан. Ам канчаар, чалалганы хүлээп алыр ужурга таварышкан.

Хүн чаа-ла даглар бажынга, пөрүктенген чүве дег, бүдүү бакылап үнүп орда, аңнаашкынче каганның чүс ажыг үдекчилери болгаш Кем, Кемчик унундан келген аалчылар дигии-биле аъттаныпкан. Чедер чер элээн ырак болган, чүгле биче дүште бир-ле улуг тайга-таскылга кээп, турлагжып алганнар. Сайдының өстүрүп каан дуңмазы Урандай дээр аныяк, чээрби хар чаа-ла ажа дүжүп чоруур оол чаа чер-чуртту, өске омак-сөөк улусту сонуургап көрүп, кыргыс дайынчыларның ок-чепсээнче кичээнгейлиг кайгап чораан. Куяк хептерлиг, узун чыдаларлыг, ча, согуннарлыг дайынчыларның араазай аъттарынга база куяк шывыглар кедирген болган. Чогум чиик чепсегленген дайынчылар база бар. Ак аът мунган чиңгежек сынныг бир дайынчыже топтап көрүпкеш, Урандай аксын аазадыпкан — оозу эр хиндиктиг эвес, кыс кижиге болуп-тур! Бо чер улузунуң чугаазы-биле алыр болза, эшпи кижиге. Ам артында, өске дайынчылар дег, чыскаал аайы-биле чорбас, ол-бо халдып-ла турар, ындазында шөлээни, турамы аажок. Бир көөрге, барып-барып Ажы-каганның чанынга шаап четкеш, каш сөс-даа солушкан — демгизи ону тоовас-даа, хорадавас-даа, харын хүлүмзүрүүр — кара элдеп!

— Каганның кызынче кайгап-ла чор сен аа, Урандай, кончуг чараш уруг дээни кай. Ажының улуг уруудур, оолдар дег туразында чаңнап өскөн, эрлерден дудак чок эрес, хылыш чайып, ча адып турда, аңаа эннежир дайынчылар ховар деп дыңнаан мен, та шыны, та мегези чүве — дизе-ле, Сайды акызы оолдуң чанында чедип келген хөөрөп турган...

Кежээ дүшкелек апарган. Аңнаашкынның түлүү эртип, олча чыыр, түңнээр үе келген. Черлик хаваннар сүрген каш кижиге хөй өөрүндөн ырап, бот-бодунуң безин бараанын чидиргиже, тарамык апарганнар. Оларның аразынга Урандай база чораан. Дем-не сонуургап көргени ак аът-

тыг уругнуң чоогунга чоруп, ону бүдүү кайгаарга, соондан сүрүп халдыр дээш, эш-өөрүнден шагда-ла аңгыланы берген. Шынап-ла кончуг шоваа, ёзулуг аңчы кыс дээрзин ийи караа-биле көрүп, бүзүрөөн. Ооң олча-тывыжы каш-даа аътка чүдүрер хире кылдыр овааланган боор. Эр кижии аңаа аштырбас дээш, Урандай дыка-ла кыскан, ынчалза-даа ажыр аңнапканы чөгенчиг-ле!

Уруг карак уштап көөрге, улуг азыглыг аскыр хаван, сегиртип пат кезээн аң-на боор, ажык черже үнмейн, кедээр, хаяларлыг, эзимниг даг бажынче ыңай болган. Ону демден бээр сүрген болгаш, аңчы ооң соондан халдыга ыңай болган. Чүгүрүк аът аңны чыпшыр сүрүп чедип чорда, өске «аңчы» база тывылган — азыглыгны эскерип каан ирбиш хая артындан тура халаан. Ирбиш көөрге, аъттыг кижии база шаап олурган. Чонаада оваарымчалыг, кижиден сестир боду аксынче кирип орар олчазын хопталааш, деспээн, харын улам каржыланып, хөрээ киргирт дээн. Черлик хаван ирбишти көргөш, дедир дап берип, аътче хөмө кээрге, Аялза (уругнуң ады ол) чыдазын ооң читкезинче чазыг чок кадай шаапкан. Балыг аң сөөлгү күжүн чыып, азы-биле аъттын хөрээн чара өрүүр бодап келле чыткан. Аялза дүже халааш, хылыжын тудуп алган. Хаван кырынче шурап чыдырда, мезизин хөрээнче углай тудуптарга, азыглыг боду-ла кадалы бергеш, ам-на кээп ужуп, амызы үзүлгөн. Уруг оон сезиг ап, хаяже углай көрүнгөш, кортук эвес боду алгыра каапкан: улуг моортай дег ирбиш, ам чаагы олчазындан-даа коргунчуг араатан, бо халдап кел чыткан. Дүргени аажок, ийи караа кызаңнаар, аксында диштери арзаяр. Уругнуң хылыжы — хажызынче кээп ушкан хаван хөрээнде, ушта тыртар чай чок хире, а чыда сыйлып калган, согуннарлыг саадаа демне куруглаан. «Чүү-даа болур болза, болзун» кылдыр бодап, анаа-ла турупкан. Аъды дүвүренчиг киштегилээн. Бо бүгүнү ырактан хайгаарап турган Урандай хензиг када доктаай дүшкөш, кадыг кара чазының демир баштыг согунун шишип-шишип, адып үндүрүпкен. Уругга ийи-үш базым четпейн чыда, олчазын хунаан кижиниң боскунче шураарынга белен турган ирбиш хенертен аңдарлып кээп дүшкөш, даваннары даштыг черге дырбаңайны берген. Кайгап турар эвес, ындазындан шиитпирлиг уруг, ол дораан оңгарлып, хылыжын ап алгаш, аңның тынын үзүп каан. Дап берген аайы-биле ийикпе азы хөлзеп-дүвүрээ-

нинден чүве ийикпе, Аялза олура дүшкеш, дораан туруп кээп шыдавайн барган. Халдып келген оол авааңгыр дүже халааш, уругже холун сунган: ооң чоон салааларлыг кадыг аспаанга уругнуң чыда, хылыш эвин билир-даа бол, чаяанындан чиңге, чымчаксымаар салааларлыг холу чидир шымны берген. Ол өйде ийи аныяктың көрүштери уткужуп, кезек када агаарга үскүлешкен дег болган. Чеже-даа чоргаар, хүндүге өөрөнгөн болза, уруг карактарын баштай чайлаткан. Оларның таныжылгазы ынчаар эгелээн...

Беш хонганда, чик элчилер келген херээн каганның шиитпирлээн хире-чергези-биле бүдүрүп, дедир ээпкенин. Олар чүгле боттары хевээр эвес, а чүс шаа санныг хакас шериг эдеринчилиг чанар апарган. Ол дээрге кыргыз каган-биле кады уйгурларга удур эвилелдиг демисежир бооп дугурушканының барымдаазы база чиктерни деткип, ажык тура халыышкынче көдүрер сорулгалыг хакас шапкынчы шериг бөлүктөринин башкылыгы болган.

Каттышкан бөлүк Көгмен сынын колдуу ажып, черчуртунче кирер бетинде, ажар ужурлуу сөөлгү улуг артче үнүп келгенде, Сайды баштыңчы орук дургаар, аксын адан тепкен дег, бук дивээн Урандай дуңмазынга кожаландыр чортуп келгеш, шыңгыы хөөннүг мынча дээн: «Мени дыңна, эр кижидир сен, хүлүк-түр сен, мени салгап, солуур, төрөл бөлүүвүстүң келир үеде бажы-дыр сен. Демги уруг дугайында муңгаргай бодалдарыңны сеткил-хөңнүңден уштуп октавыт. Адаан-мөөрей, адыш-чарыш, амыдыраар, хостуг чурттаар эрге-шөлээ дээш демисел дугайында бода. Каганда чүү деп бодаар сен, чаңгыс кызын канчаарга-даа сеңээ берип өлбөс. Бис дээрге уйгурларга аштыргаш, дуза дилеп четкен, Ажының деңнелинден куду деңнелде турар улус-тур бис. Бөгүндө байдалывыс ыядынчыг, Алакет-бегниң уруун кудалаар болзувусса, бээри чадавас, ооң иези соян уктуг, алыс биске төрөл кадай болбазыкпе. Ажы-каганның сагыжы талыгыр, ооң бисти деткип турары база анаа эвес, ужурлуг. Ол бодунуң чуртунуң хили-кызыгаарын Успа-Хөлдүң ындынче, Орхон хем унунче алгыдыр көжүрүп алып, табгачылар-биле дорт харылзаа тудар сагыштыг кижидир. А бисти ол херек өйүндө ажыглааш, соң даарта албаты-кыштымнары кылып алза хөңнү. Бодалдыг, бодамчалыг-ла болуп көрээли, Урандай».

Дунмазы ынчан Сайдыже дорт көргөш, харыы орнунга хылыжының туказын быжыг туткаш: «Билдим, акым» — деп шиитпирлиг харыылаан. Чугаа ынчаар доозулган. Ынчалза-даа аныяк эрниц холдары Аялзаның ээлгир, чымчак салааларының чылыын сактып, ооң эмдик чүрээ кыстың чиге көрүп чоруй, чивеш кылынган кара карактарының дүлгээзинниг одунга буруладыр хып чоруурун акызы кайын билген деп. Ол аразында соок хат сырыннап, аъттар арт кырынче чүткүп үнүп келген. Ам чүгле чанар, Кемчик шынаазы кайы сен дээш тутсуп бадыптар, ол-ла!..

Урандай биле Аялза аңнаашкын соонда база бир улус чок черге иелээ ужурашкан. Олар бүдүү дужарын кызытса-даа, ону ийи таланың хайгаараачал, эскериичел карактары чандыр көрбээн болгаш, Сайдының-даа дунмазын сургап чоруур ужуру ында. Ол черле серемчилиг, чүс каралыг, бажы каткан эр болгаш, ол ужуражылга дугайында билип апкаш, Урандайның карактарын ажыдып, херек кырында бар байдалды тайылбырлаар ужурга таварышкан. «Хувуразын-чайыразын, Ажы-каган-биле кудалажыр харык-шинээвис кайдал, дора көрдүрер дээн эвес. Чаңгыс ужурал ынчап-мынчап тургаш, удаажырап, уттундура бээр. Мээң дунмам өске уругдан ап-ла алгай. Азы туматтарның, азы соянарның, чок-ла болза иргиттерниц чараш кыстары төнгөн эвес, көрүп, шилип тургаш, кайы-бирээзин таарыштыр кудалап бээр-дир, шынап-даа болза, эр кижиг ачы-үрелиг боор болгай, мен чоп ол дугайында ооң мурнунда бодаваан мелегей боор мен...» деп, Сайды демги чугааны төндүргөш, эргилдир боданып бар чыткан.

А каганга ужурал дугайында дыңнадырга, аажок чөпсүнмээнин илередип, «Уруумну өске турлаамче ам бо дораан чорудуңар, чик эр-биле ам черле ужураштырбаңар» деп чарлык болган. Ажы уруунга хамаарыштыр каракка көстүр сыннарны ажыр, хемнерни кежилдир, оларның ыңдында Улуг Ховунуң безин өске ужунче ужугуп талыйган сагыштыг дээрзин кым билгенил аан. Уйгурларны базып, эл-күрүнезиниң кызыгаарын шуут-ла Тан күрүнеге чедиргөш, ол күчү-күштүг, эңдерик хөй чурттакчылыг күрүнени эжелээр суг дугайында хоозун сеткил сеткивейин, ооң-биле эл-хол болуп, элчиннер солчурун, кайы-бирээзинге шаптык катпайн, тус-тузунда эжелеп, чагырар черлерин, чурттарын, кулданыр аймак-чоннарын канчаар хуваажы-

рын дугурушкаш, бодунуң эл-күрүнезин Кыдаттың талазындан дең эргелиг кылдыр хүлээп көөрүн чедип аарын бодап, сагыжы саргып чораан каган иргин. Кыдаттар-биле харылзажырының бир эптиг аргазы уруунда дээрзин ол шагда-ла бодаан. Ону элчиннер-биле кады аъткаргаш, табгач төрениң тажыларының кайы-бирээзинге кадай кылдыр бээри — Ажы-каганның чоокку улуг сорулгазы ол. А харызынга ол төрениң хөй санныг даңгына кыстарының бирээзин бодунга азы оглунга кадай кылдыр алырын кордап чораан. (Канчап черле кыдат даңгына кадайланган Моюнчурдан Ажы-каган дора болур ужурулугул!) Ынчангаш Аялзаже өске кымны-даа чоокшулатпас, кандыг-даа эр кижини аңаа дээртпес! А бо аныяк дайынчы чиктерниң бег уктуг кижизи-даа болза, ооң уруунга канчап деңнежирил! «Хорадаваанымда, ол өөдежок чик элчининг бөрттүг бажын бөргү-биле кады кестирип кааптаанымда, дүрген-не карак ажыт чана берзин, аайлап чогудар улуг үүле-херээмниң кезик-чамдызын, боду безин билбейн, чогуруп кылышсын, ынчалза-даа мээң уруумга хамаарылгалыг эчис сорулгамга шаптык кадып семевезин!..»

Урандай ол бүгүнү даап безин бодаар харыктыг эвес, ала-чайгаар-ла аныяк-чалыг сеткилинден демги кысты сонуургай берген турган. Көрүштер-ле хамыкты хайындырып эгелээн болгай. А дылдажып-сооттажыры оларга улуг шаптык катпаан, чайлыг билчип алыр болганнар. Хаван биле ирбишти даялаан соонда, чүгле каш сөс солчуп, атсывын айтыржып четтиккеннер. Ооң соонда дораан-на девидээн-кавыдаан аңчылар, каганның таңныыл шериглери халдып келгеш, үзе кирип каапканнар. Ынчалза-даа оол дидимненип: «Шивээге баргаш, кезээ ужурашсывысса кандыгыл?» — деп айтырарга, уруг билдирер-билдирбес хүлүмзүрээш, оожум, тода: «Шолбан сылдыс үнүп кээрге, кол хаалга дужунда тей артында аргага турар мен» — деп харыылаан.

Ийи чалыг шынап-ла аңаа ужурашкан, аът-хөлге чокка, чадаг чылбыртып үнгеш, дугурушкан черге тыпчып ап, айдың дүне арыннары чазылып, удур-дедир көржүп алгаш, хостуг-сула чугаалашканнар. Уругга база чик оол таарышкан, оон башка бо ужурал кайын болур деп. Эл-күрүне баштыңчызының уруу өскелерден ылгалдыг аажы-чаңныг, кайы хамаанчок эвес, үлегерлиг бүдүш-

түг болурун боду-даа бодап, кижизидикчи башкылардан-даа дыннап шаг болган-даа болза, ол кежээ шуут элдеп. Бир дугаар көрүп турары, ам артында өске сөөк оол-биле болчаг (баштайгы болчагны оон ыңай канчаар адаарыл) кылып алган. Ынчалза-даа сеткилинге дем чаа тывылган хөөнгө удурланыр харыы чок болган.

Оолда-даа, кыста-даа бодун бүрүнү-биле баш билиптер, кара туразында чаңнаптар арга бар эвес, ужурал-болчаг кыска болуп, ийи шай хайындырым хире-ле үе үргүлчүлээн. Чарлып тура, оол чаа чазылган ай чечээниң коңгураалыг бажын уругга тудускаш, ийи-үш удаа ооң чымчак салааларын суйбап, бичии када эргелеткен. Чаңнык сопканзыг күштүг сорунза база катап ийи ботту хөлзедип, сөөлгү катап ыядыг чок, чиге көргөн карактар хөйүнү сөглөп турган! Келир үеде чүү боорун кым-даа билбес, чүгле бүдүү идегел-ле — кудай-дээрниң, Умай бурган-иениң авыралхайыразы-биле бүгү чүве аайлажып, салым-чолдар кош-тунчу бээрин канчап билир дээн идегел-ле — сеткилдерни чырыдып, чылыдып, моон соңгаар уламчылаар чуртталганың оруун айтыр сылдыс ышкаш, херелденип арткан...

Чер-чуртка, Кем унунга келген соонда, үр-даа болбаанда, уйгурларга удур бүдүү өөскүп орган демисел ажыы-биле көдүрлүп үнгөн. Кезек аймактар күжүн кадып, дугурушкаш, Чаа-Хөлде уйгур шеригниң быжыглаттынган турлаанче халдааннар. Элдеп чүве, дайзын ону баш удур билир турган хевирлиг, белеткелдиг уткуп, халдакчыларны ойтур шапкан. Чидириг хөй болуп, чиктер баштаан тура халыкчылар аткаарлап, дезер ужурга таварышкан. Ол тулчуушкун үезинде Сайды өлүмнүг балыглаткан. Оң талакы быктынче кадалган согуннуң демир бажын уштуп чадап турда, хөй хан төгүлгөн. Оон балыг хуулуп, ириң-нелгеш, ышса-ышса, эмнеп турган оду ашак Сайдының чоок улузун көргөш, чүве-даа ыыттавас, чүгле бажын чаяр апарган. Бир-ле эртен акызы дунмазын эккелдиргеш, арай боорда чугааланып, сөөлгү чагыг сөзүн берген. «...Аравыста өскерликчи бар-дыр... Тулуңдан оваарнып чоруңар, бисти ол садыпкан боор... Ажы-каганның дузазынга амдызында улуг идегевеңер... Алызында черле бир баг болуп, күжүңер мөөңнээш, кымга-даа бастырбайн, хостуг чурттаарын бодаар, дунмам, чагыым...». Ынча деп чыда-ла, Сайдының карактары шимдингилеп, улуг уйгузун удуй берген.

Уйгурлар-биле чаалашкаш, элекке калган ачазының орнунга кара чажындан-на өстүрүп каан кончуг чоок акызы чок апаарга, Урандай чеже-даа ооң ажыг-шүжүүн-ге алзып турза, төрөл бөлүүндө баштың кижиге апарганын медереп билип, кадыгандыр бодангылаан, акызының соругдаан соруун эчизинге чедирерин дээр-деңгерге, оран-тандызынга, бодунга даңгыраглаан. Ужур эдерип, ат-алдарын, эрге-дужаалын барымдаалап, Сайдыны ажаагаш, тураскаалынга көжээ дажы тургузуп, аңаа бижиир сөстөрнү чогааттыргаш, шевер сиилбикчи тып, ойдуруп эгелеткеш, ам чүнү кылырын боданып эгелээн...

Ол аразында Көгмен артындан ээлчеглиг шапкынчы хакас бөлүк шериг ажып келгеш, хай бооп, кедегге тава-рышкаш, Кем биле Хемчик аразында кызаа черге бүзээ-ледип алган деп медээ дыңналган. «Камгалап, тынывыс ап көрүңер, берге байдалга кирдивис» дээн уткалыг сөс чедирген чик айбычы Урандайга, даң бажы сарыг-шокар турда, далаштыг халдып келген. Ол айбычы: «Чүглө Уран-дайга дамчыдар бижиим база бар» дээн. Аныяк баштың-чы көжээлерде, хаяларда ойган бижииктерни хөйү-биле көргөн-даа болза, бодунга бижээн тускай бижиик кажан-даа ап чорбаан кижиге бооп-тур. Хадың тозунда чидиг бижек бажы-биле оюп каан бижиикти айбычы хойнундан камныг уштуп сунарга, чүү-даа болбаанзыг, далаш чок тудуп ал-гаш көөргө, чайлыг номчуптар болган. Ынчанмайын канча-ар, чиктерде бижиик билер улус шору хөй турган, Урандай-ны база акызы бичиизинде-ле бижиикке өөреттирип каан болгай. Номчупкаш, эр чүглө алгырыптар часкан: Аялза мында, Кемчикче ажып келген хакас шеригниң аразында турар бооп-тур! (Ачазынга билдиртпейн, эр хевир-шырай кирип алгаш, Көгмен сынын ашкаш, ам кээп бүзээле-де киргени бо.) Хөй чүве-даа биживээн, «Аялза-дыр мен, мында келдим, ужуражыр бодалым бар, ону билип алзын дээш бижидим» дээн уткалыг каш сөстүг чагаа болган.

Урандай ол-ла дораан хөделип эгелээн. Бо чоок-кавыдан дүргөн чыып ап болгу дег дайынчыларны божуу-шалып бөлдүрүп эккелдиргеш, арай ыракта улусче дузалап келиңер дээн уткалыг медээ чедиртип, шапкынчылар аът-каргаш, чүнү-даа мурнай Аялзаны дайзынга алыспас, ди-риг арнын көөр дээн күзел-соруунуң тевиин-биле Сайдының орнун бир дугаар ээлеп, шерийн баштап алгаш, аалындан дүүш четпээнде-ле халдып үнүпкөн.

Дүъш чедип чорда, Урандайның доскуулчулары уйгур шеригниң доскуулунга үскүлежи берген. Уйгурлар дезиптерге, соондан чыпшыр сүрүп чедип, оларның кол күжүнге бичии-ле четпейн доктаап турупкаш, дайзынның быжыглалын кайыын-на чаза таварып кирзе эки ирги деп шинчилеп көөрге, ону боттандыраы кончуг бергези билдине берген. Дайзын бедик даг кырында; ооң ындында кызаада бүзээлеткен хакастарның-даа, бетинде шатта турар чиктерниң-даа олче халдаары белен эвес. Уйгурларның өске шериг бөлүү база бээр кел чыдар деп медээни хайгыылчылар дыңнадыпкан. Озалдаар болза, эвээш санныг боттары база бүзээлелге кирери чайлаш чок. Чаңгыс арга — уйгурларның каш кижиге халдап турарын билбезин ажыглап, уг-биле хөмө таварыыр, ол-ла! Дайзынны девидедир согар, дезеринче албадаар! Чугаалаарга-ла белен, күүседир — берге-даа, озалдыг-даа. Халдакчыларның хөй эвезин көргөш, чаалажып өөрөнгөн уйгурлар серт-даа дивес, харын амыраар. Ынчалза-даа ам канчаар, халдап кирер апарган.

Хакас шериг-биле, оларның боттарының дамчытканы дугуржулга ёзугаар, дужааш даг кырынга от кыпсып, ыш-биле медээ кылганнар. Дуза келгенин билип кааш, хакастар хөделип үнөр, демин кадар ужурлуг. Кезек улуг назылыг шериг-биле канчаар халдаарын сүмележип, дугурушкаш, Урандай акызының чаалажып кирерде, өөрүн сорук кирир дайынчы кыйгызын олчаан өттүнүп кышкырган...

Соок мези кыпсынчыдыр кыңгырап, куш чүглүг, өлүм шишпээн согуннар сүртенчиг сыылап, алгы-кышкы, үөчөвуур шорааннарга, туруг-хаяларга чаңгыландыр дагжап, чаа-дажаң улуг дүъштүң изиинде өөскүп хайнып үнгөн. Урандайның чаңгыс-даа согуну чандыр дегбээн, хылыштыг холу могап-шылаарын билбестээн, ол хирезинде-ле бодун база камнанып чораан — Аялзаны көрүксеп, ооң-биле чугаалажыксааш, элек иргин калырын черле күзевээн. Баштыңчызының кайы хире туруштуг сокчуп турарын көргөн өөрү база-ла эрестиг тулчуп, эвээш боттары хөй санныг уйгурларны сындырып, даг бажынче үнериниң кырында келгеннер...

Ол аразында хакас турлагга Аялзаның чажыды ажытына бергенин Урандай кайын билген деп. Бо келген шапкынчы бөлүктү Алакет-бег боду баштап чораан чүве-дир.

Ооң кол сорулгазы бичии бөлүк баштап алгаш, чаалажыры эвес, а каганның тускай даалгазын ёзугаар, Кем биле Кемчикте, оон туржук Успа-Хөл, Көпсү-Хөл кыдыында, Саян, Таңды сыннарда, өске-даа черлерде тоо быдаргай чурттап чоруур чаңгыс дылдыг, төрелдешкек аймактарны каттыштыргаш, күш-шыдалдыг, шаг-шинектиг эвилелди тургузары, уйгурларже хары угда ийи чүктен халдаарын дугуржуп, белеткээри турган. Ийи-чаңгыс, огулуг түңнел чок үскүлежишкиннер-биле кызыгаарланмайн, ёзулуг дайын-чааны өөскүдөр, оон уйгурларны чылча шавар: узуткаарын узуткааш, артынчызын тарадыр сывырар ужурлуг.

Ынчалза-даа Ажы-каганның улуг, нарын даалгазын күүседип эгелевейн чыда-ла, Алакет-бег кедегге таваржып, узуткаттырар кырында келгенин билип кааш, эвилелчилеринге сөс дамчыдып, бо чер чурттуг, бүзээлелден чааскаан үне берип шыдаарын шынзыткан чик сөөктүг айбычы кижиге тыпкаш, чагып-чагып, аъткарганы ол. Черле эскериичел кижиге болгаш, Алакет-бег көрүп турарга, ол айбычы чоруур бетинде, бодунуң улузундан бир кижиге аңаа ужуражып, пөсте ораап каан калбак чүве бергеш, каш сөс солуккан. «Бо кандаай чоор, ол чүзүн сунупкаш барды, айбычы-биле сүлчээлиг уйгур шивишкин болбазын моң, таанда ындыг эвес-ле боор, бээр эң хынаттынган улусту бөлүп эккелдивис чоп. Айбычыны ам дораан тудуп алып бе азы аңаа бүзүрээр бе? Бүзүрөвес дээрже-даа, сөөлгү аргавыс ол ышкажыл, боттарывыс моон черле үнүп шыдакас бис» деп боданып, канчаар аайын тыппайн турда, айбычы, чер иштинче кирген дег, чиде берген. Демги каразынчыг дайынчыны хайгаараар деп түңнелге келгеш, таптыг бодап көөрге, Алакет-бег боду ооң дугайында чүнү-даа билбес болган. Элдеп чүве, ону билир улус барык чок, чүгле бир дайынчызы харын: «Сагай сөөк Эдил аарый бээрже, мырыңай чоруур деп турувуста, ону солаан кижиге» — дээн. Ооң соонда Алакеттин каразыыры дам барып, ужуру билдинмес дайынчызын ийи өске дайынчы-биле кады улус көрбес черже кый деп алган.

«Кым сен? Шынын чугаала, шивишкин дээрзини билип кагдывыс, сүлчээлешкен айбычы эжиң туттуруп, өчүүн берди» — дээн чижектег сүртенчиг буруудадышкыннарда аныяк эр хензиг-даа серт дивес, удур чугаалааш орап болган. Ынчалдыр элээн үр байысаап чоруй, өчүк үндүрүп чадааш, Алакет-бег ону кымчы-биле

эриидээрин дужааган. Ынчан ооң манавааны элдептиг болуушкун болган. Шериглери демги «саттыныкчыны» эриидээр дээш, куяк хевин күш-биле уштур деп турда, оозу бегже чиге көргөш: «Өске улус дыңнаvas кылдыр аңгы чугаалажыылы, мени хостаарын дужаа, оон башка алызы барып бодуң дыка хомудаар сен, ол дээш эң аары-биле харыылаар сен» — деп бо болбазыкпе. Аныяк эрний оду кыптыккан кара карактарынче топтап көргөш, бир-ле бүдүү догааштырыындан бе азы демгизиниң ынчаар сула алдынып, туразында чугаалап турарындан бе, бодудаа аайын тыппаан Алакет-бег ооң аайынга кирип, аңгы чугаалажыры-биле улуг хая артынче кады базып чоруй барган.

«Че, чүл моң, кончуг язы? Чүнү меңээ өчүүрүң ол? Шынын чугаала». «Ийе, шынын чугаалаар өйүм келген хире-дир. Танываан боор силер, мен Аялза ыш-кажыл мен, каганның уруу аан». Ынча дээш, эр кижидеп бодап турганы дайынчы куяк бөргүн уштуптарга, бег каганының уруун ам-на танып каан! «Орта чоор бе?! Канчап ооң мурнунда эскербээним ол. Ат болгандыр! Кончуун аа, амы-тынывыс кестин кырында турда, ам кээп билдинип кээр, ол чүзү дээр силер. Ам чүгле бодуңуң канчап-чооп тын менди үнериңни эвес, а бо кысты база камгалаарын бодаар апаргандыр сен, бергеле үүле-салым-дыр...» деп Алакеттин бодамдары, дагда баткан көшке дег, диңмиттиг сөктү хона берген.

Таптыг-ла ол өйде чик айбычыга чугаалап, дугурушканы медээ одааның ыжын көрүп каан доскуулчу халып келген. Узун чугаа шөөр хос-чай чок, дораан хөделир ужурлуг. Алакет Аялзаны туда хайгаараар дээш, «Мээң чанымдан ыравас сен» деп катап-катап чагааш, эң шыырак ийи дайынчызынга ону, карааның огу дег, камгалаарын бүдүү дужаап каан. Ооң соонда чиктер ылап-ла келгеш, халдап эгелээн-дир дээрзинге бүзүрээш, бүзээлелди чаза таварыыр сорулгалыг халдаашкынче кирер дужаалды шеринге берген.

Аар-берге орук соонда кедегге таварышкаш, хөй өөрүн чидирген-даа болза, бүзээлелге уйгу-дыш чок ийи хүннү, бир дүннү эрттирген-даа болза, хакас шилиндик бөлүктүң эрес-маадырлыг соруу өпшээни ол-ла дораан билдине берген. Дузаламчы келгенинге хей-аът кирген дайынчылар уйгурларның быжыгланган даанче шиитпирлиг халдап

үнүпкен. Чаа-дажаңның мырыңай эрте-бурунгу үелерден бээр үзүлбээн дааш-шимээни, алгы-кышкызы, каргыш-иргижи Кемчик биле Кемниң кызаа кашпалдарына база катап чаңгыланып, өлүрткен, балыглаткан адаанчыларның кызыл ханы сай-даштыг, тайыс оъттуг шаттарны, дагны, дайынның суксуну ханмас бурганына ээлчеглиг өргүл бооп, суггарып эгелээн...

Урандайлыг кезек даг бажынче баштай үнген. Аныяк чик баштыңчы хакастар уткужуп орап талаже углай көөрге, Алакет-бегниң дайынчылары эрестиг тулчуп, уйгурларны хөмө таварып кел чытканнар. Дайзын ийи таладан келген халдаашкынга удур туржур күш-соруун чидирип, дагның бир ийинге бөкперлежиپ, колдуунда-ла оргу хову, шөлдерге дайылдажырына мергежээн болгаш, бо хая-даштыг, кадыр-берт черден дүрген-не дезерин бодай берген.

Ол душта Урандай бир согун адымы хире черде часпас адар уйгур шеригниң олче кызып-кызып шыгаап, карак салбайн турарын билбейн, серемчизин бичии када ышкына кааптар орта, согун агаарга «сыг» дээш, оолдуң моюн дөзүнче кире берген. Аар балыглаткан хүлүк өлүм мыя бо келгенин шал-бул билзе-даа, кээп ушпайн, бурунгаар каш басып бар чыдырда, аткаарлап дескен ийи уйгур уткуй маңажып келген. Урандайның аттырыпканын эскерип каан эжи элээн ыракка турган болгаш, баштыңчызын камгалап четтикпейн барган. Аныяк маадырның хылыжы сөөлгү согугну кылып, бир уйгурну диле шаапса-даа, өскезиниң кээргел чок мезизи оолдуң хөрээнче кадалы берген, ол-ла дораан аяс кудай караңгылап, медедели дүмбей, угдунмас аар шывыг-биле шыптынып, «Аялза» дептер безин харык чок апарган...

Чик дайынчы ол уйгурну чыда-биле шанчып кааш, маңнап кээрге, Урандайның куду-чамы кудайдыва киискип үнө берген, а мага-боду сооп, көжүп эгелээн болган. Ол-ла ышкакжыл, чиктерниң база бир чок дээн эри элекке-ле, иечеринге, эл-чонунга, эргим кызынга пөкпейн чыда, бүгү амылыг өртемчейден адырлып чоруткан-дыр, аа халак!

Уйгурлар чиктерниң тарамык чыскаалын оя халыш-каш, дагны куду дезипкеннер. Артып калган хакастар биле чиктер оларны сүрер безин харык-шинек чок — ынчаар коргунчуг когараан болганнар. Алакет Аялзаны улузунуң чанына арттырып кааш, чик шеригниң удуртукчузу-биле

ужуражыр дээш чеде бээрге, хензиг-ле озалдаан болган. Хакас бег аныяк чик баштыңчының агара берген өлүг арнынче көргөш, чоокта чаа чер-чуртунга кээп чораан дайынчыны танып каан. «Ийе, ылап-ла ол-дур, ынчан чик элчилерни Сайды баштап чораан болгай, ооң дуңмазы деп турган оол бо-дур. Аялза-биле ужуражып, ону ирбиштен камгалап каан кижиге аан...» Алакет ол таварылганы сактып келгөш, серт кылынган. «Ийе-ийе, ол чик дайынчы Аялза-биле ужурашкан соонда, каган медээжок ажынып, уруун доп-дораан өскээр чорудупкан болгай. Ам-на херектиң ужуру билдине берди. Кончуг дедир чаңныг кыс бо чыдар оолду сонуургааш, ону көрүксээш, бээр бүдүү ажып келгени ол-дур. Хамык чылдагаан ында-дыр. Ол кижизинче медээ чорудуп чыткан-дыр. Ам канчаар чүвө боор?..»

Ол аразында чик хайгыылчы дөштү өрү, аьдын безин кээргевейн, чүткүдүп үнүп келген. Чугаалай берзеле, «Уйгурларның улуг бөлүү чоруп орат, дескен өөрү-биле база катчып алган, удавас маңаа кээр» деп бо. Оларга удур тулчур арга эвээш санныг эвилелчилерде ам шуут чок. Дириг арткан улусту дестирер апаар. Үе көңгүс эвээш, аьттарга балыг-бышкын, өлүг улусту чыпшыр шарып, шыр-галап, үңгергилээш, кедээр сыннарже, эзимнерже чаштып кире бээр.

Алакет-бегниң бодалдары ам база көшкелендир чуглуп, уजारландыр шааңайнып үнгөн. «Аялзадан бо оолдуң борта келгөш, калганын шуут чажырат болза эки, дедир ам дораан чанар-дыр, оон катап келгөш, даалганы боттандырат, каганның уруун бүдүн-бүрүн чандыра берзимзе, мөрүм ол боор, дээргим мени өршээр боор...» Ынчангаш хөделип эгелээн. Чиктер-биле дугурушкаш, ийи аңгы чүкче баар болганнар. Хакастар эзимче киргөш, элээн ис будап чоруй-чоруй, чер-чуртунче чедер орукче кирип алып, а чиктерниң эң күштүг арткан дайынчылары уйгурларны чардыктырып, оларның оруун доза үнгөш, кезек тулчуп чоруй, тайга-таңдызынче четтирбейн баар, а балыг, өлүг эш-өөрүн (ооң иштинде хакастарны база) дажыглаан чиктер ол өйде өске угже дезип чоруй баар. Ынчалдыр шиит-пирлээн соонда, эвилелчилер үш чарлы берген.

Алакет-бег өөрүнге дедир келгөш, дарый белеткенип, аьттанып чоруурун дужаарга, Аялза шуудунга кирип, ооң биле дорт чугаалажы берген: «Мен, чиктерниң баштыңчызы Сайдының дуңмазы Урандай-биле ужуражыр дээш,

бээр келген мен. Ол бо улус-биле кады кээр ужурлуг турган, дүүнгү чик айбычы албан ооң-биле ужуражыр, бижиим-ни, сөзүмнү чедирер болган кижиги. Ам келбеди ышкаш, ындыг болза, мен чиктер-биле кады артып каайн, соонда чана бээр мен». Ону дыңнааш, Алакет аймаарап, угааны солуудай бер часкан, ынчалза-даа бодун туттунуп, карак чивеш аразында хамыкты хайындыр боданыпкаш, арга-хоргазын тыпкан: «О каганымның кызы! Дуңмам, Аялза, бак чолга кирген-дир бис. Дилеп чедип келгениң Урандай үш хүн бурунгаар бо орандан адырлып, амылыглар санындан казылган хөөкүй-дүр. Мырыңай чаа дыңнадым, уруум, сээң чугаалажып турганың айбычы ону дыңнап четтикпээн кижиги-дир. Ам канчаар боор, туттунуп, быжыглан, кады чанаалы, уруум, ачаңны бода, аңаа чагырткан албаты мени база бода, чааскаан чана бээр болзумза, аңа хордааш, мээң бөрттүг бажымны бөргү-биле кады алыр болгай...»

Ынчап көгүдүп тургаш, карааның чажы төгүлген, хенертен хөмө тавараан ажыг-шүжүгден, качыгдалдан көжээленип калган, тоор чүзү-даа чок апарган уругну Алакет аайыңга кирип, аңдыңга олурткаш, узун-дынындан четкеш, арткан улузун баштап алгаш, чорупкан.

Чаа-дажаң мырыңай чаа доозулган чер: даг бажы, ооң хая-даштыг ийлери, шатка тудушкак эдектери шипшимээн барып, ээн калган, кускун-саасканнарның башкылыгы харын ужуп кээп, доюн чарлап эгелээн. Чүгле сынык чыдалар сыптары, согуннар уннары, ында-мында хан төгүлген черлер, уйгурларның сөөктери маңаа чүү болуп турганын херечилеп арткан. Урандайның мага-бодун дайынчылары ийи аът аразыңга шыргалааш, сөөлгү хүндүткелди көргүзүп, ажаары-биле аппарганнар. Аялзаның ийи караан чаштар долган, өлүг-дирии-даа билдинмес, мүн-не эзеринден чайлы бербейн, Алакеттиң соондан чортуп бар чыткан. Ийи чалыының баштайгы болчаа шак ынчаар уланчы албайн, ыраажының үнү чаа-ла күш кирип орда, үзе кирипкен ыр дег, хөнүвейн барган.

Даартазында хакас бөлүк Көгмен сынының эң бетиги артыңче үнүп, ары талаже бадар деп барганда, Аялза шуру-кызыл карактары-биле Кем, Кемчиктиң каттышкан кызаазынче углай сөөлгү катап хая көрүнген. Оон хойнунче холун суп үжеттингеш, торгу пөсте ораап каан ай чечээниң кадып калган коңгураазын ужулгаш, соонду-

ва тогладыр үрүпкен. «Байырлыг, эрес эр, сээң чуртунга сени адап-сурап келгеш, чүгле чок болганың дугайында каргыштыг кара медээ дыңнадым, ам мээң орук-чолум караңгы шырыштар аразында аскан кижиниң бажы муңгаш кокпазы дег апаар. Чүү-даа болуп турза, меңээ ам хамаан чок, байырлыг, соңгу назыда төре аралчааш, ужуражыр салым биске турар ирги бе?..»

Алакет-бег улуг тынгаш, Аялзаның аъдының дынын шеле каапкан. Хакас шапкынчы бөлүктүң артынчызы чуртунче кудургайлап бадыпкан.

1998

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чечен чугаазының тематиказын сайгарыңар. Төөгү темазының чырыттынганының онзагайын чижектер-биле бадыткап, өске чогаалдар-биле деңнеп тургаш, тайылбырлаңар.

2. *«Пар чылда чиктерге удур дайылдажып чоруптум. Ийиги айның он дөрткү хүнүнде Кем деп хемге чаалаштым. Ол-ла чылын чиктер чагыртканнар...»* дээн сөстөрни даш тураскаал тургустургаш, аңаа оюп сиилбип каарын бижээчилерге дужаар ужурлуг деп кым боданып олурганыл? Ооң өске чоннарга хамаарыштыр бодалдарын барымдаалап, окур-хевирин тургузуңар.

3. Чогаалдың утказын эдертир каганнарның болгаш аймактарның аразында харылзааларын тодарадыңар.

4. Чик шериглерниң баштыңчыларының бирээзи болур Сайдының Көгмен сынын ажып чораанының сорулгазы чүл?

5. *«Бодалдыг, бодамчалыг-ла болуп көрээли...»* дээн Сайдының Урандайга чагыында кандыг ханы бодал илереттингенил?

6. Урандай биле Аялзаның баштайгы ужуражылгазының дугайында үзүндүнү номчааш, оларның тус-тузунда аажы-чаңнарын сайгарып, чугаадан кылыңар.

7. Урандай биле Аялзаның ийиги ужуражышкынының дугайында чугаалаңар.

8. Оларның үшкү ужуражылгазы чүге боттанмайн барганыл?

9. *«Ол-ла ышкакыл, чиктерниң база бир чок дээн эри элекке-ле, ие-черинге, эл-чонунга, эргим кызынга пөклейн чыда, бүгү амылыг өртемчейден адырлып чоруткан-дыр, аа халак!»* Кымның дугайында чугаалап турар сөстөр-дир? Бижээн аяны кандыг чогаалдар-биле үн алчып турарыл?

10. Чечен чугааның сюжеттиг шугумнарын тодарадыңар.

11. *«...Ай чечээниң коңгураалыг бажы»* деп темага бодалдарыңарны бижимел илередиңер.

12. Чогаалдың утказынга чуруктардан чуруңар.

Виктор Шогжапович КӨК-ООЛ

(1906–1980)

Хайыраан бот

Үш көжегелиг, беш көргүзүглүг шии

Шииниң киржикчилери:

Сарыг-Ашак, 60 хар иштинде.

Кадай, 51 харлыг.

Кара, 22 харлыг.

Салбаккай, 18 харлыг.

Уран, 16 харлыг.

Балдаң, 30 хар иштинде.

Хам-оол, 55–60 хар иштинде.

Хорлуу, 45 харлыг.

Кенден-Хуурак, 30 хар иштинде.

Өске, 40 хар иштинде.

Седип, 20 хар иштинде.

Бышкак-Кара, 17–18 хар иштинде.

Даш-оол, дүлей кижиге, 17–18 хар иштинде.

Эр улус шупту кежегелиг, херээжен улус шупту чаштыг болгаш улуглары эдектиг тоннарлыг болур.

БИРГИ КӨЖЕГЕ

Бирги көргүзүг

Бора бүдүн өгдө Сарыг-Ашак удуп чыдар, Кадай Салбаккайның бажын дырап олурар, хүн дүш эрте берген турар. Көжеге ажиттынары билек, Салбаккай сырын үн-биле ырлап эгелээр.

Чавагазын салбактаңар,
Чаваа доруун эзертеңер.
Кежегезин хиндиктеңер,
Хенче доруун эзертеңер.

С а р ы г - А ш а к (улааран). Ой, ой, ой! (Хөделип чыдар.)
Кадай. Ойт, ойт, бо канчап баадың? (Даңказы-биле иткилептер, Сарыг-Ашак сырбаңнаан уу-биле орундан чайлып кээп дүжер.) Бо канчап баадың?

С а р ы г - А ш а к. Ядараан, улаарай берип-тир мен. (*Пауза.*) Бир-ле черге хаак кезип чоруур-дур мен, канчангаш бир-ле көөр дээримге, чанымда теве кылаштап келген, мени чиир дей берген турар чүве. Ой, чүрээм соп олур! Каям, уруум, соок шайдан кудуп бээйт.

Кадай. Улаарап эвес, харам бастыга бергениң ол ыш-кажыл, улаарап эвес. (*Даңказын алгаш, таакпылай бээр.*)

С а л б а к к а й. Киж и харам бастыга бээрге, кижиниң холу-буду эге-ле шимчевестеп каар боор ийин.

С а р ы г - А ш а к. Бо чылын чылым кирген киж и бол-гай мен, кадай. Ам алдан бирлеп турар. Чочу-Ламага шо-төлгеден кагдырып алып чүвемни.

С а л б а к к а й. Сээң харың кажыл, авай?

Ка дай. Та, уруум, билбес мен. Уранны божуурумда, он тостуг турган боор мен, азы кажыл?

С а р ы г - А ш а к. Аваңдан чөгенмес сен бе, уруум. Бо-дунуң хары хамаанчок, каш өшкүзүңүң санын безин онча-лап билир ийик бе. Ам бежен бирлиг ышкажыңгай. Кара ам чээрби ийилиг, чээрби бирлиинде өгленди.

Ка дай. Та-та, кым санап чоруур боор ону, сен эвес.

С а р ы г - А ш а к. Кайы, мен үргүлчү санап чоруур-дур мен бе?

Ка дай. Кандыг ийик сен, эреге тудуп алганыңда, хүн-зедир-даа санаар эвес ийик сен бе. Караны божуурумнуң мурнунда чок апарган оолду божуурумда, он тостуг тур-дум. Кара ооң соонда, бир чыл болгаш, тывылды, ам чээрби ийилиг, он тос, чээрби ийи, ам дөргөн бир бе? Азы кажыл?

С а р ы г - А ш а к. Бежен бирлиг эвес ийик сен бе. Ка-раны божууруңда, он тостуг эвес, чээрби тостуг эвес ийик сен бе, ол чүү деп дөмөй эдип олураарың ол боор...

Ка дай. Кара өгленгеш, ам бир чыл болду.

С а р ы г - А ш а к. Харын, ону катай санаарга, бежен бирлиг-дир сен ийин. Ам маргыш чок кыраан-дыр сен.

Ка дай. Кым аныак мен дээн, хей чүве чугаалап олу-рар. Сээң-биле өгленир чылымда, Кара бар ийикпе?

С а р ы г - А ш а к. Ийе, бар-ла чүве. Чоон-Дыт адаанга Чавар-Кадай үңгерип алган келбээжик бе, ынчаарда мен...

Ка дай. Каям, уруум, ол пашта ак-быдаа артыын ынаар чылыды тип каг. Уран өшкүлерин кирип кээр боор, анай-ларың кайда баарды, кажаалап албас сен бе.

С а р ы г - А ш а к. Ынчаарда мен кежегемде хиндиктиг аныак оол хап турдум.

Ка да й. Хей чүве чугаалаар, ашак киж и хирезинде.
Сал бакка й (*пашты харап көргөш*). Ийи-ле аяк чүве бар чүве-дир, авай.

Ка да й. Кээрге, кырынче сүттен куткаш, чылыдып бээр чүве, харын анайларың кажаалап ал, уруум.

Сал бакка й. Мындаа Хүлер-оол угбамны каяа көрдүм деп чугаалап олурду, авай?

Ка да й. Хендерге хүрээзиниң найырынга, аңаа Майдыр бурган эргиткен черге көрдүм деп чугаалап олурду чоп, уруум.

Сарыг-Ашак. «Магалыг, бай улуска ажы-төлүн берген улус амыр чоруур» деп, Ак-кыс шагдааның чугаазы шын ийин. Мен мынча ботка хүрээ-хиитке бажым үзүп, тейлеп көрбээн киж и-дир мен ийин.

Ка да й. Хомду чаазынга чорааш, чүнү кылып чорааның ол, хүрээге тейлевейн?

Сарыг-Ашак. Чүү боор боор, Баа-уваң шерии-биле аткылажып-аткылажып, ийи кыдат чалаа-кара олчалап алгаш, чанып келчик мен чоп, харын Сарыг кадайы деп узун кара чаштыг кыс-ла багланып алган чоруур чүве чораан.

Ка да й. Ам кырып келгөш, киж и шоодар апарган бо ашак.

Сарыг-Ашак. Шын чүвениң шынын чугаалаардан өске. (*Каттырып олурар*.)

Сал бакка й. Мен бо эрткен дүне дүжүмде угбамны дүжей берип-тир мен, бир-ле черге иелээ каттап чоруур-дур бис.

Сарыг-Ашак. Удавас аалдап келир боор ийин оң, уруум.

Сал бакка й. Шынап-ла, бир чыл ажып тур, чүге келбес киж и боор?

Ка да й. Сүт-саан элбээрин манап туру болгай аан, а аалдар чаа чайлаглаан болгай, удавас чедип кээр боор ийин оң, уруум. Уруг кээрге, бооп бээр чүве чок канчаар чоор, суранып албас болза, талаар боор ийин бо, ашак.

Сарыг-Ашак. Демги шилегени бооп бээрден өске, чоокта аалдар бар эвес.

Сал бакка й. Хам-оол сугда чүве чок ирги бе?

Ка да й. А-а, хукурай берзин, чүзү боор, өлүп чадап олурган чүвелерде. Өлүр четкен харам чүвелер болбас ийикпе, харын амдыы шилегени бооп бээр-дир ийин.

Уран кирип кээр.

У р а н. Хунавыс Базыр-Лама аалының кужураткан
хоюнче четтирбейн маңнап чоруй баарды ышкажыл.

К а д а й. Орта мал боор бе?

С а р ы г - А ш а к. Кончуг моованы аа. Ам ынаар элең-
нээр-дир мен аа. Кужурадып чорлар бе, уруум?

У р а н. Ийе.

К а д а й. Кадарчылары чүнү көрүп чоруур чүвелерил,
чаш уруг чадажып чорда.

У р а н. Тоовас-даа уруглар чорду, харын кижини кыжы-
рыыр. Бирээзи амдыы чүве оглу Ортан-Хөө ышкаш чорду.

К а д а й. Ол бээр канчап чедип келгени ол?

С а р ы г - А ш а к. Ол аалдың уруунда күдээлеп турар
оол дижик чоп.

К а д а й. Че, бо канчап барган ашагыл бо, анчыг. Өшкү-
лериң кайда чыттырып кагдың, уруум?

У р а н. Бо мында, дыт дөзүндө, чыттырып кагдым.

К а д а й. Сен чүге олуруп алдың, ол кончуг хунаңны...

С а р ы г - А ш а к. Хөй өшкүлүг эвес, чаңгыс хунаны
чоор чүвел ону, аалдар кезип чоруй баар чүвени бооп алыр
чүве-дир ийин.

К а д а й. Чиирден өске чугаазы чок...

С а р ы г - А ш а к. А ам канчаар чүвел? *(Бичии чеп ал-
гаш, үне бээр.)*

К а д а й. Че, уруум Салбак. Дүргедеп көрөм, анайларың
ээп албазын. Сен, уруум, Уран, пашта... *(Салбаккай үне
бээр.)* Быдаа бар, кырынче бичии сүттен куткаш, чылы-
дып иш, уруум.

С а л б а к к а й *(даштыыртан)*. Дуу ооругда бир чүве
караңайнып чоруп олур. Аъттыг кижиге дээримге, чаң-
гыс черде турган ышкаш, дуу ол үш дыттың бо талазын-
да... *(Уран үне халааш.)*

У р а н. Кайда, угбам? Аа, дуу дедаан.

К а д а й. Че, хей эрткен-дүшкен улусче дыка кайгава-
нар, ынчанмас чоор, кирип келиңер.

С а л б а к к а й. Ам хавак баарында кирип келди.

У р а н. Мен ам көрбейн баадым.

К а д а й. Бо канчап барган өглер ээлери силер, эрткен-
дүшкен улус кайгавас чоор дээрге.

Ийи уруг ырлажы бээрлер.

Дээр өңнүг бора мунган,
Оо, дыңгыл-дыңгылдай.

Девиржиткен тенек хейил,
Оо, дыңгыл-дыңгылдай.

Деге баштыг эзеңгизин,
Оо, дыңгыл-дыңгылдай.
Кижээ дөгээр тенек хейил,
Оо, дыңгыл-дыңгылдай.

К а д а й. Бо канчап хейтеп турарыңар ол боор? Чаш хирезинде... Ырлаар ырызы безин боттарын мурнап өзе берген!

С а л б а к к а й. А канчап баар чүвөл?

К а д а й. Канчап баар чүвөл деп чүңүл. Кодур-Олдуккай ажы-төлү ышкаш. Маңаа сугдан эккел. Шай хайындырып каар-дыр, ачаң кагып өлүрүндө кээр боор.

С а л б а к к а й. Ындыг дораан кайын чедип кээр ол. *(Өгже кирип кээрлер.)*

К а д а й. Ма, бо хууңнуң иштин чайып каапкаш, бо сыгыртааны эштеп ал.

У р а н. Уйгум келгеш, бажым аарыксай-дыр, авай. *(Херлип турар.)*

К а д а й. Хүндүс удуурга, талаар, уруум. Хүн адыпкан боор ийин оң. Соок суг-биле чунуп каавыт. Барам, уруум.

С а л б а к к а й *(даштын)*. Кайы, бо кыдат пашка бе азы бо чылапча пашка бе, чоп чылапчаның ишти багай чүвөл?

К а д а й. Кыдат пашта чүү бар чүве-дир?

С а л б а к к а й. Долу шайлыг-ла чүве-дир.

К а д а й. О-о, кончуумну, ол шайны утгуп алганым ол-дур ийин. Хүнзүй берген ирги бе. Оттан салгаш, чылыдып көрөм, уруум, бо уруг база бажым дээн, изиг чүведен ижиپ көрзүн.

У р а н. Демги барааның көстү-дүр бе, угбам?

С а л б а к к а й. Бо кел-ле чору. Дүлей-оол честей эвес бе бо. Чоп ол ышкаш чүвөл?

У р а н. Көрөм, авай, урууңну, кижини ынча дээр чүведир. *(Салбаккай кирип келир.)*

К а д а й. Харын аан, чүге ынча дээр уруг боор але, уруум.

С а л б а к к а й. Ам он бештеп турар, кыс болган кижидир сен, ам келир чылын эътке садып чиир чүве, мону...

У р а н. Көрөм, авай, урууңну, кижини ынча дээр чүведир.

К а д а й. Дуңмаң-биле өлүрүшпейн көрөм, бажым дээш пат чыдыр.

У р а н. Бышкак-Караң бажы, Бышкак-Караң бажы...

Салбаккай. Дүлейген честей! Даш-оол честей.

Кадай. Чоону бердинер, чүңер былаажы бердинер? Өшкүлериңер саап алыңар, анайлар оъттап алзын. *(Үнө бергеш.)* Бо чүү улус чоруп олуар чүвө боор, уругларым? Ушкажып-даа алган ышкаш. *(Уран үнө болур.)*

Уран. Ой, угбам-на-дыр. Ой, Салбак, угбам чедип келди дээрге!

Салбаккай. Ой, кайда? *(Үңүп чыда, курун баскаш, кээп ужар, Кадай удур кирип келир.)*

Кадай. Кончуун аар мооң, орааштыңан, дөрде уур, баланы өскээр сал!

Салбаккай. Угбам-дыр бе?

Кадай. Ийе. *(Курун кызыдып, чажын эде суйбап, чеңин кедө бээр.)*

Салбак урун өскээр салгаш, өг иштин буруладыр ширбий бээр.

Кадай. Дыка бурулатпа!

Уран *(эжикти бакылааш)*. Угбам чедип келди!

Салбаккай. Кайда, дуңмам? *(Үнө болур.)*

Кадай. Чоондуңар, багай уруум чедип келген-дир.

Кара *(даштын)*. Па! Уранның улгатканын, мээң-биле дең. *(Кирип кээр.)* Менди тур силер бе, авай? *(Иелээ чолугуп турарлар.)*

Кадай. Менди-ле, менди-ле тур силер бе? Па даадым! Бээр, уруум, боже. *(Орун баарынче олуртуп алып. Уран, Салбаккай кирип кээрлер.)*

Кара. Амдыы даайыңар кайда баады? Ыт ызырып ал-базын, дуңмаларым.

Уран. Ыдывыс чок-ла болгай, угбам. Хоран чипкеш, өлүп калган.

Кара. Хайыраан ыт, эки-ле ыт чүвө.

Кадай. Багай ыдыңны безин утпаан-дыр сен але, уруум. Ойт, даайыңар барып көрүңер.

Салбаккай *(бакылап көргөш)*. Таалыңын дүжүрүп туру-ла, ам бээр кел чору.

Балдаң-оол кирип кээр.

Балдаң. Менди-ле, амыргын-на. Силер менди, амыргын-на тур силер бе? *(Кадай чолугары-биле холун сунуп бар чыдар.)* Мындаа чазын чолушкан-на болгай бис, угбам.

Кадай. Ок, мындыг угааным бак кижиге болгай мен аан.

Кара. Таалыңың кайыл, акым? Акым даадым, даай!

Балдаң. Даштын.

Кара. Кирип кел. Барам, Салбак.

У р а н. Мен кирип келийн.

К а р а. Сен угбас сен, дуңмам, угбаң эккелзин.

Салбак биле Уран иелээ үнүп чыткаш, эжикке кыстына бээрлер.

Б а л д а ң. Адыр, дуңмаларым. Мен, ында бусту бээр чүве бар чүве. Мен кирип келийн.

Ийи уруг дедир туруп алырлар. Балдаң үне бээр.

К а р а. Ачам кай барган, авай?

К а д а й. Базыр-Лама аалының хоюндува хуназы чоруй барган, ону сүрүп чоруй баады. Салбак, барып шайың эккел, уруум, бар. Ында чес хоога кудуп эккел.

Салбаккай үне боор, Балдаң таалыңын кырылап алган кирип кээр.

К а р а. Авамга бер, даай.

Б а л д а ң. Па, аалдап келген кижиге боду аайлаар боору кай, бо чүү апаарды. Мону ынаар ажаап алыр силер бе, угбам.

Берип каар. Кадай алгаш, сыртык бажынга салып каар. Салбаккай шайын ийи хоода кудуп алган кирип кээр, Балдаң курун чешкеш, серииттенип олурар. Кадай тараазын тавыскалап салгаш, шайын кудуп олурар.

К а д а й. Ынаар шайлап көрүңер, уругларым. Силер, уругларым, аяктан алгаш, база шайдан кудуп ижиңер.

К а р а. Ында таалыңда быштак бар, дуңмаларым, уштуп чиңер. Сен база, авай.

Салбак, Уран иелээ таалыңга баарлар.

К а д а й. Адыр, кай! *(Таалыңның аксын чешкеш, иштинден бир көгээржикти оожум уштуп келгеш.)* Ок, ок даадым, бо чүңер боор, чүңер боор даадым! *(Аптараже суга каапкаш, база бичии хойлааракты уштуп келгеш.)* Па! База бирээ бе, бирээ бе даадым! *(База аптараже суккаш, уругларынга быштаан үлээри-биле таалыңынче холун суккаш.)* Бо чүл, уруум, боошкунда саат бе?

К а р а. Чок, авай, чигир чүве.

У р а н. Мээ, авай.

К а д а й. Уваа, канчап барган. *(Пауза.)* Кыдат чигир чөдүлге эки чүве болгай, моон бичииден ажаап алыр-дыр. *(Бичиини бускаш, курунга бооп алгаш, өскезин ийи уруунга база боду бузуп алгаш, артканын аптараже суккаш, шоочалап алыр.)*

Б а л д а ң. Угбам дээрге өске черден келген чүвени безин отка кагбайн, боду чип алыр ышкажыл.

К а д а й. О-о, кончуумну, өршээзин! *(Аксында чигиринден бичии чүвени отче салыпкаш.)* Угааным багы дээрге чүү адам кижиге мен ийин. Кажан үндүңер, уругларым?

Бал да ң. Дүүн дуьш хиреде үндүвүс.

Ка да й. Чок дээр эвес, чоп ийи аъттан мунуп албас силер?

Бал да ң. А-а, хуурай берзин, ындыг чүвелерден аът деп, бо аразынга мунар аът хамаанчок, аал аразынга мунар аът харамнаныр чүвелер боор.

Ка да й. Ындыг багай чүвелер-дир аа.

Ка ра. Бужар чүвелер боор, авай. Улус кирип кээрге, идииниң думчуунче көөр.

Ка да й. Арага-быштакты харын канчап чыгдынып алдың, уруум?

Ка ра. Мөңгүн-Шуваганчы чыып тургаш, тип бергени ол-дур ийин. Шай, таакпыны Магаан-Кыдаттан чеди хураган кежи-биле, чамдыызын соонда бээр бооп чыт-каш, чыып алгаш келгеним ол. Ол чүвелерден мындыг чүве алыр хамаанчок, эргекке үш ораар удазын безин ап көрбээн мен, албас-даа мен.

Сал бак ка й. Угбамның чажының өскенин. (*Караның чажын өрү көдүрүптер.*)

Ка ра. Уё, дуңмам!

Сал бак ка й. Ой, угбам!

Ка да й. Угбаң бажы-биле чүге эттежи бердин, аьш-чем ижиپ алзын.

Ка ра. Чок, авай, мындаа эжикке үзүпкен черим бар чүве, хол дээспес.

Ка да й. Сен кажан ынаар чеде хона бергениң ол боор, оглум?

Бал да ң. Мындаа-ла барган кижин мен. Бо уругну көөр дээш, Шалык кирип чорааш, орук аайы-биле киргеш, оон иелээ чорупканывыс бо. Богдаа, аьдым суггарбаан-дыр мен. Ам чаа сагыжымга кирип келди. (*Үне болур.*)

У ра н. Эжикке канчап үзүпкениң ол, угбам?

Ка ра. Эжикке кайын үзер мен, дуңмам. Кенден-Хуурак деп чүвениң демир даңза-биле каккан чери-дир ийин. Бужар бак амытан чорбадыве оң. Бо чайын үш чедир эттээн болгай.

Ка да й. Кижин бажынче канчап демир арныр боор! Каям, уруум. (*Көргеш.*) Ой, бурганым бо, канчап харын кулааң дажын деже шаап кагбаан, уруум? Даайың канчап чеде берген харын?

Ка ра. Бастыккайдан. Бастыккайдан деп чүм боор, Хүлер-оолдан хүрээ найырынга чорааш, сөглөткен мен.

Салбаккай. Ам шуут чанып келгениң бо бе, угбам?
Дедир баар сен бе?

Кара. Ам харын... (Пауза.) Ийе, чанып келгеним бо.
Салбаккай, Уран (бир цн-биле). Ой, экизин!

Уран. Седип дүүн маңаа чораан, бичии эзирик,
ыглаары-ла кончуг.

Кара. Чүге ыглап турары ол боор, дунмам?

Уран. Та, угбам. Баарым, баарым деп-ле ыглап турар
чорду.

Кара. Ынчаарга баары аарып турган боор ийин оң.

Уран. Ындыг боор харын, баарым дээр чорду. (Пауза.)
Ооң аразында сени-даа адаар дедаан, угбам.

Кара. Бо Уранның чүве чугаалап олуарын дыңнаар-
га, улуг кижиле бооп-турам бо. Мээң дунмам белен чок-
ла кыс боор бо. (Куспактапкаш.) Мен орукка чоруп олу-
ра, Кара-Тал караамга көстүп кээрге, караам чажы дээрге
саагайнып-ла чораан-дыр ийин. Бичемде хой кадарып чо-
раан черлеримни болгаш кады өскөн өөрүм-биле ойнап,
сайзанактап чораан черлеримни көргөш, харлыгып-ла
чордум. Экизи көргөн, даайым соомга чорааш, көрбеди.

Салбаккай. Даайым муңгаракас-тыр бе?

Кара. Чүге муңгараар ийик ол, харын ырлап чоруур
чорду, тоовас-даа.

Кадай. Хей улус эвеспе аан, уруум, шуут чанганы дээре.

Салбаккай. Харын аан.

Кара. Дүжүм-дүлүм база багай, мындаа бир дүне дүжүм-
де мени кижээ бээр деп аъткарып турар чүве, кым ийик
оң, амдыы шокар кадайның ады аан, авай.

Кадай. Кым боор ол, уруум, шокар? Чавар-Кадай бе?

Кара. Ийе, ийе. Ол кадай мени алгап турар чүве.

Кадай. Чиктиг дүш-түр, уруум, өлүп калган кижиле
аъткараарга, багай чүве. Аан Хам-оолга орба-төө-
ректен кагдырып көөр чүве-дир. Ой, оглум, Балдаң, ша-
йың соой берди.

Балдаң. Ажырбас, угбам, харын сериин боор. (Кирип
келир.) Честем хуназын сөөртүп алган, Хам-оол-биле иелээ
чоруп олурлар. Бо Хам-оолдуң чер кезип чоруурун мооң.
Бо чазын чаа бурунгаар Шалыкка турган чүве ийин.

Кадай. Бо уруг дүжүм-дүлүм багай дээр, аан барып
орба-төөректен кагдырып ал деп олур мен. Чүү-даа болза,
ийи көрнүр кижиле чүгээр боор. Бир чүве чугаалаарын ча-
давас оң.

Балдаң. Ча-чаа, чүнү билир ол, ооң орнунга Хам-Кадай беш катап дээрe болгай аан... Аңаа барып, каккы-ладып алыр чүве туру ийин.

Сарыг-Ашак, Хам-оол иелээ кирип кээр.

Балдаң. Менди-ле тур силер бе, честей?

Сарыг-Ашак. Менди-ле, силер менди-ле тур силер бе? Па... Уруум чедип келген-дир аа. Че, уруум, чолугаалы. (*Кара-биле чолугун турар.*) Канчап чедип келген улус боор бо, эштерим.

Хам-оол. Аалдап келген болгай аан. Мынчап бак кеш дүжер чүве-дир. Дадайым баш, кижиде даа дөңгелик сыртаны бээр ийне. (*Балдаң-биле таакпылашкаш.*) Кажан үндүңер? Чазын аңаа чоруп турган кижиде болгай бо. Ол хевээр аңаа турдуңар бе?

Балдаң. Мен-даа таакпылавас мен ийин. Ийе, ол хевээр аңаа турган мен.

Хам-оол. Кара таакпылаар ийик бе?

Кара. Чок.

Сарыг-Ашак. Чаа, уруум чедип келген, ам бир сагыш чүгээр болду, бир чыл ажыр көрбеске, көрүксей бээр чүве-дир ийин.

Кара. Ачамның бажы көгерип калган-дыр. Көрем, даай, чулчургайы көк апарган-дыр.

Сарыг-Ашак. Мегелеп олур, харын кончуг кара баш эвейикпе, уруум.

Хам-оол. Харын-даа кырывас кижиде ийин бо. Бо шагда кырган эвес бо, боларның үези улустарны көөрге, чоп мырыңай аргажок апарган боор чүвөл. Биеэки Балды ирейни көөрге, дыка-ла апарган чорду ийин, хөөкүй.

Кадай. Анайларың, уруум, Уран.

Уран. Дораан, авай. (*Үне бээр.*)

Кара. Өгнүң изиин, биче серииттенип алыр-дыр.

Сарыг-Ашак. Өг доразын ажып албас силер чоп. Уран, өг доразын ажып каг, угбаң изиргенип олур, уруум.

Кара. Чок, ажырбас, ачай, мен бо уруглар-биле дыт хөлегезинге хөөрежип олурар дээш. (*Туруп кээр.*)

Сарыг-Ашак. Анчалыңар, уругларым.

Салбаккай. Авам дээрге өгге келген улуска шай кударын уттупкан олурар болдур ийин. (*Уран кирип кээр.*)

Кадай. О-о, хайлыг эрлер, эрлер даадым. Ол аякка шайдан кудуп ижип көрүңер.

Х а м - о о л. Киж и улгадырга, угаан база кырыыр чүве боор ийин бо.

К а р а. Авам улгаткан эвес, чүге угааны кырыыр деп бо.

К а д а й. Бо уруг чедип келген, ынчангаш мөгүдеп турарым ол-дур ийин.

К а р а. А бо уруглар турда, анаа турган ышкажыл але. *(Ийи дуңмазын ийи талазынга куспактааш туруптар.)*

С а р ы г - А ш а к. Бо Уран деп чүвени көрүңерем, уг-базы-биле барык дең.

К а р а. Ынчап чоруй, удавас өг дүндүүнден үнүп кээр боор, мооң бажы. Че, дуңмаларым, дыт хөлегезинге шык-ка бараалыңар.

У р а н. Че. *(Үне бээрлер.)*

К а д а й. Хунаңны кайыын чедип алдың? *(Аптарадан араганы бұдүцү уштуп кээр.)*

С а р ы г - А ш а к. Хунаңны кайыын чедип алдың... Куду кызыл-хараганга кезек өшкүлөр үзүп алган, оларны ойладып тур, оон барып хаак-биле уруктап алдым. Пат туруптум, чоор чүвел хунаны, черле хөй өшкүлүг эвес. Бооп чиптер чүве-дир ийин деп бо угбаңга...

К а д а й. Көрем, оглум Балдаң, мону ынаар чедишти-рип көр. *(Берип каар.)*

С а р ы г - А ш а к. Па, па-па! Бо чүң боор? Бо чүң боор даадым.

К а д а й. Көөрүңге, чүү-дүр?

Х а м - о о л. Чаг берген киж и-биле чаргы кылыр дээн, кырган шуут хоюп чоруй баар эвеспе бо.

К а д а й. Харын, па-пу деп канчап овуузуннанып олура-ры ол дээр силер...

Б а л д а н. Честем дээрге оон кедерезе, самнап турар апаар киж и болгай. *(Арагазының дээжизин өрү-куду чаш-каш, Сарыг-Ашакка чедире бээр.)*

С а р ы г - А ш а к. О-о! *(Шайын салып кааш.)* Ам кан-чаар киж и боор мен? Хорлууну кел деп алыр чүвени, өкпелей бээр...

Х а м - о о л. Кайын ажыраp, ишпес киж и болгай аан, харын шай-таакпы болза, аңаа чүү-даа херекчок ол.

К а д а й. Че, чүге тудуп алгаш, олуруп алдың?

С а р ы г - А ш а к. Ойт. Ийет. *(Холун тейлей туткаш, иже бээр. Улус каттыржып олураp.)* Караны база кел деп алыр чүвени. *(Таакпылай бээр.)*

К а д а й. Оо! Оо! Уруум Кара, Кара!

Б а л д а н. Бичии уруглар араганы чоор чүвөл ону.
(Арагазын чедиштирип олурар.)

Х а м - о о л. Чүү дижир ийик моң, кырган? Аалдап келген кижиге бодунуң эккелген чүвезин чиирге, эдээ өртте-нир дээр ийикпе.

С а р ы г - А ш а к. Ынча дижир чүве.

К а р а кирип кээр.

К а д а й. Бээр, боже олур, уруум. Дуңмаңга, оглум, көрөм.

Балдаң арагазын куткаш, Карага бээр.

К а р а. Мен ижип билбес-ле кижиге болгай мен. Ачам ишкей аан. (Ачазынга берип олурар.)

С а р ы г - А ш а к. Чоп чаңгыс-даа болза ишпес сен, уруум?

К а р а. Чок, ажырбас, ачай, бичии чүвени... силерлер ынаар чугаалажыңар.

К а д а й. Ишпес кижини албадааш чоор сен, бо ийи паш чүвени бодунга хайындырып бээр чүве. Харын, Хорлуу ка-дайны ап алыр чүвени.

Х а м - о о л. Ыналас боор ийин оң, харын Кара келген деп дыңназа, ана маң-биле кээр эвеспе ол. Караның тус-кайлап алган чүвези база бар ыйнаан але?

К а р а. Чок, акым, бар-ла чүве бо ийин.

Х а м - о о л. Чок, дуңмам, ойнай-дыр мен. (Каттыр-гаш.) Караны амдыы кижиге үргүлчү чугаалаар болдур ийин. Таакпылаар ийик сен бе?

К а р а. Чок, акым.

К а д а й. Дүжүм-дүлүм багай дээр, каккыладып алыр дээш келген уруг туру ийин.

Х а м - о о л. А, хуурай берзин, дүште-дүлдө чүү боор ында, анаа ушта шаап кааптар болгай аан. Ол кончуг чүве-лериң буктуг улус боор. Бо уруг ол барган улузунда эки чурттап чоруур ирги бе?

К а д а й. Та, кым билир боор, эки-ле чурттап чору мен дээр чорду. Боду чугаалап бээр ыйнаан.

Х а м - о о л. Кандыг чурттап чору сен, Кара?

К а р а. Та.

С а р ы г - А ш а к. Эки болбастың арга чок. Үжен-дөртөн саар инектиг, кодан сыңмас хойлуг, хову сыңмас чылгы-лыг болурга, ам чүү боор, бир хүн сагган сүт дээрге сес хар-лыг оол уруг эштир чыгам ышкакжыл. Бисте аас белээнге келген ийи инектиң сүдү бо-дур, ам доскаар долган турар.

Х а м - о о л. Ынчанмай канчаар, малдыг бай улуска ажы-төлүн бергеннер хырын тодуг, экти бүдүн чоруур чүве туру ийин.

С а р ы г - А ш а к. Буду база дыш деңер даан.

Х а м - о о л. Ыык! Силерниң ол кудаларыңар дээрге эки-ле улус чораан.

Б а л д а ң. Эки-ле улус чорду! (*Арагазын куткаш.*) Бодур, ол кудаларның арагазы. (*Хамга берип каар.*)

Х а м - о о л. Бир дугаар дугураанында-ла чыдындан эн-деведим, оларның арагазы мындыг боор улус чүве. Артын-да как чок, кылаң кара болур деңер даан...

Б а л д а ң (*Сарыг-Ашакче караан бцдцц баскаш*). Ындыг харын. Хам дээрге черле эндевес аа. Хам чаяан деп чүве элдеп-ле чүве аа. Үлүүм-дүр. (*Хамга берип олурар.*)

Х а м - о о л. Па, па даадым. (*Алгаш, аскыр ышкаш ора-ныптар.*)

С а р ы г - А ш а к. Бо хам дээрге өлүп чыткан кижини безин диргизип эккээр болгай аан. (*Балдаңче караан ба-зып олурар.*)

Б а л д а ң. Ындыг харын.

К а д а й. Бо бичии чүвени ап алгаш, Хорлууга аппа-рып, амзадыр-дыр. Уруглардан чүгүртүп тургаш, мында ийи паш хойтпак бар, ону база хайындырып алыр чүве.

С а р ы г - А ш а к. Карага чүге бербес чүвел? Мээң уруум чүге арага ишпес чүвел? Ойт, кадай, уруумга шилегени бооп бээр чүве.

К а р а. Чаңгыс чүвени.

К а д а й. Ачаң ындыг-ла болгай, уруум, чиирден өске билир чүвези чок.

С а р ы г - А ш а к. Бо урууң келген-дир, куруг үндүрер сен бе?

Уран биле Салбаккай кирип кээрлер.

Бо ийи кызым база бар болгай!

Х а м - о о л. Уругларга-ла бай улус болгай аан.

Б а л д а ң. Кандыг уруглар дээр боор боларны, бо уруг-ну көрүңерем, идии безин чок, кызыл-даван чыгыгы, чеп-биле чуларлап алган.

С а р ы г - А ш а к. Ынчап чорааш, өзүп алыр чүвелер.

Х а м - о о л. Уран-даа ам кыс болду. Арагага садып ижер чүве мону.

К а д а й. Чок, уруум авазының чанынга чоруур чүве. Че, бараалыңар, Хорлуу кадай өкпелей бээр.

С а р ы г - А ш а к. Че, уваа, мээң уруумга чүге арага бер-бес улус боор бо. Каям, оол, Балдаң, бирээден кудуп бээйт.

Балдаң кудуп бээр.

Че, уруум, ачаңның үлүү-дүр. Мону иживит. (*Берип олурар, Кара ап алгаш, аайын тыппайн олурар.*)

Ка дай. Ачазының сартыын ижер-ле болгай, уруум.

Ка ра. Черле ижип көрбээн киж и мен. Ма, авай, сен иживит! *(Берип каар.)*

Ка дай. Ча, мен-даа болза ижиптейн кай, уруум. *(Ал-гаш, саат чокка ижиптер.)*

Са ры г - А ша к. Ойт, кадай, биче шай, таакпыдан дүк-ке ораап ап көр.

Ка дай. Че, ыттавайн көрөм! Шай, таакпың кайда чувел!

Ха м - о ол. Хорлуу дээрге ымзаныычал киж и болгай аан. *(Тавакта тараа артыын курунга боой бээр. Уран ушта соп алыр.)*

Ка дай. Че, уругларым, инээңер саап алыр силер. Кара бистиң-биле кады чорзун.

Ка ра. Силер бар чыдыңар, авай. Мен сооңардан чеде чүгүрө бээр мен.

Ха м - о ол. Чок-чо-ок, Кара бистиң-биле кады баар.

Ка ра. Мен дораан баар мен, акым.

Ха м - о ол. Че, ындыг-дыр. Мегелептер болзуңза, ана шывык-ээрөннерим салыптар мен. Че, Сарыг кадайы...

Сарыг-Ашак, Кадай, Хам-оол база Бал да ң үне бээр.

Ка ра *(эжиктен бакылааш)*. Четтинчип алган бар чор-лар. Ой, шынап, Седип маңаа кээп турар ышкажыл, дуң-маларым?

Са л ба к к а й. Мындаа аңнап үнгөш, бир сыынны бак-ка аткаш, бирээни адып алган, маңаа келгөш барган чүве.

У ра н. Биске бир шай, бир таакпы эккеп берген бол-гай.

Ка ра. Чүнү чугаалап чоруур-дур? Мээң дугайымда чүве айтырар-дыр бе?

Са л ба к к а й. Айтырар-ла чорду.

Ка ра. Чүү деп айтырар-дыр?

Са л ба к к а й. «Угбаңар кажан келирил?» деп айтырар чорду.

Ка ра. Ынча дээрге, силер чүү дидиңер?

Са л ба к к а й. «Та, кээр боор оң» дээн бис.

Ка ра. Ынча дээриңерге, чүү дээр-дир?

У ра н. «Кара чедип келзе, аалыңарга кээр мен» дээр чорду. Ооң соонда база келген болгай, биче эзирик.

Са л ба к к а й. Харын, ол келгөш, ыглап, баарымайлап турганы ол-ла болгай.

К а р а. Чоп киж и ап алган олур деп Меңгиизе кадай-ның уруу Мундурмаа ынчап олурган сураглыг болду?

С а л б а к к а й. Чок, киж и-даа албаан киж и чүве. Мегележип туру боор ийин.

К а р а. Ындыг-дыр, Седип кээрге, ачам, авам канчап оран турлар? Ындыг-мындыг дээр-дир бе?

С а л б а к к а й. Чок, ындыг-мындыг деп чүү дээр олар. Харын, авам сагыш човап олуран чорду. «Кижиниң төлү ышкаш төлдүң кээргенчиин, кырган иези база өлүп калган, эр чааскаан» деп.

К а р а. Авазы өлүп каарга, кайы хире баксыраар-дыр? Ыглаар-дыр бе?

У р а н. Улустуг черге ыглавас киж и чорду, ыяштап чорааш келгенде көөрге, ийи караа ыжык апарган кээр чорду.

К а р а. Бүдүү ажыыр киж и туру ийин. Чааскаан ыш-кажыл але? Кижизи чок?

С а л б а к к а й. Ийе, чааскаан.

У р а н. Ойтулааштаан уруглар аразынга безин кирбес киж и чорду чоп.

К а р а. Кайы, сен база ойнап турар апарган сен бе?

У р а н. Чок-чок, угбам!

С а л б а к к а й. Амдыгы Дүлей-оол дээрге бистиң честей болдур ийин.

У р а н. Ындыг болза, угбам, бо Салбаккай дээрге дедаан, Бышкак-Кара-биле иелээ... хараган....

С а л б а к к а й. Ынчаар болзунза, сени мен канчаар эвес мен. *(Кыскаш тудуп алыр.)*

У р а н. Сен чүге кижини ынча дээр сен?

Сарыг-Ашак, Балдаң олар кирип кээрлер.

С а р ы г - А ш а к. Чылапча, шууруун кайдал, уругларым?

К а р а *(аптарадан хойлааракты ап бээр)*. Ма, ачай.

С а л б а к к а й. Ма, бөргүң, даай. *(Ап бээр.)*

С а р ы г - А ш а к. О-о! Багай уруумну! Ой, оол Балдаң, мону даштын дйт дөзүңге ужурун көрүп алыылы. *(Үне бээрлер.)*

У р а н. Ам дедир чанар сен бе, угбам?

К а р а. Чок, ам ынаар барбас мен. Маңаа силерниң-биле кады турар мен.

У р а н. Экизин аа, кат быжа бээрге, каттаар бис, бо мынчаар кызыл-кат аажок үнген, угбам.

К а р а. Ындыг харын, дуңмам, үжелээн каттаар бис.
(Ийи дуңмазын ийи талазындан куспактап алган.) Ам
кыстар болган-дыр силер, дуңмаларым. Мен улуска базын-
дырып чору мен. Эттедип-соктуруп чору мен. Силер ону
кайын билир силер, турган эъдим шупту кара-көк болган
мен.

С а л б а к к а й. Кончуун аа!

К а р а. Кончуг-ла чүве, дуңмам. Силерниң аксыңар ке-
жии та кандыг боор улус силер, мээң-не аксым кежии ба-
гай кижидир мен. Ам бир чыл бооп-тур мен, ол улуска
баргаш. (Пауза.) Чок, ам ынаар барбас мен, ам болзун,
ынчап чоруур деп чүве...

С а л б а к к а й. Багай улус-тур аа.

К а р а. Багай улус. Бай, дүжүмет-даа болза, харам.

У р а н. Седип база ынча дээр чораан.

К а р а. Мында чок кижини Седипти дыка адааш чоор
сен, дуңмам. (Сырыннанып ырлай бээр.)

Кижиде бажын кижиде билир,
Хилинчектиин канчаар ирги?
Аът-ла бажын кымчы билир,
Аарышкылыын канчаар ирги?

Өлү бээрге, база кончуг –
Өзен черже октаплаттар.
Өзе бээрге, база кончуг –
Өске кижээ бериплеттер.

Өле дайның дуюун кескен
Өвүр дажы, хорум хая,
Өзүм-баарым чамдыгы болган
Өске кижиде өскүс оглу!

К а р а кээп дүжер.

С а л б а к к а й. Ой, угбам!

К а р а. Эх! Кончуг кыстарны!

Көжеге хаар.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮТ

Ай чырыгы он беш үези, улуг хараганнар болгаш чаш чыраалыг шык, артында ырак черде сүүр тей барааны көстүп турар. Ырак черден ойнаан уругларның ниити ыры чоокшулап кел чыдар.

Кеңгиргени хеккилетпе, оой-ээй,
Хенче кулун амыразын, оой-ээй.
Дүңгүрүңнү дүккүлетпе, оой-ээй,
Дүктүг кулун амыразын, оой-ээй.

Хамнай-оолдуң хамнаан чери
Чоок-даа бол, барбас-ла мен.
Карам эштиң болчаан чери
Ырак-даа бол, баар-ла мен.

Кара, Салбаккай база Уран үжелээ ырлажып кирип кээр.

Үжелээ бис, дөртөлээ бис, оой-ээй,
Үжен кижини шинчилиг бис, оой-ээй.
Дөртөлээ бис, үжелээ бис, оой-ээй,
Дөргөн кижини шинчилиг бис, оой-ээй.

Сыгырга эдип турар.

У р а н. Ол чүү боор, угбам?
К а р а. Сыгырга-дыр, дуңмам.
С а л б а к к а й. Сени сүрүп кээр ирги бе, угбам?
К а р а. Сүрүп кээр боор. Каяа, канчап чоруур чүве ыйнаан. Мындаа бир дургуннап чоруптарымга, чер ортузундан кээп сүрүп алдылар. Ам аалымда чанып келген олур мен. Ам та канчаар ыйнаан.

У р а н. Мындаа Балдаң даайым «Урууңарны чедип ап көрүңер» деп Мезил-оолдан сөглеткенин дыңнааш, ачам авамны кончуп олурар чораан. «Уруун ай дивес, ынаар чоруур улустан опчоктанма» деп сөгледир болгай аан» деп олурар чораан.

С а л б а к к а й. Ачам дээрге, сени кажып кээрийне дээш, пат-ла олурар кижини чораан. Харын, Седипке-даа хорадаар хирелиг. Мындаа Седип эзирик кээрге, ажынып олурар чораан. Седип биске келгеш, «Угбаңар кажан аалдап келирил?» деп айтырып-ла турар болгай, угбам.

К а р а. Седип эки-ле кижини чүве, дуңмаларым. Бо черде уруглар кандыг ыры ырлажып турлар?

У р а н. Ары ажып чораан оолдар мындыг ыры ырлап келген чорааннар.

К а р а. Кандыг ыр-дыр, ырлап көрөм, Салбак.

С а л б а к к а й. Чиктии сүргей сирлеңейнип турар ыры чораан.

У р а н. Мындыг чүвө, угбам. (*Ырлай бээр.*) Хамнай-оолдуң...

С а л б а к к а й. Ойт, Хам-оол дээрге, дыңнап кагза канчаар сен, ажыңгай-ла...

К а р а. Ха-ха-ха!

С а л б а к к а й. «Дагдан баткан кара дашты» дээш аан...

У р а н. Кандыг аайлыг кижиге боор. Кижиге ырлаарга.

К а р а. Харын аан, ыры чө, дуңмам.

У р а н. «Дагдан баткан кара дашты» дээш бө?

С а л б а к к а й. Ийе, Хам-оол дээрге, дыңнап кагза, талаар болбас ийикпе.

К а р а. Хамаан бө ол, дыңнап-даа тургай аан, чө ыры, дуңмам.

У р а н. Чаа! (*Ырлай бээр.*)

Дагдан баткан кара дашты

Далай мен дээш суг-даа канчаар.

Таарышкан ийи хейни

Дарга мен дээш кым-даа канчаар.

Сээң биле мени канчаар,

Селиир эвес, септээр эвес.

Серге кежи чоорган болза,

Селээй эртик, септээй эртик.

Хоржок-ла мен, талаар-ла мен,

Холум берген хоорум-на бар.

Холум берген хоорумдан

Когаралын негеп алзын.

К а р а. Эки-ле ыр-дыр, дуңмаларым.

С а л б а к к а й. Угбам, ам сен ырлап көрөм.

У р а н. Шынап-ла ой! (*Тура халааш, Караның бир талазыңга олуруп алыр.*)

К а р а. Бө чоокта ырлап көрбөөн мен, боскум баксырап калган боор ийин. (*Ырлаар.*)

Ырлап аар дээш, ырлаарымга,

Ыым келгеш, талаар-ла-дыр.

Ыыттавайн чоруур дээрге,

Ышкам хөрөөм шыдашпас-тыр.

Өлү бээрге, база кончуг,
Өзен черже октаплаттар,
Өзе бээрге, база кончуг,
Өске кижээ бериплеттер.

У р а н. Седип база үргүлчү бо ырни ырлаар чораан, уг-
бам. Бо ырыны кандыг кижиги ырлаар ыры боор, угбам?

К а р а. Мен ышкаш кижиги ырлаар ыры туру ийин. Бир
эвес аас-кежиктиг кыстар болзуңарза, ырлавайн барып бо-
лур силер.

С а л б а к к а й. Кижиги муңгарай бээр ыры-дыр оң, ырлаар
эвес.

К а р а. Силер чүнү ырлажып турар-дыр силер, дунма-
ларым? Салбаккай чүү деп ырлаар-дыр, дунмам?

У р а н. Салбак бе?

К а р а. Ийе. Чүү деп ырлаар-дыр? Ырлап көрөм.

С а л б а к к а й. Чүнү билир бо. Мелегей уруг!

У р а н. Билбес боор бе.

К а р а. Харын аан. Че, ырлавыт, чинчи бээр мен.

У р а н. Салбаккай мынча деп ырлаар кижиги боор, уг-
бам...

Сцена артында оолдар ырлажыр.

Сайда терек хөлегези
Сайдан чайлап кай-ла баарыл.
Сарыг-Ашак уруглары
Бистен чайлап кай-ла баарыл.

Урук-биле тудуп мунар
Узун дурттуг Ояланы.
Удуй бээрге, дүшке кирер
Уран биле Салбаккайны.

Седип чааскаан ырлап кел чоруур, уруглар бүдүү улуг хараган
артынче чаштына бээрлер. Седип холунда бичии хаак будуу
тудуп алган ырлап кирип кээр.

Караңгыда сылдыс караа,
Каттыраңнаан Карам караа.
Бүлүртүңде сылдыс караа,
Бүлүреңнээн Карам караа.

Кезек када сээң эжиң,
Кедизинде — мээң эжим.
Амдызында сээң эжиң,
Алызында — мээң эжим.

Хараган артында «Седип» деп аяар үн дыңналыр. Седип ол-бо көрнүп олурар аразында, Уран биле Салбаккай ону ийи талазындан куспактаптарлар.

С е д и п. Бо канчап чорууруңар ол, дуңмаларым?

К а р а. Седип киж и мендизи безин айтырбас апарган-дыр аа?

С е д и п. Па, кайы, сен сен бе? Каям, бээр келем, көрейн.

У р а н. Ол-дур, акым. Чанып келген-не болгай. *(Тура халааш, Караның холун тутсун бээр.)*

С а л б а к к а й. Че, бис чоруулу че, Уран! *(Уран бир-ле чылдагаан-биле ынавас.)*

У р а н. Мен угбам чанынга олурар мен.

С а л б а к к а й *(бүдүцү)*. Уран, Даш-оол сугларга бараалам че! *(Уран-биле, октаан даш ышкаш, дүрген цне болурлар.)*

С е д и п. Кай баарыңар ол, дуңмаларым? *(Пауза.)* Бөгүн келдиң бе?

К а р а. Бөгүн деп чүң боор, даң адып, хүн үнүп олур ышкажыл. Дүүн келдим. Кандыг тур сен, Седип? Чоп дыңнаарымга, өгленген сураглыг болдуң? *(Кара боду өскээр көрнүп алган бүдүцү хүлүмзүрүп олурар.)*

С е д и п. Хей чүве. Ону чоор мен. Ындыг-ла өг күзээн болзумза, бир чыл ажыр дириг киж и ажыы ажып чор деп мен бе.

К а р а. Ол кымның ажыын ажып чоруур киж и сен?

С е д и п. Сээң ажыың ажыыр дээш бо-дур, сарыым, баар дужу ийлеп ыжа берген чорууру.

К а р а. Мен... мен база, Седип, сен ышкаш мен. Седип, ам-даа «сарыым» дээриң утпаан-дыр сен але.

С е д и п. Канчап уттур боор, өөренип калган киж и.

К а р а. Седип.

С е д и п. Кара! *(Иелээ куспактажыптарлар.)* Хам-оол хамнап турду бе?

К а р а. Дүжүм-дүлүм багай, каккыладып ап олурдум.

С е д и п. Чүү дидир?

К а р а. Ындыг-мындыг чүве-даа чок, эки-ле-дир деп кагды. Ынчалза-даа мен билир мен. Ол улус сүрүп кээр

эвеспе. Мындаа чоруп олурумда, орук ортузундан сүрүп алгаш барган чүвелер. Ам канчаар ыйнаан. (Пауза.) Ам ынаар дириг олура, черле барбас мен.

С е д и п. Кенден-Хуурак сени кыскаш ээлгиже эттээн, пат чыдыр деп дыңнаан мен. Чүге эттеп турду?

К а р а. Хүрээ найырынга баар дээримге, Курзук-Соржу уруу-биле чоруур дээш, эттеп турганы ол туру ийин. Ам ооң чанынга ынчап олуруп шыдаvas мен.

С е д и п. Ачаң кончуг кижичорду. Балдаңның сөглеткен сөзүн дыңнааш, анаа олурган меңээ хорадаар, харын-даа чарбыыр хевирлиг кижичорду. Сен кээринге, ындыг-мындыг чүве чугаалавайн олур бе?

К а р а. Чок. Чугаалап чүнү чугаалаарыл ол. Ачам мени аалдап келген деп бодап олурар болдур ийин.

С е д и п. Мен сени чедип кээр ирги бе дээш, үргүлчү-ле дүне кээп турган мен.

К а р а. Седип.

С е д и п. Ыы!

К а р а. Черле чажырбайн чугаалап көрөм... кымның-биле ойтулааштап турдуң?

С е д и п. Ийи караам кускун соктаар, сенден чарылган ояар, черле чок. Өгден безин үнмээн мен. Көк дээр кырымга дүжер!

К а р а. Чоп дыңнаарымга, Чүскүккөй-биле кады ойтулааштаан сураглыг болдуң?

С е д и п. Хей чүве... Ол дээрге мээң эжим Чамзының душтуу-ла болгай.

К а р а. Сени кижичап алган дээрге, көөр дээш келген кижичап мен, меге-ле чүве-дир. Мынчангаш чедип-ле келдим, канчаар бис, Седип?

С е д и п. Чүнү канчаар бис харын?

К а р а. Мен билбейн олур мен, Седип. Ындыг-даа болза, дедир черле барбас мен!

С е д и п. Сен болза төрө херээ үрөп турар кижичап болгай сен, ындыг төлээде сени эрийи-шаажы күжү-биле ол Кенден-Хууракка аппарып, олуртуп каарлар, Кара.

К а р а. Дириг чыткаш, ынаар баарының орнунга шуут-ла өлүр мен.

С е д и п. Ындыг чүвени чоп чугаалаар сен, сарыым? Мен бо чайын сыын аткаш, мыйызын Ак-Кыдатка саткаш, бараанын шыгжап алган мен. Бир эвес ийи инээвис деп кээр болза, төлөп бээр дээш.

Чер чырып, ында-мында кушкаштар эдип кээр.

К а р а. Сен төлээн херээң чүл, ап чип алган улус-ла төлээй.

Ырак эвес черде Хам-оолдуң үнү дыңналыр.

Х о р л у у. Хорадавайн, ооң үш кыстыг апарганы кым-га хамаан чүвел. База сээң ёраң-дыр ийин, кургаг-куруг кулугур.

Х а м - о о л. Менде чүү боор. Харын-даа мен-не болгаш алгырып-кышкырып, алганып-йөрээнип чорааш, сени азырап чор мен. Сарыг-Ашак: «Уруум кажып келген» дээш, кадайын алагадаптарга, сээң болушкан херээң чүл? Эрге баргаш, чанып келген херээжокту чандырыптайн, чоор ону!

К а р а. Ачам шак ындыг ишти багай кижип боор.

С е д и п. Ындыг харын.

К а р а. Ойт, бээр кел чорлар.

Иелээ чашты бээрлер, Өске, Хам-оол, Хорлуу кирип кээрлер.

Х о р л у у. Даш баарлыг эр кижип ындыг белен, эт баарлыг иеге ындыг белен эвес болдур ийин. Мээң төл төрүвезимге хорадаан херээң чүл!

Ө с к е. Ол уругну кээргээр чорук Сарыг-Ашакта барык чок бооп турар...

Х о р л у у. Чүге? Чүге?

Ө с к е. Чүге дээрге уругну ол улустан чандырып аптар болза, ооң ол халбактанып олурар ийи инээ анаа чана кылаштажы бээр болдур ийин.

Х а м - о о л. Ындыг харын. Сарыг дээрге ам шыңгыы чаңнаар эвеспе. Ол ийи инекти салып өлбес. Ындыг болза-даа, чүвени канчап билир.

Ө с к е. Кенден-Хуурак ону бодаар силер деп идегеп, бо чүвени чорутканы ол-дур ийин. «Хам ирей бир аргазын кылыр боор деп чугаалаар сен» дээр чораан. Мен уругну ап алгаш, чанар дээн кижип болгай мен. Уругнуң байдалын билир мен, кончуг уруг. *(Ораап каан кезик шайын бергеш, бичии хойлааракта арагазын бцдцц Хам-оолга берип каап, таакпылай бээр.)*

Х а м - о о л *(ароганы хойлапкаш.)* «Отка-пашка халывас болза, оол уругнуң тенээ эки, аксы чыдывас болза, кыс уругнуң томаанныы эки» деп чугаа бар. Шынап-ла, кыс уруглуг боорга, хей чүве эвеспе аан бо.

Х о р л у у. Сээң тенок-даа болза, төлүң кайыл? Чүгле дериг-дүңгүр кедип алгаш, уруглар чыып, өг үзерледирден өске...

Хам-оол. Кайы, мен куруг-кургаг калдаңайнып турар-дыр мен бе?

Хорлуу. Ийе! Ийе!

Хам-оол. Ма, бо-дур, куруг-кургаг деп чүве. *(Кадайын бир дажыыр.)*

Хорлуу. Уё! Чоп кончуг хоранныг эр боор бо, эштерим. *(Чеңи-биле каккылай бээр, Хам-оол база.)*

Өске. Оожум, оожум, төрөөннер. *(Тудуп турар.)*

Хорлуу. Ол канчаары ол боор. Кижиг алагадап.

Хам-оол. Чүвени ижип-сырып алгаш, билинмес чүве эдип олурар.

Хорлуу. Билинмес чүнү сырыпкан мен? Бир улустун уруу чанып кээрге, чүге хорадаар сен? Сеңээ хамаан чүве бе?

Хам-оол. Чүге хамаан чок чүвөл? Ол Кенден-Хуурак дээрге мээң шаным оглу-дур.

Хорлуу. Магалыг-ла шанылыг апарган-дыр сен. Көжүп алыр дээш шары ачылаарыңга, чүү дижик?

Хам-оол. Чүү дижик, чүү дижик?

Хорлуу. «Чүктенип тургаш, дажыгланып ал даан» дээн ышкажыгай. Ол бе шаның?

Өске. Сарыг ол уруун канчаар ирги, чандырып аптар ирги бе азы...

Хам-оол. Сарыг дээрге «чанар-чоруур мен» дээр болза, ыдының кежин аңдара кеткени ол болдур ийин. Ана сывыра шаап тургаш, аппарып каар ол.

Хорлуу. Канчаар сывыра шаап тургаш, дээриң ол?

Хам-оол. Сени канчаар сывыра шааптым, ынчаар аан. Ха-ха-ха!!!

Хорлуу. Билир чүвези чок мелегей-дир ийин бо.

Сарыг-Ашак эзирик шимээргеп кел чоруур.

Сарыг-Ашак. Кайы, улуг буяны ол бе? Чүдек чүве-дир оң.

Өске. Ам-на эптиг аргада кирип келди, мен чайлап берейн, силер ону таптыг аргалап көрүңер.

Хам-оол. Ындыг-дыр! Сен, кадай, чоруй бар!

Хорлуу. Мээң төл төрүвезимге чүге хорадаар силер? Чашпаа кижиг чазын калыр, чарык шууруун күзүн калыр. Чоп кончуг чашпаалаар силер. Хош, хош! Ана хош! *(Бичи сыгыртаада арага артыын алгаш, бир талаже үнө бээр. Сарыг-Ашак элээн эзирик кирип кээр.)*

Хам-оол. Па, ам-даа сергевээн силер бе, кырган?

Сарыг-Ашак. Чүгө сергээр мен. Мен дээрге уруум аалдап келген, арагалап туру мен.

Хам-оол. Кайынам, кажып келген деп чүү болду? Кижиги сүрүп келген деп чүү болду?

Сарыг-Ашак. Анаа аалдап келген дээр чораан. Ам эртен чана бээр.

Хам-оол. Сени мегелеп турары ол-дур. Сээң урууң оон чанып келир болза, сеңээ эки болур бе азы багай болур бе? Кандыг деп бодай-дыр сен?

Сарыг-Ашак. А сен канчаар билип олур сен? Чоп чаян-дөстүг кижиги мен деп далдырткайнып чыдар чүве ийик сен.

Хам-оол. Буктуг улус болбас ийикпе! Буктуг!

Сарыг-Ашак. Ынчаарга мээң уруум бук сөөртүп келген ышкажыл але?

Хам-оол. Амдыызында чок, мен бо эрткен дүне хамнап хондум. Албыс, диирецниң изиг тыныжы биче сиңген-не чорду. Бир эвес ол черге олурбас мен дээш туруп бээр болза, ийи-чаңгыс малдан эгелээш, ийи ирей-кадайгадаа, ийе... адыр. *(Чаштып чыткан Өскеге чеде бергеш, бир-ле чүвени чөпшээрешкеш, дедир келир.)* Урууң дүрген чандырывыт, оон иелээ чеде берээл. Ында хамнар бар-ла болгай, мен аңаа хамнап тургаш, урууңну чандыр хамнап эккелийн, ооң соонда меңээ... *(Пауза.)* Чаян-дөске шыырак сыыргак бода хөлүндөн туткай-ла силер.

Сарыг-Ашак. Амыр-дыр! Чурт тудуп олурган уруун база чандырып алыр, сеңээ бир шары база бээр мындыг бе? Амыр-дыр. Ынчап ядараар орнунга, уруум ол черинге чоруур чүве. Сээң сүмөң хей сүмө-дир оң. Хам мен дээр, хей хамыыргап чоруур чүве-дир сен. Уруум аңаа чурттаар чүве.

Хам-оол. Ынчаарга, шынап-ла урууңну сывыра шаап тургаш, аппарып бээр апаар сен. Ам безин оран-чурттуң ээлери килеңнеп турар чораан.

Сарыг-Ашак. Килеңнеп-ле тургайлар, меңээ хамаан эвес, уруумну канчап-даа тургаш, аппарып бээримни бодум билир мен. Чер-дээр ээлери билир эвес. Ам харын чана бергеш, уруумну... *(Үңүп бар чыдар, Хам-оол ооң бундан сегирип алгаш, хойлааракта арагазын көргүзүп-тер.)* О-о! Борбак кара чүвелиг-даа сен бе моң. Ха-ха-ха! *(Олуруп алыр.)*

Х а м - о о л. Бир эвес уруг ындыг-мындыг чугаа үндүрө бээр болза, соңгу назынга багай болур. (*Арагазын кудун берип олурап.*) Ол шалыктарың кончуг улус боор, ийи инээн ховудан сүрүп алгаш баар. Эки боданмас болзуңза, талаар, харын шыырак хам болур бо Хам-Кадайны хам-надып ал, ол дээрге бо Өвүр иштинде чок дээн шыырак хам-на болгай, аксы-барылганы арай улуг адаар боор, оозу-даа канчаар.

С а р ы г - А ш а к. Сен хоржок сен бе? База-ла шыырак хам болгай сен.

Х а м - о о л. Хомудавас болзуңза, хамнап-ла бергей мен. Черле ынчаш, мындыг берге чүүлдерге хамнаарга, берге чүве болдур ийин, кырган. Дөмей-ле аксы-барылга үнер, ынчап шүүдеп турбайн, урууңну чандырыптар болза, мындыг улуг шүүдел болбас-тыр ийин.

С а р ы г - А ш а к. Че, ындыг-дыр, бо-ла хамык сүме чугааны доозарда, Караны чандырганы дээре ышкажыл але?

Х а м - о о л. Ыык. Оон өске арга чок!

С а р ы г - А ш а к. Ындыг-дыр оо! Ындыг-дыр. «Ам до-раан чан, чор» дээр мен.

Х а м - о о л. Уруг чана берген соонда, анаа актаашкын кылдыр хамнап каай мен аан.

С а р ы г - А ш а к. Канчап чурт тудуп олурган уруун чандырып ап, саап ижип олурган ийи инээнден канчап азар боор. Черле уругну чандырганы дээре-дир, кыс апарган кижиге боданы бээр оң. (*Үнүптер.*)

Х а м - о о л. Ынчанмайн канчаар ийик, теппиже кадыг-ланыптар болза, сести бээр болдур ийин.

Өске чедип келир.

Ө с к е. Чоп кончуг берге ирей боор? Силер-даа кыстыңар-ла... мен куду аалга баар мен, силер база чеде бээр силер. Ол уруг дээрге кончуг амытан боор, ана дайзын.

Иелээ үне бээрлер. Кара биле Седип чедип келирлер.

К а р а. Ачам ындыг кончуг ишти бак кижиге боор.

С е д и п. Ындыг харын. (*Четтинчип алгаш, үне бээрлер.*)

Көжеге хаар.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шииниң кол персонажтарын адаңар. Оларны кандыг бөлүктерге чарып болурул? Чүгө?

2. Бирги көжегениң сюжедин тодарадыңар.
 3. Караның кажып чанып келген чылдагааны чүдел?
 4. Угбашкыларның аразында демниг харылзаа дугайында амыдырал-биле холбаалыг чугаадан кылыңар.
 5. Хам-оолдуң окур-хевиринге хамаарыштыр үнелелден бериңер.
 6. Дараазында домактарның уткаларына даянып, тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарына хамаарыштыр сайгарылгалыг чугаадан чорудуңар:
 - а) «Мындаа казын чолушкан-на болгай бис, угбам»;
 - б) «Угбам дээрге өске черден келген чүвени безин отка кагбайн, боду чип алыр ышкажыл».
-

Ийиги көжегениң кыска утказы

Сарыг-Ашак, Кадай, Хам-оол, Хорлуу, Өске сүмеле-жиپ турарлар. Кенден-Хуурак Караны дедир чанарынче албадап, ажынып, хөрөктенип турар.

Сарыг-Ашак, Хам-оол, Өске Кенден-Хууракты деткип, Караны канчап-чооп-даа болза, көгүдүп тургапш, чанды-рар дээш кызыдып турарлар.

Кадай уруунга болчуп, Седип-биле душтурарын, олар-ның кады дезип чоруй баарын бодап турар. Салбак биле Уран угбазына болчуп, аңаа дузалажып турарлар.

Хорлуу кадай Карага болчуксаан бооп турар, ынчалза-даа ол чайгылчак. Хам-оол ийи көрнүрүнге сылдаглап, Караны чана бээринче көгүдүп: «Чаяан-дөстүг кижиги мен. Сен чана бээриңге, соондан карактаар мен» деп мегелеп турар.

Сарыг-Ашакты саап ижип орар инээн алгаш чоруур деп Кенден-Хуурак коргудуп эгелээрге, уруун барык-ла күш-биле чорударын бодап турар.

Кенден-Хуурак Карага кыжанып турар. Караның дуң-малары угбазына болчуп, улустуң чугаазын бүдүү дың-надып берип турарлар. Тудуп, хүлүүр деп баарга, Кара үнгеш, чиде маңнай бээр.

ҮШКҮ КӨЖЕГЕ

Дөрткү көргүзүт

Айдың дүне, музыка үнү. Үгү эдип турар. Ай чырыындан ындамында ыяштар хөлегези дээп турар, дүнеки кушкаштарның үнү ында-хаая дыңналгылаар. Кара, Седип, Салбаккай болгаш Уран кирип кээрлер.

Седип. Дүннү маңаа эртирип алыр-дыр...

Кара. Че, дуңмаларым, силер ам чана бериңер, бис ажырбас бис. Силер аваңарга баргаш, сөглээр силер. Меңээ чемден чорудуп бээрин аргалап көрзүн, улус бар болза, ыыттаваc силер.

Седип. Ийет, ыыттаваc силер.

Кара. Ындыг харын, бисти айтырза, көрбедивис дээр силер.

Салбаккай. Че. Чемни эртен ээкээр бис бе, угбам?

Кара. Ынчаар силер.

Уран. Мен маңаа олуар мен.

Кара. Хөй кижии турарга, улус көрүп каар-ла болгай, дуңмам. Эртен келгеш, олуар сен, дуңмам. Ам чана бериңер.

Седип. Улус чоруй барган болза, бис чана бээр бис, дуңмаларым, силер ам чана бериңер.

Салбаккай. Че, дуңмам, чанаалы.

Кара. Ынчалыңар, дуңмаларым.

Уран ыглавышаан, Салбаккай-биле кады чоруптар, ырак черде бөрү улааны дыңналыр. Уран, Салбаккай коргуп, маңажып кээрлер.

Седип. Мен силерни дөгүдүп каайн, дуңмаларым.

Кара. Бөрүлөр ынаар эвес, мынаар чүве-дир, акыңар үдеп кагзын.

Уран, Салбаккай база Седип үжелээ чоруй баарлар. Кара дыт доорзунда чааскаан олуруп каар. Музыка. Үгү эдер. Кара оон коргуп, сыңнып олурар. Седип чедип келгеш, үгүнүң уунче даш хаптар, үгү шимээн чок баар.

Седип (*чудук кырынга олуруп алгаш*). Бис ийини бо Кара-Тал улузу дөгере билир апарган чүве болгай, ам чүнү кылыр бис, сарыым?

Кара. Чүгле Кара-Тал эвес болдур ийин. Торгалыг улузу шупту билир болган улус-ла болгай бис.

Седип. Ындыг харын, ынчангаш... (*Пауза.*) Мен бо-даарымга, ынчап-мынчап тургаш, чүвениң хөлүн маңаа

эртип алгаш, чүве оожургай бээрге, Ары-Торгалыгже ажа бээр-дир.

К а р а. Ынаар ашканының херээ чүл?

С е д и п. Ооң херээ болза олар бисти сүрүп турбас, чүгле ийи баш бодазын сүрүп алгаш, элейтир чортуп чана бээр болдурлар ийин. Ооң соонда таптыг чурттап олургай бис аан, сарыым.

К а р а. Чугаалаарга, ындыг белен... Белен эвес болдур ийин, Седип. Ол улустуң байдалын эки билир мен.

С е д и п. Ындызы ындыг-ла, ынчалза-даа үр сүржүп турбас, мырыңай чөгенгеш, аас белээнге берген малын алгаш, элейтир чортуп чана бээр болдур ийин.

Ойнаан уругларның ыры ырактан чоокшулап кел чоруй, ынаар ырап чоруй баар.

К а р а. Адыр, Седип. Экизин аа. Мен база ынчаар ырлап чордум, ынчаар ойнап чордум. Ам бо хүн бо-дур мен. Шылырааш кара сугну чадаг кежиң, шарлан ыяштар аразын-да чааскаанзырай берген олурар. Ээта, салым-дыр ийин.

С е д и п. Кандыг салым дээриң ол, сарыым?

К а р а. Бак салым-дыр ийин, Седип.

С е д и п. Чок, сарыым, бак салым эвес, эки салым-дыр. Ам удавас ынчаар ырлажың, ынчаар хөглөп чоруур бис.

Эргим сарыым көргенимде,
Эъдим-чүрээм шимирт-ле дээр.
Эртен келир чуртталганы
Эргий бодааш, ынаам дендээр.

Даң адар деп чырып кел чоруур.

К а р а. Ам удавас даң адар деп келген-дир.

С е д и п. Ам харын бо черден дургуннап чоруурун сүмележиң алыылы. Хей черге мынчап олурган херээвис чок эвеспе.

К а р а. Ындыг-дыр. Сен ам дораан чоруткаш, ийи аъттан эккел. Бооң база ап ал. Даң бажында моон чоруптар бис. Амды уругларны көрзүңзе, авамны быштактан базып бээр сен деп сөглээр сен.

С е д и п. Ам шуут-ла чоруурувус ол але?

К а р а. Ындыг! Ам шуут чоруптарывыс ол. Дүрген чоруур сен, улус холунга кире бердиң халак.

С е д и п. Мени тудуп алза, өлүр-даа эриидеп болур эвеспе.

К а р а. Ындыг харын, ол Кенден-Хуурак мени үргүлчү-
ле: «Седипти сактып олур сен бе?» дээр болгай. Ам көрзе,
ана ак-саргы ышкаш ытпакталы-ла бээр эвеспе. Че, дүр-
ген чорааш кел, сарыым.

С е д и п. Кортпас сен бе?

К а р а. Чок, сарыым! Сеңээ чугаалаан-на болгай мен,
мээң чүрээмни сеңээ ынакшааным бүргей берген, кортпас
апарган деп. Ажырбас, сарыым. Дүрген чорааш кээр сен.

С е д и п. Мээң угаанымны сеңээ ынакшааным бүргей
берген, сагыжымга сенден өске чүү-даа кирбес апарган-
дыр ийин. Каралам бар-ла болгай, ам чаңгыс аът болза,
ол-ла-дыр ийин.

К а р а. Эзер чок-даа болза, ажырбас, аът-ла бар болза.

С е д и п. Че, мен чоруптайн, сарыым.

К а р а. Ынчал че.

Седип, чиик чүве дег, үне болур.

Элдеп-ле-дир ам, мынчап чоруур деп чүве. Мындыг бак са-
лымның херээ чүү боор. Чүге мындыг салымның болган ки-
жи боор мен? Даң адып олурар, ам удавас хүн үнүп кээр.
Хамык амытан ойнап-хөглөп кээр, мен... (Пауза.) Мен, мен?
Канчаар кижиги боор мен? Мен канчаар амытан боор мен?

Хек ийи-үш удаа эдипкеш, каттырыпкаш, чиде бээр.

Чайның үш айында ырлап кээр хөглүг-ле куш-тур ам бо.
Мен мындыг болган болзумза.

Кушкаштар ында-мында эдип кээр, хүн херели дээп кээр.

Чараштарын мыжырашкан, сөс-домаан билир болган бол-
за, чугаалажып көргөн болзумза, сагыш-сеткилимни чу-
гаалап берген болзумза.

Ырак черде чылгычының ырызы дыңналыр.

Торгалыгның кадыр арты
Долу чокка чыдар эвес.
Дозур кара уруглары
Домак чокка чарлыр эвес.

Шаалааштың кадыр арты
Чайык чокка чыдар эвес.
Чараш кара уруглары
Чагыг чокка чарлыр эвес.

Ол оолдуң ырлап чоруурунун магалыын аа! А мен... мен
мында мынчап... Чок, мен база хөглөп чоруур мен, ойнап,
ырлап, хөглөп чоруур мен. Седип чедип келир, ийи аът-

тан мунуп алгаш, чоруй баар бис. (*Чанында чоон дытка чеде бергеш.*) Мээң өскөн-төрөөн чуртумнун магалыг кызыл дыды. Сени мен база утпас мен, дедир чедип кээр мен. Эх, сен боорумгай, сен мээң орнумга маңаа, борта, турган болзуңза, мен сээң орнуңга черден үнүп келген судактыг, дазыл-дамырлыг апарган болзумза! Хостууңну, чоргаарыңны. Дазыл-дамырыңның хоюг-чымчаан! Чойган дег сыныңның чоргаарын. Өкпе-чүрээм ишти сыңмастаан, дүдүскектиг кара булут дег човалаң-хилинчээмни сеңээ чугаалап берген болзумза. Чок, мен база сен ыпкаш хей дазыл-дамырлыг болур мен. Чойган дег сыным база хөндүрлү бээр. Мээң төрөөн чуртумнун магалыг чаагай кызыл дыды.

Ол уу-биле ол дыт дөзүңгө удуй бээр. Өске коргунчуг үннүг музыка аялгазы-биле кирип келгеш, ол-бо көргөш, бир талаже үнгөш, ол дораан бир булундан көрүкчүлөрже углай көрүп тура, чанында чудук кырынга олуруп, таакпылаары-биле белеткени бергеш, даңза унун эдерти көргөш, Караны эскерип кааш, өскээр барган Кенден-Хууракты имнеп тургаш, эккелгеш, олурган Караның ийи талазындан кедеп келирлер. Кенден-Хуурак кымчы-биле кагар деп баарга, Өске ону соксадыштар. Кенден-Хуурак Караның холундан туткаш, тургуза соп алыр.

Кенден-Хуурак. Чоп кончуг хей сен, мынча дыка хейтеп кээр.

Кара. Харын, сен чоонган диштиг тулуп сен, мынча ботка кижиги хилинчектеп кээр.

Кенден-Хуурак. Ма, бо-дур, хилинчек деп чүве! (*Караны бир алагадаар, Кара чаңгыс-даа чүве ыытта-вайн, чүгле караан шийип турар.*) Ам билдиң бе, хилинчек деп чүве ыңдыг боор!

Кара. Кайы, мени хилинчекти чаңгыс бо хүн көрүп турар деп бе? Чок! Мен хилинчекти ам бир чыл ажыр эдилеп келдим. Ма, ам харын эки хилинчектеп ал!

Кенден-Хуурак. Хилинчектевейн аан! (*Караны боостаалай бээр. Кара черге кээп дүжөр.*)

Өске. Болзун че, ам болзун.

Кенден-Хуурак. Болур чүл. Кай, кедээр тур, бо аргамчың бээр эккел. (*Өскениң куржандыр баглап алган аргамчызын сегирип алыр.*)

Өске. Хүлээн херээ бар бе? Анаа чедип алгаш, чоруй бараалы. Че, дуңмам, бээр туруп келем, чанаалыңар че. Че, туруп кел. (*Караны тургузуп турар.*)

Кенден - Хуурак. Чоп чөптөп турар чүвөл?! Тургузу тежит. Чудаан молдурга ышкаш чүвени.

Өске. Че, туруп кел, дуңмам.

Кара туруп келгеш, аксының ханын чодуп алгаш, шуут-ла бazyп-тар, ындыг болза-даа, өске угже.

Адыр, дуңмам, кады чоруулуңар. (*Караны дозуп турар. Кара дедир ээп келгеш, аксының ханын топтап көргөш, Өскениң арнынче удур көргөш туруптар.*) Мени чоп кончуг көөрүң ол, дуңмам? (*Бодунуң арнын суйбаныр.*)

Кара. Чоп кончуг божазыңга чашпаалаар кижн боор силер, аалыңарда ийи урууң-биле мени дөмейлеп көрбес кижн боор сен бе?

Өске. Мен, мен, мен дээрге...

Кара. Ам хей чүве чугаалава, мээң бо черде төктүп калган ханымны сээң ийи урууң утпас боор. Мен ышкаш ядыы хиреңде, мен ышкаш уругларлыг хиреңде...

Кенден - Хуурак. Че, йөрээл чугааң соксат!

Өске. Че, чоруптаалыңар.

Кара. Че, харын чоруптаалыңар. (*Дап бергеш.*) Амырдыр, бодуң чоруй бар! Мен чорувас мен.

Кенден - Хуурак. Кайы, чорувас сен бе?

Кара. Чорувас мен.

Өске. Чорувастың ужуру чүү боор, база элдеп чүведир аа.

Кенден - Хуурак. Чорувастың ужуру — бо чок болганы-дыр ийин. (*Кымчызын көдүргөш.*) Аъттарың барып эк-кел!

Өске. Аай?

Кенден - Хуурак. Аъттарың эккел! (*Дап бээр.*)

Өске үнүп бар чоруй, ара доктаай бергеш, дыт артыңга туруп алыр.

Кайы, чорувас сен бе? Ам дораан алыр сен — күзээн чүвеңни!

Кара. Харын, соп каг харын!

Кенден - Хуурак. Соп кагбайн. (*Караны кымчызы-биле улдай бээр.*) Бо-дур, күзээн чүвең. (*Улдап турар.*)

Өске халып келгеш, Кенден-Хуурактың кымчызындан сегирип алыр. Кенден-Хуурак ону ойтур идипкеш, база улдай бээр, Өске ажына берген чедип келгеш, Кенден-Хууракты өскээр октапкаш, Караны барып тудуп алыр.

Ө с к е. Бо канчап барган кижн боор сен. Херээжок кижнн эриидеп турар.

Кара кончуг багай туруп келгеш, арай боорда үнүп бар чыдар,
Кенден-Хуурак ооң ооргазынче ужур тепкеш.

К е н д е н - Х у у р а к. Чоп кончуг хоранныг херээжок боор. Ынчап турза, база чорувас бе бо. Че, тур!

Караны анаа өлүг чүве-биле бир дөмей сөөртүп алгаш, үне бээрлер. Хүн ам ёзулуг хүннеп, кушкаштар болгаш хектер хөг-лүү-биле эдип турарлар, сцена биче када ээн турар, ырак черде боо ыыды үнер болгаш улус ыыды дыңналыр. Седип боозун чүк-теп алган, Караны көдүрүп алган маң-биле кирип келир.

С е д и п. Боже! Боже! Боже! *(Ол келген уу-биле чоруй баарлар.)*

Ү н н е р. Ой, кулугурларны, мында боор, бээр, боже чүгүрген ышкаш болду.

Дүлей-оол биле Бышкак-Кара мергелер туткулап алган че-дип келирлер.

Б ы ш к а к - К а р а. Ой, Дүлей-оол, мында боолуг улус чыдыр деп коргудуптаалам.

Дүлей-оол ону билбейн, эге-ле сээдең чоруп турар.

Кончуг дүлейни мону. *(Дүлей-оолдун мырыңай кулаан-га чеде бергеш.)* Бо улусту мегелептээли!

Кара биле Седиптиң уунче үне бергеш, кажан улус чедип кээрге, алгы-кышкызы-биле чедип кээрлер.

Б ы ш к а к - К а р а. Ойт! Дүгде боолуг улус чыдыр!

Чедип келген улус ол-бо черлерде кээп дүжерлер.

К е н д е н - Х у у р а к. Силерни боолай бербес боор, ба-рып көрүңерем, ашак!

С а р ы г - А ш а к *(ынаар биче кылаштап чоруй, чедип келгеш).* Чүве-даа чок чүве-дир.

Улустун тыныжы ажып, ам олуруп, таакпылай бээрлер.

Ө с к е. Мен шынап-ла адып каары ол боор деп бодадым. Ок дээрге мээң чаным-биле изиш кылындыр эртти.

К е н д е н - Х у у р а к. Бо ашак эки билир болгай аан. Кады чоруп олурган кижн.

С а р ы г - А ш а к. Анаа чоруп олурган чүве, бир көөрүм-ге, силер бо чоруп олур силер, оон силер: «Бо чүвени ту-дуңар!» дээниңер соонда, боо так-ла дээн, оон ыш-даа мени хөме алы берди, оон чүнү-даа көрбээн мен.

Өске. Аа, бурган өршээ. Че, ам чүл? Боолуг кижини канчап сүрер боор.

Кенден - Хуурак. Кизи боолап каар чүнүң харыы боор, аглап тургаш, тудуп бериңер. Силерни боолай бербес боор оң. Че, дүрген!

Бышкак-Кара боо даажы үндүрүптер, шупту улус ол черинге чыдыптарлар, чүгле Сарыг-Ашак кадайы-биле олурарлар.

Бо чүү болду? *(Ол-бо көрнүп олурар.)*

Бышкак - Кара. Бо Даш-оол ыяш сый базыпты.

Өске тура халааш, ону чеңи-биле бир орааштыргаш, карактары чидий берген турар.

Сарыг - Ашак. Че, кадай, чоруулу.

Өске. Кижини аглаарга, аңдан дора деп чугаа бар. Боларны аглаптар-дыр. *(Ийи холу-биле, бөле тудуп турган ышкаш, чижек кылып турар.)*

Сарыг - Ашак. Шынап-ла.

Кенден - Хуурак. Че, оолдар, кыпсынчыг кыйгыдан салып эгелеңер! *(Седип биле Караның үнген уунче үңүп чыдар.)*

Бышкак - Кара. Ой, акылар, олар ынаар эвес, мынаар баадылар. *(Өске талазынче айтып турар.)*

Кенден - Хуурак *(кажары-биле оолдарны бодунче чоокшуладып алгаш, ийи оолдуң кулактарындан сегирип алгаш)*. Кайы, мынаар бе, че, алгырып туруңар!

Ийи оол бар-ла шаа-биле алгыржып, улус-биле кады үнүптер. Кадай адак соонда багайы кончуг үнүп чыдар, оолдар чедип келгеш.

Бышкак - Кара. Ой, угбам! Кара биле Седип ынаар эвес, мынаар баадылар.

Кадай. Че, ынчаарга бис база ынаар бараалыңар, оолдарым! *(Ол уу-биле ийи оолду чедип алгаш, үне бээр.)*

Көжеге хаар.

БЕШКИ КӨРГҮЗҮҮ

Бедик туруглуг ыяш аразы чер. Седип Караны чедип алган, пат турупкан дагны куду бадып кээрлер. Караны олуртуп кааш, эл баарынче киргеш, тос аякка суг эккелгеш, берип турар.

Кара *(сугну ижипкеш)*. О-о, бурган өршээзин. Ам-на караам чырып келди. Сен база сугдан ижип ал, сарыым.

Карак чырый бээр чүве-дир. (*Чанында ушкан чудуктуу кырынга олуруп алып.*)

С е д и п. Куруң чежип, секпереп ал. Мен суг ижип алыйн, тыныш ажыдып алгаш, моон чоруур бис. (*Чоруй баар, ол дораан база суглуг чедип келгеш, Карага берип турар.*)

К а р а. Бодуң ижип ал, сарыым.

С е д и п. Мен ийи аякты иштим.

К а р а (*ижипкеш.*) Эки-ле суг-дур.

С е д и п. Күжүр Торгалыгның суу дээрге аржаан болгай аан. Че, сарыым, ам-даа бичии ырап алып бис бе? (*Караны тургузуп турар.*)

К а р а (*туруп, шимченип көргөш*). Чок, Седип, мен моон чоруп шыдавас-тыр мен. Үпчү бодум ыжып кээп-тир мен. Чүрээм баксырап туру, кончуг дайзын хөлүн эрттир эриидеп каан-дыр.

С е д и п. Олар бисти мында деп билир болгайлар. Ам дораан чоруулу. Сени чүктеп-даа алгаш, чоруур мен. Өлүр дээн эвес, канчап дайзын аксынга олурар боор, сарыым.

К а р а. Өлүр дээн кижини кым боор. Мен өлүр дивейн олур мен. Өлүр чорук соңгу назынга багай чүве. Ам сен чоруй бар... Мен мегеленип моорап-даа тургаш, чыдып калгай мен аан, ам черле чер чедип шыдавас-тыр мен. Чүрээм аарып туру. Чоруй бар, сарыым, чоруй бар. (*Боду харлыгып келгеш, өскээр көрүң бээр.*)

С е д и п. Чок, мен-даа маңаа олурар мен.

К а р а (*Седиптин кудуңге бажын салгаш*). Ындыг-дыр, олур. Салбаккай биле Уран ам бисти тышпас болган. Бичии чиир чүве болза, сагыжымга чем кириксеп тур.

С е д и п. Харын аан, Кара! Чем болза, эки-ле-дир ийин. Уран биле Салбаккай биске ужуражыр болза! Ам аал ээн, аал ишти дээрге бисти сүрүп туруп берген.

К а р а. Мен бо туругга хой кадарып чорааш, ырлаарым-га, бо-ла дургаар аалдар ишти өглеринден үнүп келгеш, мени дыңнаалап турар чүве ийин. Бо туругнуң бажында оргулааш бар чүве, ында мээң өглөп каан сайзанаам ам-даа чыдыр боор ийин. Кончуг чараш торгу дег өңнүг даштар бар, өде бергенде, өңү бир янзы көстүр.

С е д и п. Сен чоп мырыңай кортпас кижини боор сен, сарыым?

К а р а. Мээң коргар хөлүм эрткен. Ам сен чоруткаш, аалда улус чок боор, быштактан эккел. Салбаккай биле Уранны эккээрин бодаар сен.

С е д и п. А сен олурар сен бе?

К а р а. Маңаа олурар мен, харын ол чоруй, аъттан эккээр сен.

С е д и п. Че, ынчаарга улус келзе, боже кире бээр сен, бо эки чер-дир. *(Дазыл алдынче айтып турар.)* Бо сиген-биле дуй тырттынып алыр сен. Мен үр болбас мен. Бо душтан кеже чүгүрө бээр мен.

К а р а. Ынчал че. Бар, сарыым.

С е д и п. Бээр көрөм, Кара. *(Караның арнынче көрүп турар.)*

К а р а. Кандыг-дыр?

С е д и п. Сен чүнү-ле бодап тур сен?

К а р а. Дириг чурттаарын, маңаа бо туругга ырлап чоруурумну сактып тур мен. Сен чүнү сактып тур сен?

С е д и п. Мен база ону сактып тур мен. Дириг чоруурун!

К а р а *(Седипти куспактап)*. Че, чорувут, эжим.

С е д и п. Мен кижиге кижизи дээш кандыг-даа бергеге чыгаза, көржүр мен!

К а р а. «Бис ийи бо-дур бис» дээш, мурнунга кожа туруп бээр бис. Ырмазы сынып, чажы чанзыннар. Харын, ачамның-даа ырмазы сынзын. Чорувут, эжим! Дүргеде, ынаам.

С е д и п. Ындыг-дыр, хуу-салым билзин. *(Боозун албайн үнө болур.)*

К а р а. Хөөкүй эжимни, өскүс чүвемни! *(Седиптин соонче холун сунмушаан кээп дүжөр.)*

Ырак черден кыйгы үнөр. «Кайда баады? Оо, бээр-бээр...» Кара арай боорда үңгөп чораш, дазыл артынче кире бээр. Кенден-Хуурак биле Өске туругтуң бир сүүрүн куду бадып олурарлар.

К е н д е н - Х у у р а к. Изи бээр углаан болду. Моон эртип чоруй барган чоор бе?

Ө с к е. Эрте-даа бергени билиш чок.

Сарыг-Ашак, Кадай, Хам-оол, Бышкак-Кара база
Дүлей-оол суглар кирип келирлер.

К е н д е н - Х у у р а к. Маңаа чедир истеп келген улус бис. Моон ыңай даш баштай берген чоор бе?

Ө с к е. Мен ам мырыңай чыл болдум. Хап-даа какталып калды. *(Караның кире бергени дазылының кырынга олуруп алыр.)* Кыргыс-Хелиң-биле кады Улаан-Кум кирип, ижер-тыртарлап алыр дээн кижиге мен. Ат болдум-на.

С а р ы г - А ш а к. Мен-даа пат туруп келдим. Маңаа би-
чии олуруп, тыныш ажыдып алыр-дыр. *(Олуруп, таакпы-
лай бээр.)*

К а д а й. Ам ону кылыктандырып турбайн, соонда
оожургай бээрге, чедирип каар уруг-дур ийин.

С а р ы г - А ш а к. Соонда-соонда деп алган, иези киж
сен үттеп чугаалаан болзунза, база тоовас бе. Ам кээп
соонда-соонда деп олуруп моң!

К а д а й. Соонда дивейн. Ам чүл? Хедерлени берген
уругну чүге ойладып турар чүвөл. Соонда оожургай бээрге,
чедирип-ле каай.

С а р ы г - А ш а к. Хедерленир, чаш бызаа ийикпе ол.
Калчаараан, аал-өггө аза-бук халдаткы дег.

Х а м - о о л. Шагда-ла болдур ийин, кырган. Аза-букту
ам чугаалаан херээ чок. Мындаа-ла силерге...

К а д а й. Ча, анчыг боларың. Аза, четкер дигилээн...

Х а м - о о л. Ынчаарга бо кадай уруун көгүдүп турар
эвес ыйнаан бо.

К а д а й. Ийе, көгүдүп турар мен. Харын, кижиниң чаш
уруун эттеп, эриидеп алгаш, ам кээп тудуп, шарып алыр
бис дижип, боларың. Кырган-дижең киж мен, силерниң-
биле кады, аң сегирткен аңчылар ышкаш, алаак кезип
чорбас мен. Ам кээп киж ол-бо дигилээн чүвөлөрүл моң!
(Туруп чоруур деп белеткени бээр.)

С а р ы г - А ш а к. Бо кай баарың ол чүвөл, урууң тып-
чып бербейн?

К а д а й. Тып, тудуп, шарып алыр дээш келген улус
боттарыңар тып алыңар, мен тып бээр мен бе?

С а р ы г - А ш а к. Харын тып бер, кайнаар баржык?!

К а д а й. Сээң менче өгүң караңнаткан херээң чүл? Чүү
адам улуска уруг берип алгаш.

К е н д е н - Х у у р а к. Бир-тээ болар мындыг болганда,
ийи бызаалыг инек биле хоор аъттың орнунга Седип деп
чүвениң ала аъдын тудуп алгаш, чоруур-дур. Че, оолдар!
(Үнеринге белеткени бээрлер.)

С а р ы г - А ш а к. Ынчап баарга, кайын болур боор. Бо
кижиниң албыстап турары ол-дур ийин.

К а д а й. Харын ынчалыңар, алыр чүвеңер алгаш, чору-
нар! Уруум бербес мен. Чүс-даа баш мал болза, мээң уруум-
га чедер эвес. Харын чоруңар...

С а р ы г - А ш а к. Аксың шып! *(Кадайны алагадаптар.)*

К а д а й. Уёх, уёх! Ол канчаары ол бо чүвениң, киж
алагадап, көрүңерем!

Х а м - о о л. Ол-даа эвээш-тир, оон-даа улуг болур ужур-луг харын. Буян-кежиктен чарлыр деп чүве ындыг чиик эвес болдур ийин.

К а д а й. Сеңээ хамаан чүве бе? Хам мен деп улус мегелеп чириңден өске, билир чүвең бар бе, сээң! (*Хам-оолду бир алагадаар.*)

С а р ы г - А ш а к. Бо канчап барган амытан сен? (*Кадайны бир алагадаар.*)

К а д а й. Уё! Чоп кижн алагадап турарың ол чүвөл? Уёх, көрүңерем.

Х а м - о о л. Ол-даа харын эвээш-тир...

Сарыг-Ашак кадайын ыяш-биле улдай бээр.

К а р а (*шыдашпайн тура халып келгеш, авазын кус-пактапкаш*). Айт! Кай, ол өкпележип турар чүвеңерден меңээ база бериңер.

Ө с к е. Ом-мани-байтни-хом.

К а д а й. Бо-дур, мээң уруум. Ам чүл? Бис ийи иешки-лерни иелдиривисти бо кара туругдан аңдара идип-тиңер! Ма, ма! (*Кенден-Хууракче идип турар*).

К а р а (*туругже көрүңгеш*). Оожум, авай, оожум.

С а р ы г - А ш а к. Магалыг-ла амытан-дыр бо. Мын-ча чон шүүдедип турар. Амдыг кончуг куурумчуң кижн адып кагбазын.

Бышкак-Кара боону көрүп кааш, бүдүү чажырыптар.

К а р а. Бооладып кагзыңза, бодуң шоруң, Седипти дөмей-ле тудуп ап шыдавас сен.

С а р ы г - А ш а к. Болгаан! Че, бо-дур, чарбыктыг кижн алыңар! Ам та канчалыңар, та чоонуңар. Бодуңар тураңар билзин.

К е н д е н - Х у у р а к. Бистиң туравыс билир болза бо-дур! (*Карага кымчызын көргүзер.*) Мону күзеп чордуң бе? А!

К а р а. Ийе! Күзелди ол коргутпас!

К е н д е н - Х у у р а к. Ам дораан алыр сен! (*Караны кагар деп баар.*)

К а д а й (*кымчыдан сегирип алгаш*). Чок! Мээң уруум, мен төрүп алган мен, мен билир мен!

К е н д е н - Х у у р а к. Силер төрүп каан-дыр силер, мен садып алган-дыр мен. Садыг чаңгыс, кедээр туруңар! (*Кадайны ол-бо талазынче ужур октап, кымчызын хостап алырынче күштөп турар.*)

К а д а й. Иең ышкаш меңээ чүге хол дээй бердиң сен?

Кенден - Хуурак. Чоп кончуг хоранныг кадай боор бо! *(Кымчы-биле кагар дей бээр.)*

Седип халып келгеш, ооң кымчызындан сегирип алыр.

Седип. Ойт! Ол бистиң кырган иевиске ханныг холуң дээспе сен!

Кенден - Хуурак. А, силер база мында силер бе? *(Кадайны салыптар.)*

Седип. Ийе, мында мен! Билип ал!

Кара *(Седипти куспактапкаш)*. Бис ийини көрүңер, кандыг-дыр бис! Көрүңер, адааргаңар! Ээта, бо шагның кончуун, бистер ышкаш оолдар, кыстар мынчап кара туругда кызадып алган турар.

Седип. Дыка хөй оолдар, кыстар, бис ийи ышкаш, кызамнадып алган чоруур болгай аан, Кара.

Кенден - Хуурак. Эки үе-шаг-дыр ийин, силер ышкаш бөрзектерге...

Кара. Кажан-бир шагда сен база чүгле кара хаяга эвес, изиг кызыл отка кызамнадып өлүр сен!

Кенден - Хуурак. Хей хоолургап турбайн, бээр кел!

Кара. Чок! Мени көрүп ал, авай, бо диштиг тулуптар мээң-биле канчаар ойнаар эвестер. Бо-дур бис, ам кылыр чүвеңер кылып туруңар.

Сарыг - Ашак. Оваарын. Ам дораан чан! Чору!

Кара. Чок, мен чорбас мен!

Сарыг - Ашак. Чүже? Чүге чорбас сен сен! *(Черде чыткан ыяш ап алгаш, кагары-биле белеткени бээр.)*

Кара *(Седипти салыпкаш)*. Адыр, ачай. Мен сээң урууңна болгай мен. Ындыг болза-даа, бөгүндөн эгелээш, сээң урууң бооп шыдавас-тыр мен. Бо турган дайзынга бир чылда эриидедип, ийи кара чажымны дөзүндөн тура тырттырып... *(Бир чажын тыртарга, дөзүндөн чалаазы-биле турлуп кээр.)* Эът-бодумну тулуп кылдыр эриидеп каан, ам безин угдунмас апарган, эң сөөлгү хүнүм боорга, сээң мурнуңда күдүк кырында олур мен. Ма! Ма! Ма, ачай! *(Чажын адазынга берипкеш, багайы кончуг туруп келгеш.)* Авай, ийи урууң эки өстүрүп ал, авай! Эх, мээң эш-өөрүм, акы-дунмам, бүгү чонум, маңаа... маңаа борта турган болза!..

Кенден - Хуурак. Че! Йөрээл чугааң соксат, чоруулу!

Кара *(Седипче база адазынче көрнүргө, кандыг-даа дузалапкы дег кижичок боор)*. Че, ындыг-дыр, чоруулуңар харын! *(Чоргаар цыңптер.)*

Х а м-о о л. Ол-ла болгай!

Ө с к е. Харын аан! Ол-ла болгай!

Үнүп чыда, Кара дедир чедип келир. Седип ону куспактаптар. Кенден-Хуурак Седиптиң хөрөөнчө тепкеш, Караны адыра соп алыр. Өске биле Хам-оол Караны алгаш, үндүрө бээрлер.

К е н д е н - Х у у р а к (*Седипке чедип келгеш*). Че, таптыг-дыр бе?

С е д и п. Таптыг деп чүвени сеңээ мен көргүскей мен де. (*Кенден-Хууракты сегирип алгаш, иелээ хүрежип турарлар*).

К а р а (*кире маңнап келгеш*). Салба, Седип! Салба, сарыым! (*Седиптиң хаваандан чыттай каапкаш, туругже маңнап цнцптер*.)

К а д а й. Уруум, Кара, мээң уруум! (*Туругже ужа-тура бар чыдар*.)

К а р а (*туругнуң эң-не бедиинде чеде берген*). Эх, ынак Торгалыымны, багай авамны! Хайыраан бот! (*Туругдан халый бээр*).

С е д и п (*Кенден-Хууракты ойтур идипкеш*). Кара! (*Ооң соончө үне маңнааш, халый берген черинге четкеш, чок деп билгеш, анаа өлүг дег бадып олурар. Кенден-Хуурак туруп келгеш, ону ийи-үш удаа алагадаар*.)

К е н д е н - Х у у р а к. Ойт! Бо чүвени хүлүп алыңар!

Хам-оол биле Өске аңгадай берген турарлар.

С е д и п. Амыр-дыр!

Кенден-Хуурактың оң холундан сегирип алгаш, бодунуң бижээн уштуп кээр, Кенден-Хуурак ол бижектиг холдан тудуп алгаш, ботка чедирбези-биле хүрежип тургаш, шаг төнүп келгеш, бижектиг холду чоорту-ла бодунче чоокшуладып кээр. Седип ол уу-биле ону өлүр шанчып каар.

Ө с к е. Ой, оолдар! Ой, оолдар!

Кенден-Хуурак черге кээп дүжерже, Хам-оол-биле иелээ үнө болурлар. Сарыг-Ашак уруунуң чажы-биле арнын дуй тудуп алган, черде олурар. Кадай демги-ле черинде. Бышкак-Кара Седиптиң боозун эккеп бээр. Седип бир холунда бижектиг, бир холунда боолуг, бурунгаар көрүкчүлерже баскаш.

С е д и п. Назын кырыыр, өжээн өзер!

К ө ж е г е х а а р .

1. В.Ш. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизи тыва литератураның хөгжүлдезинге кандыг салдарлыг болганыл?

2. Шииде кол чөрүлдээ кандыгыл?

3. «Хайыраан бот» деп шииниң жанрын тодарадыңар.

4. Шииде болуушкуннарның үезин тодарадыңар.

5. Шииде үениң чидиг айтырыгларын канчаар көргүскенил?

6. Караның монологун шээжилеп алыңар. Маадырның иштиги сагыш-сеткилин илередирде, кандыг уран чурумалдыг аргалар ажыглаан-дыр?

7. Дараазында диалог кайы маадырларның аразында чоруп тура-рыл? Диалогту автор кандыг сорулгалыг ажыглааныл:

– Чүге хамаан чок чүвөл? Ол Кенден-Хуурак дээрге мээң шаным оглу-дур.

– Магалыг-ла шанылыг апарган-дыр сен. Көжүп алып дээш шары ачылаарыңга, чүү дижик?

– Чүү дижик, чүү дижик?

– «Чүктенип тургаш, дажыгланып ал даан» дээн ышкажыгай. Ол бе шаның?

– Сарыг ол уруун канчаар ирги, чандырып аптар ирги бе азы...

– Сарыг дээрге «чанар-чоруур мен» дээр болза, ыдының кежин анда-ра кеткени ол болдур ийин. Ана сывыра шаап тургаш, аппарып каар ол.

8. Шииниң кол маадырларының овор-хевирлерин тус-тузунда сай-гарып, сөзүглелге даянып, портреттерин тургузуңар:

а) Караның; б) Седиптин; в) Кенден-Хуурактың; г) Кадайның;

д) Сарыг-Ашактың; е) Хам-оолдуң болгаш өскелерниң-даа.

9. «Хайыраан бот» деп шиини Тываның В.Ш.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрының сценазынга кым деп режиссёрлар тургусканыл?

10. Шииниң кол маадыры Караның ролюн кымнар ойнааныл?

11. А.Н.Островскийниң «Гроза» болгаш В.Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиилеринге деңнелгелиг чугаадан кылыңар.

12. Бердинген темаларга чогаадыгдан бжиңер:

а) В.Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинде Караның овор-хевири;

б) В.Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинде социал чөрүлдээ-лерни көргүскени;

в) Карага чагаа.

13. В.Ш.Көк-оолдуң намдарыңа болгаш чогаадыкчы ажыл-чору-дулгазыңга хамаарышкан рефераттан бжиңер.

14. Тываның В.Ш.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынче экскурсиядан чорудуңар.

15. В.Ш.Көк-оолдуң өскөн-төрээн чери Өвүр-Торгалыгда, шииниң болуушкуннарының болуп турган чери Кара-Туругже литературлуг экс-курсия азы походтан чорудуңар.

Трагедия – шии чогаалының хевири

Шии чогаалының **трагедия** хевиринге амыдыралдың берге үезинде маадырларның демиселин, мурнакчы идея дээш амытындан чарылганын көргүскен, кылык-килеңни оттурар аянның чогаалдар хамааржыр. Трагедияларда каржы-дошкун, нарын байдалдарда хайнып турар коргунчуг болуушкуннарны, ааскежиктиг амыдыралдан түрегделге маадырларның киргенин, демиселге өлгенин чураан болур.

Трагедияга амыдыралдың эң-не кол айтырыглары салдынып, үениң чидиг чөрүлдээлери илереттинип турар боор. Ынчангаш трагедияның аяны шыңгы, күженишкинниг болур.

Трагедияда кирип турар сюжеттерге бодаарга, амыдыралда болуушкуннар байлак, оранчок улуг дээрзи билдингир. Трагедия оларның эң-не дүшкүүлүг, кол-кол иштики чөрүлдээлерин көргүзүп тура, төөгүлүг болуушкуннарның утказын дамчыдар. Ынчангаш трагедия чогаалдары чөрүлдээлерниң чазылган үезин чечен аргаларны мөөңнөп тургаш, кысказы-биле чуруур.

Аристотельдин сөстери-биле алырга, «Коргар сеткилди», «болчур сеткилди» оттурары, оларның дузазы-биле бак чүвени арылдылары — трагедияның өске шии чогаалдарындан кол ыгалы болур» дээн.

Трагедия көргөн кижиниң сагыш-сеткили хөлзөп каап, маадырларның байдалын маажым сайгарып олурбас, а болуушкуннарга боду киржип турар ышкаш апаар азы мага-боду хөлзөп, чүрээ саргып келир ужурлуг.

Кол нургулайында трагедияның маадырлары уштунар аргажок бергелерге таваржып, боттарынындан артык күштерге удур демисежип турарлар. Аңаа оларның эки мөзүлери көстүр.

Трагедия — шии чогаалының эң-не бурунгу хевирлериниң бирээзи, эрте-бурунгу Грецияга Дионис деп бурганга тураскааткан шажын-чүдүлгелиг байырлал-ёзулалдан укталып тывылган. Ол бурганның талалакчылары өшкү кежи кедип алгаш, янзы-бүрү шимчээшкиннерлиг шии хевирлиг көргүзүглер кылып турганнар. Олар Дионистиң түрегделдерин көргүскен танцылар, тоолдар, ырларны күүседип турган. Ол оюннар шии чогаалының бир хевири — трагедияның эгезин салган. Бодунуң мурнуку шажынчы утказын чоорту чидиргеш, трагедия чоорту театр уран чүүлүндө шии чогаалының хевири апарган.

Бурунгу грек чогаалчылар Эсхилдин, Софоклдуң, Эврипидтиң трагедиялары сурагжаан. Олар кижиниң характериниң күштүүн көргүскени-биле, ооң-биле кады бойдустуң дошкун күштеринге

удур демиселге кижиниң шыдал-быра чогуу чурааны-биле көрүкчүлөрнү хөлзедип тургулаан. Ол демиселдин кижиге каржызы, маадырларның хилинчекке таваржып турары көрүкчүлөрнү тура-соруун басып, салым ындыг-дыр деп муңгак түңнелдер кылырынга чедирип тургулаан.

Англияның улуг шиичизи Вильям Шекспирниң маадырларының чөрүшкек сеткил-сагыжын, ол чөрүлдээлерни тывылдырган ниитилелди ханы көргүскен трагедиялары бүгү делегейде сурагжаан. («Лир хаан», «Макбет», «Ромео биле Джульетта», «Гамлет», «Отелло».)

А.С.Пушкин трагедия жанрын база ажыглап, «бичии трагедиялар» — «Даш аалчы», «Моцарт биле Сальери» база «Борис Годунов» деп өлүм чок чогаалдарны бижээн.

Амгы литературада трагедиялар мурнуку үелерниң трагедияларындан чаа амыдыралды бадыткаар утказы-биле, хей-аът кирикти аяны-биле ылгалыр. Ындыг чогаалдарның маадырлары чүгле бодунуң салым-чолу дээш эвес, а ниити чоннуң херээ дээш демиселди херээнге медреселди-биле бээр. Совет литератураның трагедияларында маадырларның өлүмү оларның чоргаар сагыш-сеткилиниң тирилгези болу бээр.

Амгы чогаалчыларның трагедиялары чоннуң аас-кежи дээш маадырлыг чорук кылганнарга кижилерниң чоргааралын көргүскүлээн болгаш маадырның бүдүрбээн херээн уламчылаарынче көрүкчүлөрнү кыйгырап.

В.Көк-оолдун «Хайыраан бот» деп чогаалы тыва литературада баштайгы трагедия болур.

III кезээ. ДАЙЫН ДЭЭРГЕ ДАРЫЗЫГ ЧЫТ...

Сергей ПЮРБЮ

Тулчуушкунче

Амыр-чыргал бүргеп шыпкан,
Амы-тындан артык Төрээн чурт
Хамык оглун дөгerezин
Кайыын тура кыйгырып туру:
— Эзертенгеш, аъттаныңар!
Эрге-шөлээ, хосталга дээш
Тулчуушкунче! Тулчуушкунче!
Тура дүшпейн, бурунгаар!

Ынак ада, төрээн ие
Ыдык болгаш дошкун дайынче
Эрес-дидим оглун, кызын
Алгап-йөрээп аъткарып турлар:
— Эжиң-өөрүң, акың, дуңмаң,
Адаң-иең чыргалы дээш
Тулчуушкунче! Тулчуушкунче!
Тура дүшпейн, бурунгаар!

Чойган ышкаш хөнү сынныг,
Чодураа дег кара карактыг
Чалыы кыстар ынактарын
Чагып үдеп, чорудуп турлар:
— Чалданыш чок дидим эжим!
Ынакшыл дээш, чуртталга дээш
Тулчуушкунче! Тулчуушкунче!
Тура дүшпейн, бурунгаар!

Эзир куш дег, эрес эрлер
Эргим ынак Төрээн чуртунга,

Тыва эки турачы аъттыг эскадрон

Чаңгыланган даглар ышкаш,
Чаңгыс үннүг харыылап турлар:
— Ада-чурттуң хосталгазы,
Арат чоннуң чыргалы дээш
Тулчуушкунче! Тулчуушкунче!
Тура дүшпейн, бурунгаар!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалды чүгө «Тулчуушкунче» деп адаан деп бодаар силер?
 2. «Чогаалдың бижиттинген үези болгаш чурттуң төөгүзү» деп темага кыска чугаадан чогаал сөзүглелинге даянып тургузуңар. Чугааңарның планын тургузуп алыңар.
 3. Строфа бүрүзүнден кыйгы салып турар лириктиг маадырларны тодараткаш, оларның кыйгызының хамааты туружун тодарадыңар.
 4. Шүлүктүң идеялиг пафозун илерединер.
 5. Шүлүктүң тургузуунуң онзагайын тодарадыңар. Шүлүктүң сайгарылгазын бижимел кылыңар.
 6. Шүлүкте кыйгы салып турар лириктиг маадырларны тодарадыр чурук, таблица азы боттарыңарның күзелиңер-биле бир-ле шыйыг-схемадан чогаадырын оралдажыңар. Ук схема ёзугаар шүлүктүң маадырларының дугайында аас-биле чугаалаңар.
 7. Шүлүк ыры болу берген. Аялгазын кым бижээнил? Ырның аялгазын өөренип алыңар.
-

Кызыл кош

Кашпалдарның булут шыпкан хөректерин
Шимеп турар кожаа ышкаш одуругга,
Хайнып чыдар шапкын хемнер эриктерин
Чире чүткүп, мөөп турар кежиглерге
Хоолаан хаттың, мөөрээн сугнуң даажын өттүр
Хостуг өткүт ырның үнүн дыңнап чордум.
Эрес карак арнын каастаан, кожун четкен
Эңме-санчок эрткен чонга ужураштым.

Чорук чорааш, кадыр туруг кыры-биле
Кошту баштаан, кызыл тукту бедик туткаш,
Чоруп орган доруг аъттыг оол-биле
Кожаланчып чедип келгеш, мендилешкеш,
Сыра болган хөнү, күдер сынын көрүп,
Сыын ышкаш үнүн дыңнап чоруп ор мен.
— Кайыын үнген, кандыг этти чүдүрүп каан,
Каая чедер кожул бо? — деп айтырган мен.

Кызыл тугун үзеш кылгаш, хая көрнүп,
Кырны дургаар кымчы-биле айыткаштың:
— Арат чоннуң араатанны бассын дээштиң,
Ада-чуртче, төрээн Кызыл Шерииндиве
Өргүп сунган улуг чаагай ынакшылы,
Өртээ турбас белээ-дир — деп харыылады.
Эрниц холун дыңзыг туткаш, чорувуттум,
Эрес шырай сагыжымда артып калды.

Чиндигир көк далай ышкаш ховуларда
Улай дискен чинчилер дег тевелерде,
Чиңгир ногаан торгу ышкаш шынааларда
Ужуп чанган дуруяа дег тергелерде
Хову, шынаа сырынынга үдеттирген
Коңгулуурнуң даажын дыңнап, чортуп чордум.
Эрес карак арнын каастаан, кожун четкен,
Эңме-санчок эрткен чонга ужураштым.

Согун ышкаш ийи бора кожуп алган,
Кошту баштаан, кызыл тукту бедик туткан,
Чокпак салы хадып турар кырган-биле
Кожаланчып чедип келгеш, мендилешкеш,

Кызыл кош

Дөлем делгем, орден каастаан хөрээн көрүп,
Төөгүлүг домаан дыңнап чортуп ор мен.
— Кайыын үнген, кандыг этти чүдүрүп каан,
Каая чедер кожул бо? — деп айтырган мен.

Далаш чокка дескиндир көрдүнгөштин,
Дазыл баштыг даңза-биле айыткаштың:
— Арат чоннуң араатанны басын дээштиң,
Ада-чуртче, төрөөн Кызыл Шерииндиве
Өргүп сунган улуг чаагай ынакшылы,
Өртээ турбас белээ-дир — деп харыылады.
Чоржакталган холун туткаш, чорувуттум,
Чоргаар ирей сагыжымда артып калды.

Арат чоннуң өөрүшкүлүг сунган белээн,
Алдын чыжыр эртинеден артык чүьгүн
Хүрөштерге шүглүп үнген, алдар ээлээн
Хүндүлүглер дынын тудуп, ажаап чораан.
Кырлаң ажыр көстүп кээрге, орук дургаар
Аал-ла болган чечек тудуп, уткуп турду,
Кыска дыштың дургузунда чугаалашкаш,
Аьттанырда, алгап-йөрээп үдеп турду.

1942

1. Чогаалды рольдап аянныг номчуңар.
 2. Шүлүктүң планын тургузуңар.
 3. Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыңар.
 4. Шүлүкте лириктиг маадырның ужурашканы орук кижилеринге характеристикадан бериңер. Ук окур-хевирлерниң чогаалдың идеязын илередиринге салдарын тодарадыңар.
 5. Сөөлгү строфаның утказын канчаар билгениңерни аас-биле тайылбырлаңар.
 6. Чогаалга таарыштыр «Сөстүң лексиктиг словары» деп буклеттен кылыңар.
 7. Бөлүк аайы-биле чарлып алгаш, шүлүктүң строфаларын барым-даалап сюжеттиг чуруктан чуруңар.
 8. «Чоннуң идепкейи» деп дыңнадыгдан сөзүглелден болгаш амы-дыралдан чижектерге даянып кылыңар.
 9. «Кызыл кош» деп чогаалдың дылының уран чурумалдыы» деп темага дыңнадыгдан кылыңар.
-

Степан САРЫГ-ООЛ

Белек

Тоожу

I

Илдирмаа кежээ чадырынга одун ужуткаш, хүндүс өлүрген дииннерин союп олурда, ооң чеди харлыг оглу Адыг-жы биле кырган-авазы кадай чанында чугаалажып олурганнар. Илдирмаа ажылдаар дээш оларның кайызының-даа айтырыын шоолуг харыылавайн баргылаар. Иези ону эндевейн, оглу-биле хөөрежип, оозунга «Өскүс-оолду» тоолдап бербишаан, сиир кадып олурган.

Илдирмаа ол-ла өөнүң ээзи-биле кады эмеглежип аңнап-дииннээр, оон келгеш, өг ажылы кылыр дээш, оглун-даа шоолуг эргеледип ап олурбас боорга, бичиизинден тура-ла

кырган иезиниң холунга өскөн Адыгжы өөрөнгөн чаңы-биле кырган-авазының дискээн сыртанып алган:

— Шыяан! Оон ам канчанганыл, авай? — деп хире-хире айтыргылап, каттыргылап, магадап, таалап дыңнап чыткан.

Дыка орайтай бергенде, Адыгжының арай уйгузурап, чудамзырай бергенин Илдирмаа көрүп кааш, туруп барып, чадырының дөрүндө чыткан иви кежи дөжээниң кырындан сыртык салгаш:

— Маңаа кээп чыдып ал, оглум, шымда! — деп эргеледи аарак кыйгырган.

Адыгжы дөртегер аң кежи тонундан курун чежип, чечин ужулгаш, бышкак идиктерин холу-биле-даа ужулбайн, ол-ла турган хевээр ынаар сыртык бажында үзүкче ушта тепкилеп чорудупкан. Оон авазының салып берген сыртынынче тогдаш кылдыр чыда дүшкөш, дораан-на ыяк борбайты дыгдыныпкан:

— Эчигей, соогун!

— Адыр, оглум. Ам дораан шуглаптар мен — дээш, авазы чадыр доразындан бир дүктүг тон ап, оглун ыяк кылдыр шуглааш: — ам чылыг-дыр бе? — деп айтырган.

— Ийе, чүгээр чылыг апаады. Ам тоол дыңнаар болза, амыр-ла-дыр! — деп, Адыгжы ынаар, шуглак иштинден, бичии үн-биле ырлай аарак кыйгырган.

— Сен база оглуң чанындан чыдып ал, авай, че — деп, Илдирмаа таакпылап олурган кырган иезинге арай сагыш човап чугаалавышаан, түр үеде олурар дээш тура соп алганы, эжи чадагай чадырының даштындан киир салган улуг сыра кезектерин андара тырткылап, чаа ыяштарны немей одап турган.

— Удуур, удуур харын, уругларым, че. Хар чаап турар, бүргег болгаш ындыг бе? Шымбай чылыгзымаар чимел — деп чугааланмышаан, кадай соруп орган даңказының хүлүн ожук дажынга кактагылааш, от кыдыында ышта-лып чыткан бичии кезекти даңказы-биле илгеш, от ортузунче киир октапкаш:

— Ёх, будум-будум. Дээр ам-даа элээн үр бораңнаар эвеспе — деп оожум човууртай аарак тургаш, оглунуң чыппшыр чанындан сыртык салгаш, чыдып алган.

Эжи чадагай чадырда ужудуп каан кургаг сыраларның оду чайыннандыр хып келирге, дүнекиниң шимээн-дааш чок апарган ыржымында дүмбей кара арганың чоок-

та ыяштары чырыткыланып, арганың ыңай, ханы ишти мырыңай хөө кара болу бергилээн. Чадыр эжииниң эрте-бурунгунуң кыраан хөлчөк чоон пөштери кажан шагдан бээр ынчалдыр отка дөгеленип амдажый берген чүве дег кынны бергилээн, чоон хөнү уннарының чөвүрээлери кызылгыр апарган көстүп тургулаан.

Илдирмааның назы-хары элээн улгады берген болза-даа, чажындан тура-ла, тайга-таңдының кадыг-дошкун агаарыңа, көшкүн чорумал аңчы, эрес амыдыралга дадып быжыккан эрлер ышкаш, мөкүлчөк шыңган эъттиг, бичии-жек боттуг, чаактары, хүннээрек таланың хүрең-кызыл тооруктары дег, оттуң чалбыыжыңа улам долбанныг кызыл кылдыр көстүп олурган.

Мырыңай от чоогунда тургулаан чаш пөштерниң кыжын, чайын оңмас саглагар ногаан баштарында чаш харның оваалай чаап турарын көрүп олура, Илдирмаа: «Ам эртен ис көөрдө, эки-ле хар болду» деп боданган.

Ынчап олурда, оглу биле авазы удуй бергилээн. Илдирмааның дем шиви дөзүндө баглап каан ивилери шупту хойгажып, моюннарын хыйыштыр каггылап алган удуп чыткылаанын көргөш, оон ында ийи пөш аразында дизигде дем чаа аскан дииннерин барып тудуп көөрге, кидин-не чаржап эгелеп турган, ынчангаш чамдык шала дырышкак черлерин хере-хере тырткылап кааш, кирип кээп, оглунуң чанындан чыдып алган.

Удаваанда Эзирек дүннүң ыржымын үреп, арганы чаңгыландыр ээргилээн. Илдирмаа дыңнаалап чыдарга, бир-ле черде будук-даа дырс кылынган. «Мындыг орай чүү чүве чоруур чоор? Бөрүдөн хойдуккан аңнар маңажып чор ирги бе? Ындыг бе дээрге, Эзирек ындыг кончуг ажынмаан-на хире-дир» деп бодап чыткан. Ыт улам-на бүзүрелдии-биле бирээни дуйган ээрип турган. Удаваанда дааш чоокшулап келген. Туруп дыңнаалаар деп чыдырда, кижичөдүргөн. Шимээни чадыр дөрүндө ивилиг улус кээп дүшкүлээн. Тон-танын кактап, оожум чугаалашкан соонда, чадыр эжиинде келгеннер.

Илдирмаа көрүп чыдарга, бөрттериниң кырында хар агарты чаапкан, элээн улгады берген ашак бир аныяк оол эштиг, бооларын от чырыында пөшке чөлегилеп кааш, ашак кижичөдүргөн. Шимээни чадыр дөрүндө ивилиг улус кээп дүшкүлээн. Тон-танын кактап, оожум чугаалашкан соонда, чадыр эжиинде келгеннер.

Ашак мурнунда азынган узун сөөскен даңазын уштуп, таакпы тиге берген. Илдирмаа тура халывышаан, айтырган:

— Боларлар кайыын бээр келди ыйнаан?

— Мынаар кожуун чанындан үнген бис, диинчеп чор бис.

— Диинни та чү хирени өлүргөн чүве?

— Бо аразында диин-даа ховартай берип-тир. Үштеп-бештеп чордувус дег болчук. Ынчангаш мынаар, кара ыяш куду, ырады бар чор бис — деп, ашак таакпызын кыпсып алгаш, чугаалаан.

Илдирмаа аңаа бүзүрөвээн чүве дег:

— Таан аан — дей тыртып каан.

Аныяк оол хойнундан бижик уштуп эккеп, Илдирмаа-же сунгаш, чугаалаан:

— Силерге чедер чүве диди. Мону аккып бээр дээш, бээр чедип келдивис иен.

— Кым берди? — деп, Илдирмаа аайын тыппайн, кай-гай аарак айтырган.

— Кожуун даргазы берген чүве. Ону берип тура, Хаяжыкты база шаңнаан дээн ышкаш чүве чугаалаан турган. Ужурун-даа эки билбээн мен. Мында бижээн чүве дээр чоржук — деп, оол арай-ла будулдур тайылбырлаан.

Илдирмаа оолдуң чугаазын дыңнап олура, бижииниң даштын отка чырыткылай тудуп көргөш, ынаар салып кааш:

— Боларлар папштан манап ишкеш, баар ыйнаан? — деп одунуң кезектерин өрү салбышаан, айтырган.

— Чок, чок. Ажырбас, уруум. Ам дораан аъттаныр бис, даштын коштуг ивилер бар. Үстүү-Ужарлыг одагларынга чедип, хонар дээн улус бис — дей тыртып каан.

Ол аразында Илдирмааның иези шуглаанда чыда:

— Оо, болар Салдыма ирги бе таң, таа кым ыйнаан? — деп айтырган.

— Ийе, мен мен иен. Эки беңер! Силерни удуп чыдар деп билдим.

— Пох, хейт! Сээң үнүң танып чадааш, бужар-ла болдум, йоону берген хайдыл! — деп, кадай Салдыма-биле чугаалажы берген. Илдирмаа ол аразында демги бижиин часкаш, топтап көрө берген.

— Кожуунувус черинде солун дыңнаар база чүү туруп-тур, соодап көрөм, оглум.

— Онза солун чүве чок, тайбың-дыр. Дүүн кожуун төвүнгө орай келгеш, демги Ондарай бажыңыңга хондувус...

— Оо, шынап, ол Ондарай күжүрүвүс чааже аъттанган дээн. Кадайы уруг чүнү дыңнап олур ыйнаан? Бо чоокта дылдашпаан, чүнү-даа дыңнавадывыс иеэн — деп, кадай улам сонуургап айтырган.

— Ийет-ийет, соодап олурду харын. Дайын черинге баргаш, дораан-на маадырлыг болган деп бижик келди дээш, ол кадайы уруг өөрүшкүлүү сүргей биске бижик көргүстү. Бис ону номчуп билир эвес, ол уруг боду ужурун чугаалап берди.

— По-ох хечи, хөөрткүйнү ыңай! — деп, кадай дүргени кончуг ковайып кээп, уруунче: — дыңнадың бе, Илдир? Ондарайывыс маадыр эр болган ышкажыл! — дээн.

Илдирмаа бижиин номчуп чадааш, чүнү-даа дыңнавайн барган:

— Кайы ындыг чиме бе ойт? — деп, Салдымаже кайгап, кыйгы-биле айтырган.

— Кадайында буруй чаа бижик келген-дир...

— Оо, экизин аа! Күжүр Ондарай ол хире болгаян. Черле шагдан тура кортпас, эрези аайлыг ийикпе! Шаанда ачамны өлүргөн актар холундан кызыл партизаннар-биле кады кээп, мени чарып алырда суг, кандыг ийик! — деп, Илдирмаа бодунуң тынын алганын сактып, аажок өөрүшкүлүг чугаалаан.

— Моон чааже аъттанып чоруурда, сеңээ дүүргезин бергеш барган диди бе? — деп, Салдыма ашак элээн үр ыыт чок дыңнап оргаш, айтырган.

— Бо турган чү ийик. Ол-ла мээң тыным алгандан бээр-ле, мырыңай ха-дунмадан артык таныжар, мени даадыла «уруум» дээр-ле болгай. Аңнаарда суг даңгаар-ла биске чедип кээр, мээң-биле кады аңнаар кижичүве — деп, Илдирмаа сыртынының бажында азып алганы адыр-дүүргезинче айтып хөөрзөн.

Ооң уламындан шупту-ла Ондарайның партизаннап чоруп турганын, ылаңгыя Илдирмааның адазын актар өлүргөш, уругнуң бодун мырыңай-ла чадыры-биле кады өрттедипкеш баар деп турда, Ондарайлыг кезек — кызыл партизаннар кедеп чедип кээп, туткулап ап турганын сактып чугаалажы каапкан.

— Ча, бис чоруп олулар бис бе — деп, Салдыма даңзанын азынмышаан, эжинге чугаалаан.

— Паш-даа манапас, чоп кончуг далажыр улус боор! — деп, Илдирмаа өөрүнчүг медээ эккелген аңчыларны хүндүлөп, хомудап чугааланган.

— Ажырбас, уруум. Далашпас аргажок. Хамык аңчылар, кым хөй дийң өлүрерил дээш, чаржып эгелээн, кончуун көрбедиң бе! Эзим-арганы дырап, шүүреп-ле турлар. Кырган мен безин олуруп шыдавастадым. Кел чоруй шайлаар бис — дээш, ашак аъттангаш, ыңай аргаже киргиче, омак хөөрөп чоруй барган.

Илдирмаа бижиин база катап алгаш, черле эки ужурун билип чадааш, удуп чыткан оглун барып оттура берген.

— Оглу-ум! Аа, оглум, Адыгжы-ы! — деп оожум үн-биле узадыр ырлай аарак кыйгырган.

— Чүл, авай? — деп, Адыгжы ковайып келген, оттун чырынга караа чылчырыктап олурган.

Авазы тонун, идиин кедирбишаан:

— Бо бижикти номчуп көр, оглум, шымда — дээш, бижиин тутсуп берген.

Адыгжы уйгузу-биле эът тутсупкан деп бодааш, аксынче сугар деп барганын авазы көрүп кааш:

— Ой, оглум, ойт! Ам-даа одунмаан сен бе? Бижики-тир, номчуп көрөм дидир мен — дээш, оглун эргеледип, башбужун суйбап, уйгузун сергедипкен. Адыгжы ам-на оттуп келгеш, арай ыяткан чүве дег, дүрген-не отче чырыда тудуп, бижиин ыт чок номчуй берген.

Авазы элээн манап олура:

— Билдинмес-тир бе? Дыңналдыр номчуп көрөм, оглум — дээн.

— Ачамның-даа ады бар чүве-дир — дээш, Адыгжы улам ханылап, отче ам-даа чоокшулай олургаш, дыңналдыр номчаан: *«Хүндүлүг эш Илдирмаа! Силерни бистиң уургайның шалыпчы стахановчуларын шаңнаар хуралга моорлап келириңерни чаладывыс. Ооң-биле кады эш Хаяжык оглунга болгаш Силерге байыр чедирип тур.*

Алдын уургайының баштаар чериниң даргазы *Шевер-оол»*.

— Каям, ам база номчуп көрөм, оглум, ол кандыг аайлыг чүве боор? Авай, дыңнадың бе? — деп, Илдирмаа чыткан авазын кыйгырарга, удуй берген болган. — Чөгенчиин

аар — дээш, оттурбайн-даа, оглунуң номчуурун топтап дыңнай берген.

Адыгжы база катап аяр номчуп берген.

— Багай ачаңга байыр чедирген турган чүйүк, оглум!..

— Сени база чалап турар-дыр, авай!

— Ол «стахановчуларын» деп чүзүл, оглум?

— Ол дээрге медээжок хөй ажылдаар кижилерни шаңнаар дээни ол-дур ийин, авай. Бир аан... «Аревэ шыны» солунда бижип каан кончуг хөй ажылдаар кижилер аан.

— Аа, бир чуруун парлап каан кижилер дедаан, оглум. Ачаң база ыңдыг апарганы ол-дур аа — деп, иешкилер элээн үр чугаалажып олура, Илдирмаа оглун эргелеткеш: — ча, ам удуулу, оглум. Эрте туруп, ажылдавааже хоржок — дээш, оглун шуглап кааш, боду база чыдып алган.

Илдирмаа дыңнап чыдарга, оглу арай удуп чадап чыткан ышкаш боорга, «Балыкчы Багай-оолду» кончуг оожум өпейлээнзиг үн-биле ыдыптарга, кырган-авазы пат-ла амдажыдып каан Адыгжы дораан-на удуп калган.

«Мени чүге чалаан чүве боор? Хаяжыкты база шаңнаар дижик ирги бе? Азы суму чери мени мурнакчы аңчы деп турар чүве болгай, ол ирги бе? Чү-даа болза, Хаяжык-биле барып душчур бетинде, дүүнгү киш сүрүп чорааш, көрүп алган хөй дииңимни өске аңчылар тыва бээр, бурун барбааже хоржок. Бо хамык аңчылар улуг-бичези чок шак мынчандыр мурнун хунчуп аңнап турда, сумунуң эки аңчызы деп адымны ышкынар болзумза, Хаяжыктын адынга-даа багай, бодумнуң адымга-даа багай» деп хөй чүүлдерни дыка үр бодап чыда, удуй берген.

Иешкилер үжелээ эртенги шайын ижип, дүүн кежээ аңчыларнын эккеп берген чагаазынын дугайын хөглүг чугаалажып олурда, Илдирмаа:

— Бо мынчаар аң-мең-даа арай ховар, одар-даа төнген чер-дир. Артыштыг хемнер бажында Адыг-Пөшке көжүп барып, каш хонук аңнаар деп бодай-дыр мен, кандыгыл, авай? — дээн.

— Ол чү дээрин ол боор, урукужуум. Бис, багай иешкилер, ынаар канчап чедер бис? Адыг-Пөш дээрге кажан шагдан бээр ады-сураа үнген берге чер-ле болгай — деп, чөнүк кадай арай шугулдаксап харыылаан.

— Кижилер чоруп шыдавас чер кайда боорул. Аңаа үр турбайн, дедир көжүп келир бис дидим ыйнаан...

— Авай, мен Хүргүл чарым мунуп алып мен — деп, Адыгжы чүнүң-даа аайын эки билбээн хирезинде, шуут-ла чоруур деп чугаалаан.

— Маңаа тура, куруг турган эвес сен, күстен бээр хөйүнү-ле өлүрдүң. Ам дииңнээр өй эрте бергенде, ол орангыды чоруур дээринге, аайын тыппайн-дыр мен. Мен-не ынаар чедер шаам шааның чок, бодуңар-ла билип көрүңер — деп каан.

— Ындыг болза, мен чаңгыскаан, боттаң барып, ийи-үш хондур дииңнээш келийн...

— Мен база кады баар мен, авай. Кырган-авам чаңгыскаан олургаян.

— Магалыын, күжүр эрниң. Ынчап тенектенмес чүвө боор, оглум. Хокаштарың кайда чорлар, көр бар.

«Бо ийи-биле мынчап олурар болза, хүн бадар» деп бо-дап алгаш, оон ыңай чугаа-даа чок Илдирмаа дөгөрнү берген. Хамык холазын октап, боозун аптап ажылдап олурда, Адыгжы оон-моон дузалап, черле чарылбайн, авазындан чыдып калыр хөңнү чок, айтырып-ла олурган:

— Кайы чарыны мунар сен, авай?

— Кааа-даа чоруурга, одар кагбас чүвени Буланакты мунуп алгай мен аан, оглум.

— А Эзиректи база эдертип алып сен бе?

— Чок, оглум. Холу аскай берген-дир. Харын маңаа хокаштарын кадарып тургаян.

— Сен чогуңда, Эзирек дииң ээре берзе, канчаар бис, авай?

— Ой таң, канчаар улус силер ийнээн, оглум. «Боолаар кижичок-тур, каавыт, ыдым» деп ыдыңарны кыйгырып алгай силер ээн.

— Чо-ок, мен ачамның сый-тударын алгаш, барып боо-лаар мен.

— Көрдүң бе мону, шымбайын! Улус чокта, боо-биле өлүржүр, ынчап багынчыг чүвө кылып дээн-дир. Амдыы чылын сес хар чеде бээринге, сыгыр-октуг саткаш, өөредир мен дээним кайы! — деп, авазы оглундан арнында хүлүмзүрүүн чажырып чугаалаан.

— Чок, чок аан: бир эвес чараш-аң ээре берзе, канчап каарыл дээрим ол-дур ийин!

— Аа... Бир эвес чараш-аң ээре берзе, кырган-аваң барып боолаай аан. Сен харын аваңга көрүп бергей-ле сен, оглум.

— Че, өрт чизин. Бистерден чем эреп... чү чимеге күш чедер бис — деп, кадай уругларынче-даа көрүнмейн, даң-зазының хулүн кактавышаан, диш чок эрнин эмчийтир сыкырып чадай-чадай, бодундан чөгенип чугаалаан.

Илдирмаа авазынче чымчаак кылдыр көрүп, хүлүм-зүрей аарак:

— Адыгжың көрүп бээрге, боолаай-ла сен, авай. Ыдыңар чараш-аң ээре берзе, анаа олурар силер бе? Кырганнарның аңнап турарын көрбөдүң бе! Шынап-ла, чооктан бээр мында тош изи бар апарган болчук, карактап туруңар — деп каан.

— Чараш-аң ээре берзе, Эзирек каар ийик бе. Сээң келириң манап, чемден аппарып берип тургай-ла бис. Дөмөй ядаарда боолап көрбөйнээн. Бурунгу чылын-на чоок черге олурган диинни дөрт-беш часкаш, чөгени берген мен. Тош таваржы берзе, амыраанывыс ол ыйнаан, шымбай кайгалдар — деп баштактанмышаан, сиирин када берген.

Илдирмаа хамык ок-чемзээн дөгөрнүп, хүнезин чүвезин белеткенгеш, Буланагын тудуп эккеп, эзертеп, артынчаан арттынып алган.

Авазы аъттаныр деп турда, Адыгжы маңнап келгеш, арай чашпаалай аарак, оожум үн-биле:

— Одаг ээлеп, шай хайындырып бээр кижичок канчаар ирги сен эле, авай? — дээн.

Илдирмаа:

— Ам меңээ чүге сагыш човай бердиң, орлан эниим? Оглумга белек кылдыр хөй диинчү өлүрүп аккып бээр мен, хокажың көрүп тур шоң ба, оглум — дей тыртып каан.

— Диинчү-биле чүнү садып алып мен, авай?

— Чүнү-ле күзээр ийик сен, садып бээр мен, оглум.

— Ээ, меңээ база ак диинден адып аккып бээр сен, уруум, Илдирмаа — деп, авазы чадырдан үнүп кээп, уруунче бүдүү караан базып кыйгырган.

— Чаа, шуптуңарга аккып бээр мен.

— А ачамга база аккып бээр сен бе ынчаш?

— Ынчанмай канчаар ийик! Барып-барып оглунун адазын кайын уттуптар кижичок, оглум!

— Кайнаар баар сен, авай? — деп, Адыгжы, оон ыңай чугаалаар чүве тыппаан ышкыш, шуудап айтырган.

Илдирмаа оглунун айтырынын, улуг улус айтырыны дег, чугулазы-биле көрүп, чадырының чиге эжиинче холу-биле айтып тура:

— Бо чыткан улуг өңгүр кара хемниң ол чарыында дуу бажы калчайты шала-була көстүп чыдар ак сынның хүн үнер чарыында хөө кара пөштер чыдыр бе? Олгыды баар мен.

— Кажан чедип кээр сен? — деп, Адыгжы ол айыткан черин ылавылап көрбүшаан, айтырган.

— Үш хонгаш, соондаа хүн чедип кээр мен, оглум. Эвээш хүнезин ап алганым көрбедиң бе? — дээш, оглунуң идик-хевин эде тудуп, ошкап, чассыдып кааш, хаагын чарызынга дашпылыырлааш, аъттанып чорупкан.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. 1-ги абзацты номчааш, «Чугааның эгези» деп чуруктан чуруңар.

2. «Орай аалчылар» деп атты бергеш, чадырга аалчылар келген эгени рольдап номчуңар. Тожу диалектизинге хамаарышкан эскериглериңерни демдегледип ап олуруңар. Ол чер улузунуң чугаазындан чаа чүнү билип алдыңар.

3. Үш иешкилерниң чугаазын рольдап аянный номчуңар. Тожу диалектизинге хамаарышкан эскериглериңерни демдегледип ап олуруңар.

4. Илдирмаа, кырган ава, Адыгжы оларның портредин тургузуңар.

5. Ондарай деп кымыл? Ооң дугайында чүнү билип алдыңар.

6. Эгеден чижектер-биле холбап тургаш, «Чогаалда үе» деп дыңнадыгдан аас-биле кылыңар.

II.

Илдирмаа арга иштинче дыка хандыр ырай бергиже, Адыгжының ырлаары арганы чаңгыландыр дыңналып кээп турган. «Хөөкүй оглум мени эдериксээш, хөңнүн чазаттынып, өжөгээр меңээ дыңналдыр ырлап турары ол-дур» деп кээргеп, ооң чоокка чедир-ле эеп чораанын сактып, хөрөөн адыжы-биле өйүп каап, хап орган.

Хүннүң кааңы хөлчөк. Кончуг улуг харлыг, шыргай аргалыг каскактарны одурту кагарга, күжүр Булагының кандыг-даа берт-межелге торулбас эптиг, мөгешыыраанга, ооң хөй адыр мыйыстарының, дозулуг чүве дег, кылайты улчуга берген чидиг быжыынга база чоргаарланып хап олурган.

Чамдык арттар кырынга үне челдирип келгеш, ыңай-бээр көргүлээрге, долгандыр-ла: чай болурга — чингир ак меңги харлары, кыш болурга — кыргындылыг хөө кара

чыткылаар өжеш аажылыг дөкүлдерниң бедик улуун хе-
речилеп чыдар ажай-буурул сыннар баштарын болгаш
кайттар баштарының хаажызы, хемнер баштарының хээ-
зи болган ужу-кыды көзүлбес кылын арга-далайларны
көрүп, «Шак ындыг оранның эрес аңчы кызы мен!» деп
чоргаар бодал ону кагбайн чораан.

Караңгы имир, чырык имирниң аразында Артыштыг
хемнер бажы Адыглыг-Пөшке чеде чүткүдүп келген. Бо
чоокта кижичорбаан, чаңгыс ис-даа чок, шип-ле-шиң.

Бир-ле чодур кара пөштер дөзүндө пөш будуу улуг ча-
дырга кээп дүшкөш, арттынчаан дүжүргөш, Буланагын
оъткара сала каапкан. Дораан-на улуг отту ужуткаш, шай
хайындыра тыртып каан.

Чадырның иштинде хар-даа барык дүшпээн, кажан
шагдан бээр аңчыларның дөжөнип турган чингис күдүрээ-
зи кылыннап келген, кургаг, чылыы-даа кончуг. Черле ол
чадырның иштинде чыткылаар чамдык чүвөлөрнүн хеви-
рин бодап көөргө, эрте-бурунгудан бээр туруп келген кыр-
ган чадыр дээрзи бижип каан дег билдинер.

«Та кандыг кырганнар, та кайы хире эрес аңчылар ма-
наа олуруп, аңнап чордулар ыйнаан? Мээң адам-өгбөмден-
даа чоргулаан боор ийин оң — деп, бир ирий берген куу
ыяшта кертип каан хөй кертик көргөш, — шаанда дии-
ңчилер аткан дииңиниң санын ыяшка кертип, даңзылап
чораан чүве болгай» деп бодап олурган.

Шайы хайны берген, эскеш, ижип олура көөргө, күжүр
Буланагы шагда-ла тода шапкаш, одаг чанында кээп чы-
дып алган, шагжагар мыйыстарын аартыктаан чүве дег,
мойнун шала аткаар ойтайты каапкан, Илдирмааже тер-
гийн чараш, угаангыр болгаш ээзинге шынчы карактарын
чымчаак кылдыр көрүп, удумзурап чыткан. Илдирмаа
чемненгөш, улуг доорбаштар сөөртүп эккеп ужуткаш, чы-
дып алган.

Уйгузу-даа шоолуг келбес. От чырыынга караа көстүп
турган дээрде сылдыстарны топтап, дүнеки салгынга улуг
пөштер бажының оожум шиңейнип турарын дыңнап
чыда, Хаяжык-биле кады аңнап чораанын сактып келген.
Ылаңгыя хүнзедир аңнааш, кежээ мынчан Илдирмаа шаг-
зырап турда, Хаяжык көңгүс тооваан, омак-хөглүү дам
барган турарын, оң чамдыкта:

«Алдай-таңдым бербес эвес,
Алды кырлыг дегбес эвес» —

дигилээш, сыннар бажын эргилдир көргүлөп каап, ырлап олурарын бодап чыткан. Хаяжыктың аалынга олурда, чүве-даа ыыттапас, оожум болгаш черге аңнап чорда, чугаакыр, эрези кончуг апаар аажы-чаңын караанда ол хевээр көрүп, бодап келгеш, «Ам алдын уургайында эки ажылдап, оозун меңээ кайы хире чугаалаксап чор ирги?» деп хөй-ле чүве бодап чыда, удуп калган.

Даң караңгызында тура халааш, шайын хайындырып ижип алган. Даң агара адып келген болза-даа, дам-дум сылдыстыг турда, аъттангаш, хап чорупкан. Харның улуу ээрем-не. Шынап-ла дииң хөлчок. Одагдан-даа шоолуг ыравайн, чаңгыс өзенге өрү-куду хап, адып тура хүнзээн. Дүүрге уну-даа соотпаан. Алдан ырак ажыгны азынган. Харын-даа кежээ союп ажаары бергедеп турган.

Даартазында оон арай ырай бергеш, база ол хирени өлүрген. Ындыг болза-даа, бөгүн Буланагы биче аскай берген.

Сөөлгү хүнүнде ынаар, элээн ыракта, бир чер бар, олче хаагын кеткеш, базып каан. Аңаа база бир бөлүк дииң-нерге таварышкаш, дүш четкелекте, дөртен шааны ада тыртып алган.

Таптыг-ла дүш хиреде чараш-аң изинге таваржы берип-тир. Истеп чоруп-ла каан. Кончуг кара-кара өзен-нерни, кырларны кежилдир, ажылдыр арлып-ла олурар мындыг болган. Бөгүн арай бораңныг берге турган. Хүн таптыг-ла даг бажынга олуруп турда, шаг төнүп, харыксырап келген. Дер-бузу-даа хөлчок. Ындыг-даа болза, ис улам-на чаш бооп, хадып турган ожук, дүвүгө бастырбас болу берген.

Адак сөөлүндө, истиң байдалы соонда сүрген кижиден дезип чоруур апарган.

Орайтаан. Хат-даа дыңзый берген.

Ол хире ырадыр сүргеш, чыпшыр чедип келген кижии шаа төнгенин-даа кайын сактыр. Караңгылаалакта чедер дээш, дам-дам дүрген халып олурган.

Караңгы имир-биле кады чараш-аң-даа бир коңгулче кире берип-тир оо... Долгандыр маңнап көргүлээш, сыраның дөзүндө ыштаптар орта, сыра ортузунда бир коңгулдан хылырадыр маңнап үнүп келген. Илдирмаа дораан-на дүүргезин эгин бажынга ыяк кылдыр туткаш, шыгааппыгаап, чык кылырга, чеңниг кыры дег, кончуг доруг чараш-аң ужугуп бады келген. Астыптарга, бели артында аар чүве дег апарган.

Ам топтап бодап көөргө, одаг-биле аразы бо-ла оран-да чок. Караңгы дүжүп, хат-даа улам дыңзып турган. Олла киш-биле изиглежир дээш, келген чериниң уун безин арай-ла будулчак билип турган, ындыг болза-даа, одагга бо дүне канчап-даа четпези тодаргай. Ынчангаш дорт чо-руур апарган. Хей бодап кылып саадаан херекчок дээш, чүгүрүп-ле олурган.

Бир улуг кырлаңны ашкаш, боданырга, чүвениң байдалы улам-на дедирленип келген: кайнаар-даа көөргө, мур-нунда муңгаш кара эзимден өске чүве көзүлбес. Дээрде сылдыс көөр дээрге, хат-дүвүгө оон туржук чүве көстүр аргажок.

«Дыка бергедеп келзе, бир черге от ужуткаш, хонуп-ла алгай мен» деп улуг тоовайн, басып олурган. Бо хүнзе-дир чем ишпээн аш ижин угаанны улам караңгыладып, чараш-аң ойладып тура, дериткеш, көк мөөн өткен шээ-живек ам өл, соок хатка хортая доңуп, чоорту хаарып чо-раан. Бир-ле ыжык пөштер дөзүнгө келирге, буттары оон ыңай ынаваस्ताаш турупкан.

«Ача хупура! Ынча дыка кызып чоруп оргаш чоор мен. Маңаа от оттулуп алгаш, хонар-дыр» деп бодап, кургаг ыяш чыып алгаш, кыпсыр дээн. Оттуг-ыяшта чаңгыс-даа баштыг ыяш чок. Дем чараш-аң ыштаарда, далашкаш, өл хойнунга хойлаптарга, ылбырай берген бооп-тур!..

Илдирмааның бүгү-ле эът-ханынче соок суг кудупкан ышкаш бооп келген. Каш минута иштинде бодунга боду бүзүревейн барган.

Бүткүр боду сириңейнип келген. Ам кээп сестип: «Мын-чап өлүрүм ол бе? — дээн ыглаңнааш үннүг айтырыглар, туттунуп турган кадында, дыңналдыр чугаалаттынып кел-лир мындыг. — Кижиги ындыг белен өлүп каар боор бе? — деп боданза-даа, — ол дээрге мээң бодумну чазамырлаан бодалым-дыр, ам өлүп болуру белен» деп чаягаар-ла бодат-тынып кээр. Янзы-бүрү бодап аразында демисежи-ле турган. Кызып-кызып кылаштаарга-даа, кайнаар базарын билбес, алаңзып чоруур.

«Бөгүн бежен шаа диң, бир кончуг доруг чараш-аң өлүр-ген — олчам улуг. Одагда база хөй диңим бар. Ам даар-та хап чанар: аалда диңим база бар. Хамык маргышкан аңчылар мен ышкаш хөй диңге таварышкан эвес, оларга кайын аштырар мен. Ам Хаяжыымга хап четкеш, бодум-нуң чедиишкиним көргүзөр мен» деп бодап бүгү ботту

дуй тудуп турган айыылдарны тарады ойладып чоруп-ла олурган.

Ол-ла алаңзып чоруурга, мырыңай чаа хаактыг чораан киж изи чыткан! Оон харын чем эреп, кыйгы салыр сагыштыг истеп чоруп олурган. Бир-ле чудук артаан черге келгеш көөрге, дем чаа бодунуң хаагы аскымнааш, арта халыткан чери апарган. Ам топтап көөрге, бодунуң изиниң кыры-биле чоруп олурар бооп-тур.

«Бо чүзү болду? Чүге бодум изимге келдим? Тенек аарый берген мен бе? — деп мөгүдеп айтыртынган. — А ында киж и кайгаар чүү боор. Аскаш, угааным тенип, баш дескине берген-дир ийин. Ам хей-ле, чоруп болбас. Бир-ле чылыг чер тыпкаш, ынаар кирип, тын менди хонарындан өске арга чок. Оон өске чүнү-даа бодаан херекчок». Караңгы, мырыңай чүве көзүлбес апарган.

Шырыш иштинче улам ханылап, кире бээр чер дилеп чораан. Харын-даа, экизи көргөн, бир-ле ушкан пөштерниң дөзү өпегер өг дег кынны берген чыткан — кырынга келген. Ону долгандыр кылаштаарга, өңгер кара үт чыткан, хаагын уштуп кааш, олче кире берип-тир. Ооң ишти хаттан мүн-не ыжык, ындыг болза-даа, оон-моон сыыңайндыр хадып, дүвүлөп турар бооп-тур. Суйбап көргүлээш, ол үттерни дуглап-даа турган. Ооң иштинге ээгиш алгаш, үңгеп, суйбап чоруурга, бир черде кургаг чингис күдүрээ-даа бар. «Ээлиг ижээн эвеспе моң — дээн бодал сагыжынга кирип-даа келген. — А хувура, хайыракан мындыг черге чүге чыдарыл, мен дег аскан эвес» деп бодааш, ону каспарлап туруп, дөженип алган....

...Ынчап олур, удумзурай берген.

Арнын бир-ле чүве кээп суйбапкан ышкаш боорга, оттуп келген. Чүве-даа чок. Чөдүрүп шимээргээн: чүве-даа сураг. База-ла удумзурап олурда, мурнунда чаш уруг ыглай берген. Отту чаштап кээрге, дазылдың алдында, мырыңай чанында чаш уруг ыглагылаан! Чамдыкта ийи-даа уруг ыглашкан ышкаш апаар.

— Ээй! — деп алгырыптарга, чиде берген.

«Ам бо чүзүл? Кандыг мындыг аза-четкерил? Кандыг салымга таварышкан киж и апардым? Авам мени ынатпайн турда-ла, үңген мен — деп бүдүү иштинде кайгай-ла берген. — Чүү-даа болза, угаан оскунуп болбас. Өлгүже демисежир!» деп кылы хайнып келген.

Ынчап олурда, кулааның мырыңай чанында кээп кургамзыдыр кышкыра каапкан. Билинмейн бар часкаш, көрүп кээрге, мурнунда ийи көк от көстүп келген. Дүүрөөн херек дээш ийи адыр-дүүргезин хөмө адыштап-ла дүжүрген. Чажыр-чужур соонда, ыш-буска хөрек ажып-ла келген. Чүве-даа сураг. База боозун дүрген октай шаап алгаш, манап олурган: бичии кызыл от көстүп келген. Топтап көөрге, дүүрге огун бөөшкүннээн саазыны хып чыткан. Оон от үндүрүп болуру сагыжынга кире хонуп келгеш, дораан-на үңгеп чеде бергеш, тудуп көөрге, шынап-ла ёзулуг саазын!

Дүрген-не пөс курунун ужунга кыпсып алгаш, демги олурган күдүрээзинге эккеп үрген. Өже бер чазып-ла чыткан. Бир дүүрге холазының бөөшкүнүн казып каапкаш, ооң дарызын уруптарга, бурт-барт дээш, күдүрээ хып келген. Ол-ла үрүп чыдырда, ыжынга кижиги шыдаар аргажок бооп, мырыңай эзиртип келген. Арай боорда дашкаар үндүрүп кээп, ушкан пөш алдынга оттулуптарга, ёзулуг от хүрүңейнип келген!

Дем чаа-ла өлүмнүн чыпшыр эриинде чеде берген турган коргуушкун арлып, чүгле сөөк сирилээри биче-бача арткан. Ындыг болза-даа, демги дазыл алдынга бооп турган чүве — кайгамчык чорук. Чырыткы тудуп алгаш, кире бээрге, кончуг ядараан кулугур, арганың улуг кызыл үгүзү далбая берген чыткан.

Одаг чанынга эккеп салып алгаш, «Кончуг чазый кулугур — үгү мени тудуп чиир деп турганы ол-дур ийин. Берге байдалга таваржырга, мындыг чүвелер безин кижээ шоглаар көрем мону, бо кончуг аспаа-биле боостаамдан туткан болза, караңгы черге мени өлүрүп болур тургандыр» деп боданып олурган....

...Дүрген чанып, эң эки белекти оглу-биле кады саткаш, ашаанга чедирери сагыжын далаштырып келген. Даң адып, хат-даа намдаан. Баар оруу чүден артык тодаргай көстүп келген.

Чоруй диинчээш, бежен шааны өлүрүп, одаанга кежээ чанып кээп-тир. Күжүр Буланагы одааның чанында чыткан. «Аскаа кедерей берген ирги бе?» деп бодааш, кээп тургузуптарга, чок, харын шоолуг билдирбес апарган. «Бо чойган, пөш болгаш Тандының тос чүүл аржаан оџдун билир, арга-каскакка торулбас дириг чычааным кайын ажы-рар» деп оозун эргеледип, суйбагылааш, элээн дус каап

берген. От салып, эт дүлүп, шайын хайындыра берген.

Шайлап алгаш, дииннерин, чараш-аңын союп, санап көөргө, ийи чүс хире диин, бир чараш-аңныг болган.

Чүгле даң атсып алгаш, шынап-ла булангылаштыр челзип чанып олурган.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Дараазында сөстөрнүң утказын тайылбырлап бижинер: *докул, күдүрээ, шээживек.*

2. Эгени бот-тускайлаң кичээнгейлиг номчунар. Эгениң тезистиг планын тургузунар.

3. «Өлгүже демисежир!» деп темага эдертигден бижинер.

4. Бергеге таваржы берген кижиниң иштики сагыш-сеткилин эге-де көргүзүп чураанының онзагайын хайгаараңар.

5. «Аргага аза берген таварылгада» деп темага ажыктыг сүмелер-лиг буклеттен кылгаш, ажылыңарны эштериңер мурнунга камгалаңар.

III.

Адыгжы ачазының те мыйызы сыптыг улуг кош бижээниң чүгле бичезин хынынга суп азынгаш, аът бышкаа-биле шап каан хаакчыгажын кеткеш, какпаларын кезип чоруп-ла каан. Ол чоруурда, Эзирек эдере бээр дээш, арай оожум, кедеп үнген — оон башка какпага кактырыптар болгай.

Какпа кезип маңнаар оруу-биле кезек эзимни эрткеш, куржааңгы хаяларлыг каът кырынга маңнап үнүп келген. Тура дүшкеш, ол каъттың ындында какпаларын болгаш дузактарын салган улуг өзенни көрүп турган. Хүннүң кааң чырыынга хөй-хөй хемнер, сыннар шыпкан эзимнерни көөргө, улам-на тодаргай апарган эзим-далай — дыттыг эзимнер хоор-сарыг, шивилиг эзимнер кара-көк кынны берген чыткылаан.

Кудургайны куду сыыгайндыр хаактап бадарга, Адыгжының анай кежи бөргүнүң ийи халбаңы, куш чалгыны ышкаш, далбаңайнып чораан. Өзенге келгеш, хаагын уштуп кааш, чүм харже ис-даш көрүп кылаштаарга, хар бут дөзүңге чедир кадалып, дөртегер алгы тонунуң эдээнге ызырынгаш, оон ыңай кирбейн чораан ышкаш, өрү өндеңейндир чүткүвүшаан, ыңай-бээр какпа салып кылаштап турган.

Кончуг шырыш кара шивилер дөзүндө элденчек хооргал иштинде салган какпазын харап көргөн: какпазы чок, чыткан черин бир-ле чүве шыырады дывылап каан бооп-тур.

Боданыр-даа чай чок, эл баарынче кире халый бергеш, ол-бо истеп бакылагылаарга, бир эл алдында какпазының ужу көстүп чыткан. Оожум тыртарга, быжыы шору, тыртса-тыртса уштуп кээрге, кончуг улуг кызыл күзен ийи буттан кактырыпкаш, доңа берген бо чыдып-тыр. Өөрээш, аайын тывынмайн барган, долгандыр улус көрүп турган чүве дег, күзенин какпазы-биле кады өрү аадып алган ыңай-бээр көөргедип:

— Аа-аа! Быжар-ла улуг сарыг-кырза-дырам, акыларым! — деп алгыра аарак чугаалаттынган.

Оон какпазын далаш-дулаш-биле сала тыртып кааш, өске какпа, дузактарын кезип маңнап-ла каан. Дузактарын шуптузун көргөн — куруг. Бир какпазынга келген — чытпышаан... Адак сөөлгү какпазынга келген: бир астың мойнундан кагарда, ол-ла черинде шимчевейн чыткан. Дүргөн-не адырып ап, какпазын чаа черге аппарган чүве-даа чок, ол-ла черинге сала тыртып кааш, дегийт-ле чанар изинге кирип алгаш, маңнап-ла чанган.

Аал чанынга чоокшулап келгеш, холдарында туткулап алган чораан ас, күзенин курунга астып алгаш, чадырынга кирип келген.

— Каяа чордуң, оглум? — деп, кырган-авазы оглунче көрүнмейн-даа, сиирин катпышаан айтырган.

— Какпа, дузак кезип чордум. Ёх, чоп кончуг аар чүвел — дээш, азынган олчазын чеже берген.

— Оо! Канчап өлүрүп алдың, оглум! Мээң оглумнуң аңчызы ындыг кончуг болгаяан!

— Какпалап алдым, авай.

— Сен чиде бээриңге, коргуп сүргей олурдум, оглум. Какпаларың ыракта ийикпе?

— Чок, авай, мыя мында, Туралаар-Өзенде чүве.

— Оо, хепчок ыракта чүве дег чүүлээн, оглум. Аалда улус чокта, дыка ырава шоң ба.

— Оон өске черлерде ас чок, мен дөгере какпалап каапкан мен, авай.

— По-ок хейт! Ынча дивес чүве ийнээн, оглум. Таңды чимезин кижини өлүрүп төтпес болгаяан.

— Туралаар-Өзенде ис деп чүве медээжок хөй де. Чараш-аң-даа бар-ла боор — деп, Адыгжы магадап чугаалаан.

— Биеэде болза чараш-аң кончуг турар чер чүве, оглум — деп, демги кадай чугаалагылап, аал ээлеп олурздаа, олчалыг болганынга өөрүп, чугаалажып олурганнар.

Адыгжы ол кежээ үш хыл дузак кадып, ачазының саадаандан бир сывырган-демир дузак тып, улам-на белеткенип алган.

Даартазында хамык какпа, дузаан барып кескеш, чаңгыс-даа чүве албаан. Арай-ла омак чок, чаа дузактары немей салып каан. Демир дузаан ооң мурнунда ачазының салып турганын өттүнүп, бир койгун кокпазынга аппарып салган.

Эртенинде маңнап чеде бээрге, какпада бир ас чыткан. Бөгүн арай-ла бораңнап турар боорга, Адыгжы үр-даа болбайн чанып келген. Ындыг болза-даа, үш хүн — ийи ас, бир күзенниг болганы хомудал чок кылдыр бодаттырган.

Кежээ иешкилер одунуң чанынга чугаалажып олурганнар:

— Авам чүге чиде берген чоор, кырган-авай?

— Кажан келир мен дижик, оглум?

— «Үш хонгаш, чедип келир мен» дээн-не болгай. Ам дүне болду, келбес эвес бе оң?

— Келир ийнээн, оглум. Ырак черден чоруп олурда, шаа-ла ол болгаяан.

— Авам келгеш: «Чүнү өлүрдүңер?» дизе, чү дээр бис, авай?

— «Мээң өлүрген аңым бо-дур. Сээңии кайыл?» дээш, хамык олчаң көргүскей сенен, оглум.

— Авам көргөш, чү дээр ирги?

— «По-ок, оглумнуң эрезин» дээр-ле ийнээн.

— Мээң күстен бээр өлүрген аңымны катай санаар болза, эмгежок боор але, авай?

— Ам шупту каш болду моң, оглум?

— Ам шупту... адыр-адыр. Күзеним... — деп, салаазын басып олура, Адыгжы санаан, — ол ийи, бо бирээ, катышкаш, шупту үш. Ында беш, ам ийи астарым — шупту чеди. Чеди, сес, тос, он — шупту он болган-дыр, авай!

— Ол-ла болгай. Мээң оглум ындыг кончуг аңчы эр дээн боду! — деп, кырган-авазы оглун мактап, эргеледип олурган.

Авалышкылар хөөрежип, дыка үр манаарга-даа, Илдирмаа келбээн. Эрес аңчы Адыгжы хөөреп олура-ла, шала уйгузурай берген.

Кырган-авазы оглунуң сагыжын чазап чугаалаан:

— Аваң-даа хөй дииңге таварышкаш, хона берген боор. Эртен озал чок чедип келир, удуй бер, оглум, че.

— Дүне чедип келзе, мени оттурар сен шоң ба, авай — дээш, Адыгжы курун чежип, чадыр ыяжынга элээн өрүлдүр азып кааш, дөрде чыткан мыйгак кежи дөжээниң кырындан чыдып алган. Кырган-авазы туруп барып, чадырының оң талакы доразында бичии аң кежи барбажыктар кырындан тон ап, оглун шуглап каан. Элээн үр таакпылап олуро, одун улам долдур ужуткаш, оглунуң адаанда барбалар баарындан удуп чыдып алган.

Адыгжы эртенги чем ижип алган дораан-на, биеэги чаңы-биле какпаларын кезип чорупкан. Баарга, чамдык какпаларының кырынга бо дүне хадаан хаттан ыяш ожуу дүжүп, хөөп-даа каан, чамдыктарынга чүве-даа кирбээн мындыг.

Куруг чанар хөңнү чок базып-ла турган. Демир дузаанга келирге — чок. Кончуг ырадыр халыгылаар истиг чүве туттунгаш, баглап каан бош хараганын сөөртүп алгаш, чоруй барган бооп-тур.

Чамдык шыргайларга кээп эртип чадап, орааштынгаш, дывылап каапкан-даа болгулаар. «Койгун алган-дыр» деп, эр-даа дериде берген, чүм харга дүже-дүже истеп салып-ла турган.

Бир шырыш аразынга кээрге, чүве-ле шылыраан. Оон арай сестип-даа, топтап көөрге, бичии ыт ышкаш дүктүгүр кызыл чүве орааштына берген чүткүп турган.

Маңнап барып сегирип алыр деп чорда, «харт-хурт» дээш, ызырыпта бер чазарда, дедир халый берген. Ам чанынга баарындан корга берген. Узун ыяш тудуп алгаш, согарга, шырыш иштинче чүткүп чыда, богдунуп өлгөн.

«Оой-оой, экизин, экизин! Авамга көргүзейн, ачамга көргүзейн» — деп улаштыр-улаштыр чугааланып, дербузу медээжок халып чанып олурган.

Чүнү өлүрүп алганын боду ам-даа эки аайын тыппаан. Ийи будундан туткаш, эктин ажыр каап чүктээрге, аары-даа хөлчок!

Бир каът ажыр аалынче миннир-билинмес-ле чүгүрүп олурган. Каът кырынга үнүп келгеш, бичии дыштанып тура, канчангаш-ла көөр дээрге, арга чарыкта шырыш аразында медээжок улуг, дазыл дег мыйыстыг кула чүве оъттап турган.

Тынар-даа харык чок. Дегийт-ле олчазын алгаш, чаштына аарак маңнап чорупкан. Ам кудургай черге удаткан чок маңнап чедип келген. Авазы көре тыртып кааш:

— Бо-о! Бо чү адам төл боор! Дилгини канчап өлүрүп алдың, оглум! Кандыг кончуг таңды ээ көргөн, аайлажып турар чүвөл! — деп үзүк чок чугааланып, дилгини тудуп көрүп, магадай-ла берген.

Күжүр Адыгжы ам ол олчазын-даа чугаалаар харык чок, арай боорда тыныш аннып:

— Дыка ыттава, авай! Мыя мында кырлаң кырында медээжок улуг тош тур, бооң тут шымда — деп мынчанган.

— Ол чү дээриң ол? Кайда чор, оглум?

— Мында-мында, мырыңай чанывыста, Хаялыг-Каът арга чарыгында тур, шымда! Бооң ап ал.

Кадай аңгадай берген:

— Ол чү дээриң ол? Меңээ кайын алзырыл, караам чедер эвес!

— Ындыг улуг чүвени көрбөс боор бе? Шымдам, авай! Чоруй баар-дыр! — деп, Адыгжы сымыраны аарак шугулдап чугаалаан.

— Че, барып көрээлем. Йоон-дорзук дээн болду. Мээң багай оглумну йоонган кончуг таңды ээ көргөн чүвөл — деп, оглунуң албадаарыңа шыдавайн, кадай шала күдүйтү шошкувушаан, дөгөрнүп турган.

— Авай, Эзиректи база эдертип алыыл шоң ба? — деп, Адыгжы айтырган.

— Ыт чедер хээриң кайыл? Мооң-биле чедип ал, оон башка аң халыдыптар оң.

Адыгжы Эзиректи барып баглап алырга, ийи-үш хонукта эдертпеске, анаа чыткаш, чалгаарай берген чүве дег, чыткан боду ам өөрүшкүлүү кончуг огланып, херлип каап турган.

Кадай элик бышкаа кырган саадаан куржангаш, улуг октуг чактыр боозун дүжүрүп кээп, сузумуурун суп, ооң боо аксындан үнгөн узун-кысказын илиглеп хемчээп көргөш:

— Харын-даа четче октап каан чиме дээн моң, оглум — дээш, боозунуң чамыын аңдарып, кулааның дарызын ылавылап, ыак кылып алган. Барбажык кырында чыткан өгдешкизин ап кеткеш:

— Че, оглум. Сен бурун чоруп олур. Менгиди чиме соодавайн, даңгаар холуң-биле айтып чор шоң ба, онуун баш-

ка бистин соодажырывыс дыңнааш, маңнап чоруй баар — деп, оглунга чагааш, улуг боозун чаңгыс эгинге чүктей шапкаш, чорупкан. Ыдын чедип алгаш, Адыгжы мурнап чоруп олурган.

IV

Кадай ам-на аян кире берген, баш-бужунуң сергээ кончуг, күдүгүр ооргазы безин элээн хөндүрлү берген, оглундан чыдып калбайн кылаштап олурган. Элээн чоруп олура, оглунуң эктинден тырткаш, доктаадып алгаш, кулаанга бир чүве сымыранган соонда, оол кончуг оожум кедей аарак чоруп олурган.

Каът кырынга келгеш, ам-на ыңай-бээр көрдүне бергеннер. Кадай база көрүп, ийи-үш базып кедеп чораан. Оол мурнай бергеш, бир дөң кырынга үнгөн соонда, чаштынып олурупкан. Эзирек база ыгыйты кедеп, ыңай-бээр көрүп чоруп ора, Адыгжы олуруптарга, кады чыдыпкан.

Кадай оларны көргөш, олура дүжүп, оглунче бажын согаш кылган. Ыя дөң артынче холу-биле айыткан. Кадай олура, холу-биле оглун шимчеве деп имнеп кааш, боозунуң буттарын оожум көзүй сундургаш, доңгайып алгаш, хөлчок оожум оглунуң чанынга чедип келген.

Оглунуң чанынга кээп олургаш, шырайы-биле айтырган. Оол бичии ковайгаш, холу-биле айтырга, кадай оглун туткаш, черже олурту идип кааш, аажок оожум өндейип көргөн.

Бичии чавызаш дээш, элээн үр топтап көргөн соонда, оон шимчеве деп оглун холу-биле имнеп кааш, боду олурган черинден бичии чайлап, бир хараган артында барып, боозунуң будун харже ылап кадай шашкаш, өндейип-ле келген.

Элээн үр эптежип чадап-чадап, шыгааган соонда, тааладып-ла үндүргөн. Тош-даа эзим-арганы чажырадып-ла халып ыңай болган. Адыгжы Эзирегин-даа салып үндүргөн. Кадай маңнап ыңай бооп чыткан оглун доктаадып:

— Адыр, оглум! Хей чүгүрбе. Мээң-биле кады чор — дээн.

Оглун эдертип алгаш, аңның турган черин барып көргөш:

— Дээвиткен-дир, ахала! Соондан барбаза, ыдывыс өлүрүп каавыдар — дээш, изи-биле чорупканнар.

Удаваанда Эзиреги ынаар, арга иштинде, ээре берген.

— Ол дээн, оглум? — дээш, кадай оглунче көргөн.

Иешкилер ыдының ээрген черинче дүрген-дүрген басып олурганнар.

Арай боорда чедип келирге, Эзирек буланны бир улут дыйта чыгап алган ээрип турган. Булан салып ыңай болурга-ла, балдырындан үзерлей бээр, оозу хая көрнүп келгеш, үзе бээр, ынчаарга, ыт сегирип алырындан коргуп, туруглаткаш туруп алып мындыг бооп-тур.

— Адырнаан, адыр, оглум! Ам боолап алып-дыр — дээш, боозун октай шаап алгаш, кадай-даа чык кылып орта, булан маңнап ыңай-ла болган.

— Бох, йоонган, өрт чээн боор. Бажынче боолап алып дээш, чазывыттым! — деп, кадай алгыра берген.

Карак четпес кадай чоок черге бажынче боолап алып дээш, кавыыргаан уу-биле чазып дүжүрүпкен чүвең иргин.

Күжүр Эзирек база-ла буланны чер алыспайн тургузуп алган. Кадай боозун катап октаар дээрге, чанчыкта оон ыңай ок чок болган, кадайның халак-тилээ медээ-ле чок.

Адыгжызын бир көөрге, узун урук бажында бижээн шарып алган маңнап бар чыткан.

— Ой-ой, чанынче барба, халып келзе, сени өлүрер! Балыг тош кончуг чүве боор — дидиртизин-не оглу чеде маңнай бергеш, шанчар деп чорда, булан удур халып келген. Эзирек халый бергеш, быктындан чара соп алырда, харындаа доктааган. Оон башка Адыгжыны басып каг часкан.

— Ам дыка эттешпээли, аңаа тура баксырай бээр оң, оглум. Бир эвес онуун халып ыңай болза, Эзирек кайын чорудар — деп, кадай оглунга чагып турган.

— Мен ындында дыйт артындан ам бир барып бижектеп көрейн, авай — деп, Адыгжы авазындан дилээн.

— Йоок, хей, оглум. Ам харын дыка өлүрүшпейн, каапкаш баар болза, дүрген өлү бээр, чанаалы — дээш, кадай оглун эдертип алгаш, чанып келген.

Келирге, Илдирмаа өөндө чаа чедип келген турган. Адыгжы авазының бараанын кайы ырактан көрүп кааш:

— Авай, шымда! Тош балыглап каанывыс, күш четтирбээн, Эзирек чааскаан кадарып чыдып калды — деп маңнавышаан келген.

— Кайда, оглум? Маңнап чоруй барбас чүве бе? Ырактан көрдүңер бе?

— Чок-чоок! Чыпшыр чанынга манап турдувус. Мен бижектээр дээримге, үзүптер часкан-дыр ийин, авай.

— Оо! Бо боога дың ийи ок чораан чүве-дир. Бирээзи-биле бажынгыды боолап алыр деп улуг сагынгаш, согурарган кулугур чазып алган дээн боду! — деп, кадай база хомудап кылаштап келген...

— Ырап чоруй албас хире бе, авай? — деп, Илдирмаа авазындан айтырган.

— Чок, уруум, Эзирек ыашта туругладып алган, чаңгыс-даа шимчетпейн тур. Божуу өлүрүп албас болза, эъди чажып баксырай бээр. Эзирек күжүр чааскаан түрөй бээр оң — деп, кадай база далажып чугаалаан.

— Кончуг-ла улуг олчалыг болган-дыр силер але. Мындаа мен дивейик мен бе. Тош изи шагда-ла бар чер болчук — деп, Илдирмаа өөрүп чугаалаан.

— Авай! Мону көрбес-тир сен бе! Мээң дузактап алган чүвем бо-дур! — деп, дилгизин ужулбушаан, — сен чогуң-да, бир күзен, ийи ас база өлүрдүм! — деп, Адыгжы алгырган.

— Тоол-ам! Чү адам олчалыг болганыңар ол. Ындыг кончуг төл боор ийнен, аңчылар маргыжып турарын дыңнааш, аалга олурбайн турганы ол-дур аа! — деп, Илдирмаа кайгай-ла берген.

— Сээң-биле кады өггө олурбаан! Хүннүң-не кежээ кылаштап кээп турган денээн! Бөгүн харын дү'ш четпээнде, тош көрүп кааш, мени олуртпайн, сөөртүп чедиргени ол-дур ийин — деп, кырган-авазы оглун мактап хөөрөөн.

— Ча, силер оттан салып, шайдан хайындырып олоруңар. Мен тошту өлүрүп аккылайын. Оон башка орайтап, караңгылай бээр — дээш, Илдирмаа база хөлчок өөрүшкүлүг маңнап барып, чарылар тудуп алгаш, хап-ла чорупкан.

Кежээ иешкилер үжелээ улуг одун ужудуп алган, чаглыг эъдин чип, сарыг шайын ижип, каткы-иткилиг хөөрежип олурганнар.

Эзирек база от кыдыында ийи холун көзүй каап алган, холдарының таваңгайларын чылгап каап, Адыгжы эргеледирге, ээзинче хөлберти чыдып, ойнап чыткан.

Адак сөөлүндө Илдирмаа олуро:

— Ам эртен Адыгжым-биле кады кожуун кирибишаан, Хаяжыкка ужурашкаш келиили шоң ба, авай — деп, Илдирмаа, бичии уруглар дег, авазындан айтырган.

— Оой-оой! Амырадым-амырадым, Хүргүл-Чарым мунуп алыр мен. Хамык өлүргөн аңымны ачамга чедире бээр мен — деп, Адыгжы ырлай аарак девип-самнап турган.

— Чоруңар харын, уругларым. Мээң орлан аңчым бодунуң тыпкан олчазын ачазыңга чедирзин. Күжүр оглум ачазын сагынган боор — деп, кырган-авазы оглун эргеле-дип чугаалаан.

Даартазында Адыгжы Хүргүл-Чарызын мунгаш, чүктүг дөрт ивизин шууштур четкеш, мурнап хапкан. Эң соонда Илдирмаа Буланагын мунган, чечек-шелбик адыр-дүүргезин чүктепкен, ырлап-шоорлап хап олурган.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Эгелерни шилилгелиг рольдап номчуңар.
 2. Адыгжы биле кырган-аваның сүмележиپ аңнап турары үзүндүгө (эпизодка) хамаарыштыр чуруктан чуруңар.
 3. Баш бурунгаар белеткел ажилдарын кылып ап тургаш, «Туралаар-Өзенге аңнаашкын» деп шиижиткен көргүзүгден тургускаш, класс иштинге маргылдаалыг оюндан мөөңөжиپ кылыңар.
 4. «Аңнаары — тываларның бурунгу мергежили» деп темалыг эртем конференциязындан эрттириңер.
-

V

Хаяжык алдын уургайыңга, таптыг-ла башкы хар чаап турда, чедип келген. Ындыг черге ажылдаардан туржук, бараанын безин эки көрбейн чораан кижиге чүнүң-даа ужуру билдинмес мындыг.

Чиңге кара хемниң иштин оя-чире казып турганын көөрге, кижиле кайгап ханмас! Хемниң ол чарыыңга чыткан улуг деспектерни үүрмектээш, бо чарыында эккеп оваалап каан; бо чарыыңга чыткан улуг деспектерни ол чарыында аппарып оваалап каан чыткылаар, черниң кырыңга-даа чоруурга, ында-мында ужу-кыды көзүлбес улуг көшкелиг көк элдер чыдар, ол дээрге ажылчыннар каскан мортуктар болур. Черниң иштинче-даа кире бээрге, оран-делегейни одурту уургайлап каапкан, ужу-кыды тывылбас кара аламалар чыдар.

Шак ыңдыг күчүтен кижилерни бодап көөрге, бир талазында — идегенчиг-даа, ийи талазында — хүндүленчиг-даа.

Хөй-ле аныяк оолдар чыылган бир артельге Хаяжыкты аппарып кирип каан. Хүннөш чоруп кезип төтпөс узун

хем унун дургаар бажың-балгат долган чараш хоорай-да улуг-биче эр-херээжен хөй янзы национал ажилчын-даа эмгежок. Школа, сургуулдуг, клуб, кызыл-булуңнуг, сайгылгаан-херел, радио дээш — чок-ла чүве чок, диңми-реп турар оран болган.

Артельдин даргазы, дөргөн хар чавыда берген күдер кара эр, мөге-шыырак ажилчын холу-биле кээп аажок дың-зыдыр хол тудуп мендилешпишаан, Хаяжыкты хүлээп алган...

...Беш-алды айлар дургузунда ажилдап турда, Хаяжыкка ажилдың байдалы билдинип келген. Кандыг-даа берге хая-дашка таваржып келзе, демги-ле кускун-хаайы-биле шоолуг-даа күш үндүрбес, харын эптиг арга, дидим чүрээ-биле тө шаап эрте бээр апарган. Ол-даа канчаар, Хаяжыктын хамыктан өскелиг чүвези болза, алдын до-вураан барык-ла беш медресели-биле бүрүн эндевестээнин-де. Чамдыкта алдын шинчээчилери — эртемденнер безин дадагалзап турган черни Хаяжык карак-биле көргөн дег билир апарган. Ынчангаш эки алдынның довурактын ши-кайнаар барганын эндевес, ыяштын чымчаан билир торга дег, сүрүп чеде бээр.

Чоорту хамык байдал-даа өскерилген. Айда алыр ак-шазы суг каш-каш чүс болур апарган. Ында-мында хурал-га, хана солунунга «Хаяжыктан үлегер алыңар! Хаяжык-чылар» дээр мындыг болу берип-тир эвеспе.

Ол бүгүнү бодап келгеш, Хаяжыктын шахтазынга ынаа дам барган. Дүне-даа, хүндүс-даа үнөр хөңнү чок. Чам-дыкта дендии үр турупкаш, кончуг ханы уургай дүвүнүң багай агаарынга баш дескинип, кузуп-даа тура, тоовас.

Ажилчын өөрүнүң Хаяжыкка ынаа, хүндүлээри-даа аажок.

Бир-ле хүн Хаяжык кончуг ханы шахта иштинге берге хаяга таваржы бергеш, кара көрбээнин көрүп туруп эрте бергеш, кончуг алдынның судакка чеде берген изиглежи-п олурган.

Ында караңгы черде бир ажилчын кирип келгеш:

— Хая, даштын даргалар келген, сени кел дидир! Шым-да! — деп дүүреп кыйгырган.

— Адыр-адыр! Чүү даргаларыл ол? — деп, көң-гүрткайндыр какпышаан, харыылаан.

— Чү даргаларыл деп чүңүл? Уургай даргазы, техрук, комитеттер секретарьлары суглар-ла-дыр!

— Чоорлары ол ирги? — деп, кускун-хаайы-биле кагарын соксап кааш, холу-биле довуракты каспышаан, айтырган.

— Таан чиктиг кижии ийин, салдынмайн баар. Даргалар келген дээрге, ол-ла болгай! — деп, эжи хыйланган.

— Хаяжык ында бар-дыр бе? — деп, ынаар шахта орту үезинде бир кижии кыйгырган.

«Бо чү болган чүвөл?» деп, Хаяжык кайгай берген. Ынчангаш базып үнүпкен.

Шахта дүвүнчө дүште-ле кирген Хаяжык үнүп кээрге, хүн таптыг-ла шахта аксында дужаажып келген, ооң чырынга карак чылчырыктааш, холу-биле хаваан дуглап, ында турган улусту топтап көрүп үнүп олурда, даштында турган улус Хаяжыкты көөрге, турган-на боду кара малгаш апарган, эриннери безин довуракка кылыннай берген, чүгле ийи караа кылаңнаар үнүп келген.

Хаяжык үнүп олура, уургай эжиинде турган даргаларны, ажылчын өөрүн көөрге, өөрүшкүлүг, омактары хөлчок чугаалашкан, каттырышкан тургулаан. Уургайның чипчиге эжиинде чыткан бедик дагның оорга кырында дыттар, пөштер бажында олура берген алдын чайынның кежээки хүннү-даа көөрге, Хаяжыкче көргөш, каттырымзап орган ышкаш болган. Эш-өөрүнүң, даргаларның болгаш чырык хүннүң чылыг хүлүмзүрээшкининге куспактаткан Хаяжык, ава-ачазынга кежээ дидиртип эргелеттирген час-сыг оглу ышкаш, чоргаар базып үнүп келген.

— Ажылды ам доозуп, бо артельдиң улузу шупту чыгып алгаш, клубка чеде бериңер! — деп, Хаяжыкче көрүп чугаалааш, алдын уургайының даргазы Шевер-оол өске өөрү-биле кады оон ыңай кылаштажып чорупканнар.

«Чүү болган чүве боор: ам-даа ажылдаар чүвени» деп, Хаяжык иштинде боданза-даа:

— Ча, чанаалыңарам, оолдар! Бөгүн ийи-ле шак артыкка ажылдавазывыс ол-дур. Хурал болур дээн ирги бе? Ынчалза-даа бистиң чаржып турарывыс артель дөмей-ле клубка баар ыйнаан олар, бисти кайын ажып шыдаар — дээш, боду мурнап алгаш, базып чорупкан.

Клубта кижии дээрге сыңышпас кылдыр олурупкан, ында-мында лозунг, чурук-даа медээжок чырыткыланып-ла турган.

Хаяжык кирип кээри билек-ле, хурал даргалары:

— Стахановчу¹ эш Хаяжыкты хурал президиумунга чалаар-дыр! — дишкен соонда, улус шупту динмиреридир адыш часкай берген.

Дашкаар-даа үнер сагыштыг турда:

— Мынаар-мынаар, моорлаңар — дишкеш, оон-моон чалап, хурал даргалары олурар черже үндүрө бергеннер.

Шалыпчы стахановчуларның ажылының дугайында нам комитединиң секретарының илеткели болган. Хаяжык илеткелди дыңнап олурарга, ооң кылып турар ажылы чүгле демги шахта иштинде эвес, харын кайда-даа, дөө фронтуда барган деп-даа чугаалап-ла турар, чазак чери-даа түңнөп көрүп турар чүве деп-даа чугаалап-ла турар мындыг бооп-тур.

Илеткелчи адак соонда:

— Эштер! Эш Хаяжыктың алдын уургайынга келгеш, эвээш хуусаа иштинде бүгү күжүн салып, карак кызыл ажылдап тургаш, бүдүрүлгениң арга-технииңге онза мергежип, үлегерлиг чоруктарны кылганын көргөш, бистиң нам, чазаавыстан ТАР-ның дээди орден-хавыязы-биле шаңнап, чарлык үндүргөн-дир. Ук шаңнал ам удавас чедип кээрге, маңаа тыпсыр апаар бис — дээн соонда, бүгү ажылчыннар чажырадыр адыш часкап турган.

Хаяжык өөрээш, айын тыппайн барган. «Чүнү канчапкан кижини боор мен?» деп бодап, сүрээдээр-даа. Бүгү назынының иштинде көрбээнин көрүп, чырык өртемчей кырынга чаа төрүттүнүп келген дег, өөрүп олурган. Ооң биле кады өске-даа тергииң стахановчуларны база шаңнаарын чарлаан. Алдын уургайының шалыпчыларынга намның Төп Комитединден байыр чедирген чагаазы ол чарлык-биле кады келген.

Хурал доозулган соонда, шалыпчыларга кино көргүскөн. Ол кинону көрүп олурда, Хаяжыкка кажан кезээде утур аажок кайгамчык солун чүве көзүлгөн: дайын шөлүндө чаалажып турар Кызыл Шеригниң бир-ле дайынчы туружунда, мырыңай-ла оңгуларда, Тываның белээн чедирген төлээлер көстүп келген.

Чыскаалдыр турупкан маадырлыг кызыл шеригжилериниң мурнунга Тываның ажылчы чоннарының белээ Кызыл тукту хөлбеңнедир көдүрүп чедирип берген соонда, кезектиң командири кээп, тукту ошкапкаш, хүлээп алыр-

¹ Стахановчу — 1930—1940 чылдарның бүдүрүлгезиниң шапкынчызы, мурнакчы ажылчын.

га, Хаяжыктың бодунуң арнын кээп ошкапкан дег, эът-ханы чымырткайнып келгеш:

— Эх! Магалыг чаагайын аа! — деп алгырыпкаш, тура халып келгенин боду билбейн барган. Демги тук хүлээп ап турган командирниң хөй орденнериниң аразында Тываның ордени база бар болган.

«Ол эш ында Тываның дээди хавыязын ап турда, мен мында база ап турар, кандыг кончуг ужуралдыг, аас-кежиктиг алышкылар болган улус боор бис — деп, Хаяжык: — ол командирге бодумнуң бо өөрүшкүмнү чугаалажып, ооң бодун, ол тукту ошкааны ышкаш, барып ошказымза — деп аңчы-дагжы чүрээ хайнып, — аргалыг болза, ол кино үнүп турган черге чеде берзе» деп боданып олурган...

...Хаяжык-даа тендиш дивес дагжы кадр бооп быжыккан тудум, аалының иштин улам сактып турган. Чүге дээрге Хаяжык келгенден бээр ажыг кыштын соогу-даа эртип, ажыл-иштин түңү-даа үнүп, март айның чаазының кааң чылыг хүннери ак харны чындыңнадыр, эзим-арганы ыржымналдыр хүннеп турар апарган.

Бир хүн Север-оол ажылдап турган Хаяжыкка чүгүрүп келгеш:

— Силерниң кадайыңар ам кайда турарыл, эш Хая? — деп мынчанган.

— Тайгада аалында-ла — деп Север-оолдуң арнынче көрүп, шала аайын тышпайн харыылаан.

— Ынаар бижик чорударда, кайнаар чорударыл?

— Харын, кожуунче чорутса, кожуун почтазы дүрген чедирер турган боор ийин бо. Чүл, дарга?

— Чок, бижик чорудайн дээш. Маңаа шаңнал тыпсыр хуралга келирин чалаар дээн чүве ийин.

— Аа, ынчаарга ол бижиңерге мээң амыр-мендимни чедирерин база дилеп болур ирги бе, дарга?

— Ча, ындыг-дыр. «Хаяжык силерни ошкап тур» деп каай мен аан — дээш, Север-оол далаш-биле ыңай болган.

Ол айның планын Хаяжыктың артели мугур-ла чээрби хонук иштинде күүседипкен. Ооң-биле кады Хаяжыктың мурнунга чаа-чаа өөрүнчүг чүүлдер хүннүң-не ужуражып турар апарган: демги чурум чок деп санадып, өре-ширеге таваржып турган, шошка туралыг ааспырак оглу безин эки ажилчын бооп, айның нормазын ийи чүс хуу күүсеткен.

Оглундан чагаа база чедип келген. Чагаада бижээнин көөрге, Хаяжыктың чедирген байырын иешкилер хүлээп

алган. Ынчаарга Илдирмаа аңнап чоруй барган деп каан болган. Харын, Адыгжының бижип турарында: «Авам биске белек кылдыр хөй диң адып эккээр дээш чоруй барды»-даа дээн мындыг бооп-тур.

Суббота кежээзинде Хаяжык чунар-бажыңга кирип, арыг идик-хевин кедип алгаш, бажыңының соңга караанга олурган. Ажылчын аныяктар хөлчок каас кылдыр кеттингилээн, ийи-үш бооп алгылаан, каткы-итки, ыр-шоору-биле клубче чоруп турганнар. Ол аразында соңга дужунда улуг арысканныг сын кырында кара пөштүг аргалар ылым-чылым кара кылдыр көстүп чытканын көрө тыртып кааш, аалының иштин сактып келген.

«Илдирмаа күжүр бар деп албадап туруп, мени бээр чорудуп кааш, аалында оглун, кырган иезин азыраар дээш, кайын анаа олурарыл ол, кызып-ла тур ыйнаан» деп сагыш човап боданып келген.

Хаяжык Илдирмааның чүгле аалында улузун азыраар дээш чааскаан кызып ажылдап турарынга сагыш човаар эвес, харын бодунуң шак ындыг эки ажылчын бооп, дээди хавыяа шаңнал алырынче чоруткан кижиге ол деп билип чораан.

Ынчангаш шаңнал алганын, фронтуга белек чедирген төлээлерни көргенин, Тываның ажылчы чонунуң белээ Кызыл тук совет дайынчының холунда киискип чоруп турарын көргенин дыңнатпышаан, күжүр эки Илдирмаа-зынга эки белектиг чедерин үргүлчү бодап келген. Чүгле бо айның планын күүсеткеш, каш хонук иштинде чорааш келир шөлээ дилээр деп турган. Ам планын база ол хире дүрген күүседип алган...

...«Кадайымга эң эки белек кылдыр чүнү ап алыйн» дээш, алдын уургайының магазининче чүгүрө берген. Кандыг-даа бараанны алыр дээрге, арай-ла сагыжынга кирбес...

«Ындыг эвес, кожуун төвүндө чаа барааннар келген диди, оон барып, орук аайы-биле солун белек садып алырдыр» дээш, хап-ла чоруткан.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Хаяжыктың анаа бөдүүн ажылчындан мурнакчы «стахановчу» болу бергенинге чедир ажылчын оруун схема, таблица азы оон өске кыска бижилгелиг демдеглел-план кылдыр тургузунар.

2. Хаяжыктың оглу, өөнүң ишти Илдирмаа дээш сагыш човаашкынын илередириңиң аргазын автор канчаар көргүскен-дир? Ук арганың

чогаал идеязын илередиринге ужур-дузазын өске чогаалдар-биле холбап тургаш, тайылбырлаңар.

3. «Тываның байлаа» деп темага шинчилел ажылындан кылыңар. Ажылыңарны чогаал сөзүглели-биле холбаштырыңар.

4. Стахановчулар дугайында немелде медээни Интернет четкизи болгаш оон-даа өске үндезинниг медээлер төвүнден чыып, араңарда ажык чугаадан кылыңар.

VII

Чай шагда ийи талазындан чыгап келген кадыр кашпалдарның чалым кызыл хаяларынга кээп шаагайндыр үскүлээш, өрү кайтыккан уу-биле хаялар хөрээнден үнгүлээн селбер көк пөштерниң будуктарын саглаңайндыр эзиннелдирип чыдар мөге-шыырак, диңмиттиг Бии-Хем бажын дош кызыпкан, ында-мында өглер дег ак орбанды-чеңнер кырында улуг хар хааннаан, дааш-шимээн чок кынны берген чыткан. Ындыг болза-даа, хемниң ийи талазындан кээп кирип чыдар хөй-хөй хемнер, өзеннер, каъттар, туруглар хөртүктөрүн, дош-булуктарын чууктап кириптеринге белеткенип алган чүве дег.

Бажынга карак четпес узун, хөнү шивилер болгаш чоон чаагай кызыл сыралар, будуктарының кырында ак чайт кадак-торгулар-биле думаалайланып алган чүве дег, хемнерниң чыпшыр эриктеринде ыржым апаргылаан тургулаан.

Кара чажындан аңнап өскөн Хаяжык бо чоокта аңна-вайн бууга берген, ийи талакы каъттарже көрдүнмүшаан, доң орук-биле дыгырадыр чортуп олурган.

Эр ала эзирлер хемниң кыры-биле сыннар бажын дужааштыр ужуп эрткилээрге, хараачыгай дег бичии көс-түгүлээр. Хаяжык бодунуң сеткил-сагыжын, чедиишкинин боданырга, ол эзирлерден оранчок бедик кылдыр сагындырып, кааңайндыр хөөмейлеп хап олурган.

Ында-мында каъттарга өөр аңнар оожум, чоргаар кынны берген оъттап тургулаар, таптыын канчаар ону!

«Шак ол бут кырындан ажыр кедеп келгеш, дөө чыткан ак дөлемче дежевирледип алгаш, кавындылай адып дүжүрүп орза аар» деп иштинде бодап келгеш, күжүр Хая дөстүнмейн, «Ээй! Кууу!» деп алгыра каггылаптарга, өөр аңнар хойгаш, бөлдүнчү каггылап, тарап оъттай бергилеп турарын таалап көрүп чоруп чораан.

Хемниң ол-бо талазында янзы-бүрү эртин даштарлыг элдерниң довураан көргөш, «Шинчилеп көөр болза, алдын чугаажок бар болдур эвеспе» деп бодалдар Хаяжыктың караанга көстүп кээп, байлак таңдыларның алдын чүректери ырак эвесте кыйгырып чыткан ышкаш бооп тургулаан.

— Алдай-таңдым бербес эвес,
Алды кырлыг дегбес эвес —

дигилээш, хаяларны чаңгыландыр ырлагылап каап, улуг ак чарызын чымчаңайндыр челдирип, хап олурган.

Узун-узун суук кызыл дыттарлыг улуг ак белдирешке хап үнүп кээрге, мырыңай чиге дужундан хөй иви кош-таан хөглүг, омак иешкилер бо баштажып келгеннер.

Хаяжык көргөн дораан, таний тыртып каан. Оглу биле кадайы, ам-даа арай танываан чүве дег, оожумнай хона бергеннер.

Чекпе кежи моюндуруктуг, хүрең савыяа тоннуг, кара агардан салган кидис идиктиг, кара-хүрең шырайлыг Хаяжыкты коштарның соонда чораан Илдирмаа танып чадап чорда, дуран дег көскү карактыг, туң дег ак диштиг эрес аңчы Адыгжы танып каапкаш:

— Ачамны көрөм, авай! — деп, арга-дажын чаңгыландыр алгырбышаан шаап келгеш, ачазы-биле аңчыларзыг, эрес кылдыр мендилежиپ турган.

Хаяжык биле Илдирмаа каттырымзай берген, үе-үеде ужурашпайн чораанындан бижииргешкен-даа ышкаш, үе-черге таныш аныяктар таварышкан-даа чүве дег кыннып:

— Эки турдуңар бе? — деп, Хаяжык мендилээн.

— Эки-ле турдувус, сен эки чордуң бе? — деп, Илдирмаа аал кижизиниң аяны-биле мендилээн.

— Кай баарыңар ол? — деп, Хаяжык ивилер кырында чүьктеринче көрбүшаан, айтырган.

— Кожуунгуду баарывыс ол. А сен кай баарың ол?

— Мен база... кожуунче бар чор мен — дээш, Хаяжыктың өөнүң ишти шупту кожуунче баары-биле доктаавайн-даа бурунгаарлавышаан, чугаалажып чоруп олурганнар.

Адыгжы хөй кош четкен кижини мурнап чорбас аргажок апаргаш, хая көрнүп, каттырып хөөревишаан, чоруп олурган:

— Ачай! Силер база мурнунга келиңер! Мен чүнү-даа дыңнавайн чор мен!

— Чаа, оглум. Ам дораан чеде бээр бис, хап олур че!
— Бис коржаага баарывыс ол-дур, ачай!..
— Ага, мен база коржаага баарым ол-дур, оглум! — деп, Хаяжык амдызында чүнү-даа билбейн кыйгырып харыылаан.

— Ынчаарга бис чүнү садар деп бис, ачай?

— Таң ыйнаан, оглум...

— Ыттавайн хап олур, оглум. Дүрген чедер бис. Аңаа баргаш, соодажып олургаян! — деп, Илдирмаа оглун арай үзе кирип, демги-ле белек-селек дугайында чугаалай бээринден эпчоксунгаш, Хаяжык-биле боду чугаалажып, чүзүн-баазын айтырыг салып чоруп олурган.

Илдирмаа биле Хаяжык кайы-кайызы-даа канчаар чурттап, канчаар ажылдап, чүнү чедип алганын төнмес-батпазы-биле чугаалажып чорааннар. Ындыг болза-даа, кайы-кайызынга демги белек дугайын чажыт, бот-бодунга билдирбейн, садып алган соонда болдуарын күзеп чорааны тодаргай.

Ынчангаш кайызы-даа бот-бодунуң ол хире эки ажылдаанын улам тодаргай билишкеш, «Кандыг чүве садып ал-зымза, эң эки белек болур ирги?» деп бодал сагыжында хайнып чорааннар болдур эвеспе.

Хаяжык долгандыр көстүп чыткан сыннар бажын көрүп, хүлүмзүрүп каап чортуп ора, Илдирмаадан айтырган:

— Бир эвес меңээ хөй акша бар апарган дижик, чүнү садып бер дээр сен че? — деп мындыг болган.

— А чүл? Эмгежок акша тып алдың бе?

— Алдын казып турган кижии эвээшти тывар боор бе!

— Арай деп-ле акша хөй болза, чүнү сат дивес боор. «Артындан көөрге, ай херелдиг, мурнундан көөрге, хүн херелдиг алдын даңгынаның саадаар алды каът шил ордузундан тургустур»-даа дээй-ле мен — деп, Илдирмаа авазының оглунга ыдып берип олурар бир тоолун сактып келгеш, баштактанып харыылаан.

— Ага. Алдын даңгынаның ашаа Ай-Маадыр алды каът шил ордуна чаалап берген чүве болгаян — деп, Хаяжык арай тула бер чазып чугаалаан.

Ынчаарга Илдирмаа:

— Шынап-ла, сээң тыпкан акшаң ындыг хөй турган болза, шил орду-даа тудары канчаар, «Мээң Ай-Маадырдан артык тергиин маадыр таныжымга эң эки белектен са-

дып чорут, дээр ийик мен — деп узун шивилерниң бажын көрүп, хүлүмзүрүп харыылаан.

— Ол чү маадыр таныжың боор? Кажан иргин таныжа кааптың? — деп, Хаяжык хөглей аарак кыжырып айтырган.

— Таныш чок кижини каяа чоруур боор. Шагда-ла танышкан болдур мен ийин!

— Кайы, мени каар деп бодай бергениң ол бе?

— Келбестей бээр кижини чеже манаар боор — дээш, Илдирмаа каттырыптар часкаш, даглар бажы көрүп чорутуп орган.

— Ага! Мени сактып турдуң бе?

— А сен сагынмадың бе? — дишкеш, ада-иези чая тыртыжып, ойнай бергенин Адыгжы көрүп кааш:

— Ээй! Чүнү канчап чор силер? Кырган-авамга баргаш, сөглээр мен! — деп кыйгырган.

— Чү деп сөглээриң ол, оглум? — деп, Илдирмаа каттырып айтырган.

— Кижини чааскаандырзын мурнадып алгаш, боттары ойнап-ла чоруур улус-тур дээр мен! — деп арай думчуктай аарак, чассыг үн-биле чугаалаан.

— Мен дораан мурнунга баар мен, сен ачаң чанынга кээр сен, хап олур, оглум! — деп, Илдирмаа оглун эргеледип кыйгырган.

— Шынап харын, чүнү садар дээр сен че? — деп, Хая база айтырган.

— Харын ол ийин!

— Кымыл ол?

— Ондарай аан...

— Аа! Шынап-шынап. Мен сени баштактанып чоруур деп бодадым. Ондарайның маадыр болганын дыңнадың бе? — деп, Хаяжык дүүреп айтырган.

— Мындаа-ла дыңнадым. Демги сээң байырың чедирген улус чугаалап четкен-не болгай. Харын, ол-ла медээлер дыңнааш, маң-саң-биле аңнап үнгеним ол-дур ийин.

— Күжүр Ондарай кежээ-ле-дирем! — деп, Хаяжык сеткилиниң ханызындан мактап чугаалаан.

— Мээң бодалым шын-дыр бе? — деп, Илдирмаа айтырган.

— Шынап-ла кончуг шын-дыр — дээш, элээн шыңгыы бодангаш, Хаяжык уламчылаан. — Ындыг-дыр эвес бе оң.

— А меңээ хөй акша турган болза, сен чүнү сат дээр сен? — деп, Илдирмаа база догааштыр айтырган.

— Мен бе? Адыр, адыр — деп, Хаяжык тулуксап боданы берген. Илдирмааның харызызында Кызыл Шеригде барып, маадыр болган чаалажып турар Ондарайны бодап кээрге, а Хаяжыктың сагыжынга биеэги кинода көргени Кызыл Шеригниң командири кирип, караанга көстүп келген.

Ынчангаш Хаяжыктың шырайы артында чырыткыла-нып, каттырымзап келген:

— Мен болза «Тываның чонунуң белээ Кызыл тукту тудуп алган маадырлыг чаалажып турар Кызыл Шеригниң командири, мээң кады шаңнатканым ынак төрелимге чараш-аң кежи тондан саткаш, чорут» дээр ийик мен.

— Ол чү командир сээң төрелиң апарган? — деп, Илдирмаа, арай бүзүрөвээн ышкаш, Хаяжыктың арнынче көрүп айтырган.

— Мен сени алдын уургайынга чедире бергеш, дораан көргүзөр мен. Магалыг чүве боор! — деп, Хаяжык хамык боду хайнып, эң-не шын сеткили-биле клувунда кинозун сактып чугаалаан.

Илдирмаа ону дыңнааш, хөлчок өөрүп, алдын уургайынга дүрген чедиксеп, улам хандыр айтырар деп чорда, хоорайга чеде хонуп келгенин билбейн барганнар. Ынчангаш чугаа аңаа доктаай берген.

Элээн орайтаанда, кожкооп эжиинге дүжүртүнүп алганнар.

Илдирмаа биле Хаяжык магазинге кире бээрге, хевиниң даштындан көк халат каъттанган, омак карактыг аныяк кара оол садыгжы тура:

— Че, эш-өөр чүнү аптар ирги? — дээш, чыып алган бараанынче эргилдир көргүлээн.

— Мен Кызыл Шеригниң бир маадырынга эң эки белек садып чорудар дээн кижини мен аңар — деп, Хаяжык оожум үн-биле чугаалаан.

— Аа! Оон эки чүве каяа турар! Дораан-на хүлээп ап көрейин аңар — деп, садыгжы улам ээлдек апарган.

Хаяжык карманнарындан бөлүк-бөлүк акшаларны уштуп, санап-ла турган. Садыгжы-даа салааларының бажы-биле дызырткайндыр санап, самбыңга барып шак-шок кылгаш:

— Бир муң беш чүс чеде берди-ле. Че, чүнү аптар силер? — деп чорда, Илдирмаа дооразындан үзе кирип:

— Мен Кызыл Шеригниң бир командиринге база эң эки белек садып чорудар дээн кижини мен аңар! — деп-тир.

— Ала караам даалыктаар! Мындыг магалыг улус каяа турар! Адыр, өршээйтиңер! — деп маң-биле барып сайгылгаанын чырыда каапкаш, Илдирмааның арнынче каттырымзап көрбүшаан: — дораан-на хүлээп ап көрейн аңар! — дээн.

Илдирмаа барбажыктарындан улуг өртектиг өлүктерин уштуп салып турда, садыглажыр каңза кырында овааланы берген. Садыгжы мөзү-шынарын ылгавышаан, караңайндыр санап, самбыңнап турза-турза, дооскаш:

— Муң акша ажар-дыр-ла аңар! — дээш, кулаанда кызыдып алган карандажын ужулгаш, саазынга бир-ле чүве бижий берген.

Ол аразында Адыгжы бодунуң бичии таалыңын тутпушаан, кире маңнап келгеш, авазы хамык өлүүн уштуп алганын көргөш:

— Ачамга кандыг белек садып бердиң, авай? — дээн.

— Ачаң Кызыл Шеригниң бир командиринге чараш-аң кежи тон садып бер дээн, бодумнуң өлүргөн хамык чараш-аңымны тон кылгаш, сээң өлүргөн дилгиң кежин моюндурук кылып бээр деп тур мен, оглум — деп, Илдирмаа улусче караан бүдүү басып тура, чугаалаан.

— Кызыл Шеригниң командириниң тону чараш-аң кежи эвес, мында-мында кылаң-кылаң чүвелерлиг болур чүве чорбадыва — дээш, бодунуң алгы тонунуң моюндуруунче айыткаш, — мен дилгим кежи-биле Кызыл Шеригниң улуг командиринге... демги ол кижиге тудуп чиир бачыттарны бажын орта согар... кончуг эзир дег ужар-хеме сатчып бээр мен — деп, Адыгжы эрни сүүрере берген, улусту долгандыр, коргуткан чүве дег, холу-биле имнеп туруп чугаалаан.

— Көрдүңер бе! Мээң оглум ындыг кончуг эр боор! — деп, Хаяжык оглунуң чештине берген өөгүн өөктевишаан, айтырган. — Мен аваң-биле сеңээ бээр дээн белээмни Кызыл Шеригниң база бир маадырынга бээр деп тур мен, оглум. Чүнү садып бээр бис?

— Маадыр кызыл шеригжи кижээ бе?

— Ийе, оглум.

— Аа... Кончуг чуглуп чоруур хая дег... дйт-датты чыттыр таварый бээр танкыдан садып берээли, ачай!

— Черле тулар чүвези бар эвес — деп, Илдирмаа чугааны сонуургап турган садыгжыга чугаалаан.

— Бо-даа белен эвес эр болбайн аан. Чүве чугаалап турда, карак-кулаан көрбедиңер бе! — деп, садыгжы хамык бараанын уштуп алган хөөрөп турарынын аразында:

— Бо хамык белекти каяа каарыл, дарга? — дишкен ажылдакчылар магазинниң артыы чартыында эжиктен хөй бараан кирип келген.

— Чолдак тоннарны дөө үзүкче чыыптыңар. А кидис идиктерни бээр, боже эккелиңер — дээш, хөй бараан чыып каан турган каът-каът манзаларның бир талазында хостуг черже кылаштап барып айыткан.

Ажылчыннар хөй чолдак тон, кидис идиктерни мөөң-мөөңү-биле чүктеп эккеп, чыып-ла турган. Садыгжы база оозун аайлажып турда, Илдирмаа суглар ону көрүп турганнар.

— Бо хамык белекти канчаарыл? — деп, тускай хаар-жактап каан чүвелерни база чүктеп кирип келгеннер.

— Ону аңаа эжикке чыйй кааңар, эртен дораан сөөртүп чорудар чүве — деп, садыгжы айтып турган.

Илдирмаа, Хаяжык олар бүгү чоннуң чыып турар ол белээн топтап көрүп, «Бис база Адыгжывыстан эгелээш, шупту аңаа киржип турар-дыр бис» деп иштиңде өөрүш-күлүг бодап турганнар.

— Ээй, мен силерни манады бердим — деп, садыгжы арай сагыш човап чугаалаан.

— Белек-даа хөй-ле кирип турар-дыр аа — деп, Хаяжык хамык-ла бараанны ам-даа көрбүшаан чугаалаан.

— Черле үзүк чок! Белекчилер-даа үзүлбес хайнып-ла турары бо-дур ийин!..

— Чүнү-даа чорудуп-ла турар ыйнаан ала аңар? — деп, Илдирмаа сонуургап айтырган.

— Оо, чү чок дээр силер.

— Ча, бо-ла белектерни бо оолдуң чугаалааныгылаштыр, шак ынчалдыр кириптер-дир аңар — деп, Илдирмаа садыгжыга чугаалаан.

— Ол-ла харын — деп, Хаяжык садыгжыже чүгле бажын согаш кылган.

— Тодаргай-дыр — дээш, садыгжы хамык саннарын түңнөп, чүве бижий берген.

— Кырган-авамның буланының эъдин база ол хевээр чорудар-дыр, авай! — деп, Адыгжы демги хаар-жактарның кырында бижип каан чүвелерни номчуп, ыды чиде берген туруп-туруп, хенертен ыткыр чугаалаан.

— Оо, оглумнуң кырган-авазының белээ база бар-дыр мооңар! — деп, Илдирмаа өөрүп чугаалаан.

Белекчилер магазинден үнүптерде, Адыгжы бичии ойнаар боо чүктөпкөн, ийи талазында авазы биле ачазының холдарындан четтиниپ алган чораан.

— Ээй! Мен ужар-хеме дег ужа бердим! — деп, эжик бо-загазын артаарда, далбайты көдүрлүп алгаш, үнө берген.

Илдирмаа сугларның кажаада баглап каан ивилери шупту ээлеринче көргүлөп келирге, карактары ынаар, кожуун чанында арга кыдыында, чаа хып олурган от херелинден шолбан ышкаш, кылаңайнып тургулаан. Ивилерин чежип, үжелээн аъттангаш, ол чаа хып турган одаг чанында чий-ңейндир шимээргеип турган хөй чонче чорупканнар.

Ынча хөй белекчилерниң арга иштинден чыып келгеш, тей дег кылдыр оваалап каан кургаг шиви, дыт будуу болгаш агжагар куу сыраларының адаандан кара-хүрең чалбыыштар оон-моон аттыгып үнүп, хире-хире сүрт кынны бергилээрге, медээжок улуг шиш-шиш чидиг чыдалар ушта халып үнгүлээн, ооң кырындан мөөң-мөөң кара ыштар ынаар, дээрниң караңгызынче, шуурганныг булуттар ышкаш, бүлгүрлүп үнүп турган. Кургаг будуктарның чалбыраажы дүк-түмөн кызыл сылдыс үндүргөн ышкаш салдырткайнып-ла туруп-тур.

Одаг чанында эмге-санчок хөй белекчилерниң чамдыызы отче көрүп туруп алгылаан; чамдыызы одаг чанын карарты эшкеш, узун чудуктар салгаш, ында сандайландыр олургулап алган, каттырышкан, хөөрешкен; чамдык оолдар оттуң чалбыыжындан арыннарын дуглавышаан, узун кезектер ужундан туткаш, одагны улам хөгжүдүр доюлдуруп турганнар. Ынчалза-ынчалза, ол одагның демги оон-моон аттыгып турган хүрең-кызыл чалбыыштары каттышкаш, ак-кызыл улуг чалбыыш болуп, чүге-даа күш четтирер аргажок, чоокта турган дыттарның хөрээ-биле деңнежип, ооң эзининге ол дыттарның будуктары саглаңайнып, черле долгандыр турган бүгү белекчилерни, бүгү суурну болгаш янзы-бүрү чаш ыяш үнген эзим, аргаларны кайыын бээр өңгүр чараш, хөглүг, омак кылдыр чырыткылап турган.

Ол-ла хөй улустуң аразында бир алгы тоннуг, бышкак идиктиг, ак салдыг ашак улуг баштыг узун сөөскөн даңазын буруңайндыр соруп, оттуң чырыынга караа чылчырыктай бээрге, имирерти көрүп алган, хире-хире каттыра каггылап, хире-хире холу-биле ыңай-бээр айтып, хамык аныяктарга бир-ле онза солун чүве чугаалап турган. Ол чугааны дыңнаан оолдар, кыстар чамдыкта ашакче ээгип,

быт чок дыңнап, чамдыкта чир шоң дүжүп, каттыржып турганнар. Ол ашак болза советтиң бүгү чонунуң тиилел-гезин йөрээп орган.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалдың адының идеялиг утказы сөөлгү эгеде канчаар иле-реп келгенин тодарадыңар.

2. Эгениң бижиттинген хөөнүн тодарадыңар. Сөзүглелде чижектерден кириштирип тургаш, харыыңарны бадыткалдыг бериңер.

3. «Эжишчилер найыралы эртине дагны тургузар» деп үлегер домактың утказын чогаал-биле, ооң иштинде эпизодтар-биле холбаштырып тургаш, тайылбырлаңар.

4. «...Одагның демги оон-моон аттыгып турган хүрең-кызыл чалбыыштары каттышкаш, ак-кызыл улуг чалбыыш болуп, чүге-даа күш четтирер аргажок, чоокта турган дыттарның хөрээ-биле деңнежип, ооң эзининге ол дыттарның будуктары саглаңайнып, черле долгандыр турган бүгү белекчилерни, бүгү суурну болгаш янзы-бүрү чаш ыяш үнген эзим, аргаларны кайыын бээр өңгүр чараш, хөглүг, омак кылдыр чырыт-кылап турган». Бо үзүндүнүң кол бодалын делгереңгей чугаалаңар.

5. «С. А. Сарыг-оол — чогаалда кол бодалды элдээрти илередир органы чедимчелиг ажыглаар чогаалчы» деп бодалды бадыткап, авторнуң өске чогаалдарын сактып адаңар.

6. Тыва чоннуң «советтиң бүгү чонунуң» улуг тиилелге дээш тулчуп турар үүлезинге дуза кадып, бичиилерден улугларга чедир киржилгезин чогаал сөзүглелинде төөгүлүг медээлерге даянып чугаалаңар.

7. «Маадырлыг Кызыл Шеригге тыва чоннуң белээ» деп темага чогаадыгдан бжиңер.

8. «Тыва Арат Республика Ада-чурттуң Улуг дайын чылдарында» деп темага шинчилел конференциязындан азы төлевилелден кылыңар.

Олег Карламович САГАН-ООЛ

(1913–1971)

Арат чоннуң мурнундан

Үзүндүлөр

Москва — делегейниң кырында бир дугаар социалистиг күрүнениң, бүгү делегейниң ажылчы чоннарының ада-чуртунуң чечектелген найысылалы, ССРЭ-ниң болгаш

бүгү делегейниң улустарының күзел, бодалы-биле хол-
башкан, бүгү улустарның улуг найыралының, социа-
лизмниң символ демдээ. Москваның дугайында Ми-
хаил Иванович Калинин тодаргай айыткан: «Москва
чүгле кайы-бир улустуң хоорайы эвес. Москва —
киискип турар тук, Москва — бүгү талазындан көстүп ту-
рар бедик чырыткы, бодунуң хосталгазы дээш демисежип
турар бүгү-ле улустар ону дескиндир каттыжып турар».

Вагоннуң ийи талакы соңгаларындан улуг заводтар-
ның бедик хоолайларын, каът-каът бажыңнарын көрүп
олур бис.

— Ана магалыг-ла чүве-дир! Мындыг улуг чалымнар
Сүт-Хөлдүң тайгаларында-даа кайда боор — деп, Ыңаа-
жык ашак мындыг.

Москваның чүгле кыдыында чоруп тур бис. Чогум
төвүнге баарга, ёзулуг бедик тудуглар ында болдур ийин.
Немец-фашистиг эжелекчилер Москваны эжелээр, арат
чоннуң кызыл күжү-биле тургузуп каан улуг чаагай тудуг-
ларын чок кылып, Москваның аас-кежиктиг тургузукчу-
ларын кул болдурар деп бодааннар. Ынчалза-даа Москва-
ның эр, херээжен камгалакчылары ол берге хүннерниң
үезинде Төрээн чурттуң чүрээн камгалап алган. Дөө ол
танкыга удур улуг камгалап тур. Москваны долгандыр
ындыг камгалапды москвачылар хүндүс заводтарга, кежээ
маңаа ажылдап тургаш, тургузуп алганы ол-дур.

«Ярославль» вокзалга демир-орук доктаап турупту. Ва-
гондан үнүп келдивис. Төлээлерни Москва кончуг чылыг
найыралды-биле уткуп алды.

Барыын фронтунуң командылал чери апрельдин чээрби
ийиде бисти хүлээп алган.

Штабтың турар чери муңгаш арга иштинде ийи каът
тууйбу бажың болду.

Бөдүүн болгаш оожум байдалдыг генерал бисти хүлээп
алды.

Ол генерал болза өжээнниг дайзыннарга удур демисел-
дерге дадыгып быжыккан, Кызыл Шеригниң кайгамчык-
тыг генералдарының болгаш Совет Эвилелиниң алдарлыг
маадырларының бирээзи.

Найыралдыг чугаалажыышкын эгелээн. Аңаа коман-
дылакчының дайынчы эштери база олурушканнар. Олар
болза большевик Намның эң эки оолдары, демиселдин
одунга каңнаттыг генералдар.

Барыын фронтуң байдалын командылакчы допчулап дыңнадып берди:

— ССРЭ-ниң чүрээ — Москваны эжелеп алырынче гитлержилер бүгү-ле күжүн тырып, Москваже он-он шылгараңгай дивизияларын, хөй санныг танкыларны, үгербооларны мөөңнеп, Москвага мырыңай чоокшулап чедип келгилээн турган болгай.

Дайзын Москвага чоокшулап турар үеде, Барыын фронтуң мурнунга харыысалгалыг сорулга турган: Москваның салым-чаяанын Барыын фронт шиитпирлээр.

Ынчаарда Кызыл Шеригниң дайынчыларының соруун чогаалчы онзазы-биле илереткен: «Россия улуг-ла, ынчалза-даа дедирленир чер чок-тур — артывыста Москва бар болгай» — дээн. Ол болза маадырлыг фронтчуларның шуптузунуң сөзү-дүр. Кызыл Шериг идепкейлии-биле камгаланмышаан тургаш, халдакчы дайзынның ырмазын сып, аңаа улуг когаралдарны таварыштырып тура, декабрьдан эгелээш, дайзынны чылча шаап, шавар халдаашкынче кирипкен. Ол немец-фашистиг эжелекчилерни Москваның чанынга чуура шапкан үе. Кызыл Шериг дайзынның он-он шылгараңгай дээн дивизияларын чылча шаап, Барыын чүкче үндүр сывырып, муң-муң суурларны хостаан.

Ол кадыг-дошкун хуннерде Барыын фронтуң дайынчылары Төрээн чурттуң мурнунга хүлээлгезин алдарлыы-биле күүсеткеннер...

Чугаалажышкын аразында белектерни Тываның арат чонунуң мурнундан тутсуп бергеш, эш Тока мынча деп чугаалады:

— Тываның арат чонунуң чоруткан белээн эккелдивис. Тываның араттары боттарының чоруткан белээнде араттың ак сеткилин, ханы ынакшылын сиирип шиңгээдип каан болур-дур.

Тываның ак баштыг ашактары боттарының белээн болгаш эң эки аъттарын бергилээш: «Мен бодум фашистиг халдакчыларга удур шуут барып демисежи албас-тыр мен, ынчаарга мээң бо берген белээмни Кызыл Шеригниң дайынчылары алгаш, меңээ белек берип турар арат ашак бар чүве-дир деп билзин: мээң берген аъдымны Кызыл Шеригниң дайынчызы мунуп алгаш, немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шаап, арат мээң хыым хандырзын» — деп турар. Тываның арат чону бисти чорударда: «Немец-

фашистиг эжелекчилерни чылча шаап, узуткап турар маа-дырлыг Кызыл Шеригниң дайынчыларынга, командирлеринге болгаш политажылдакчыларынга бистиң белээвисти чедирип бербишаан, бистиң мурнувустан ханы ынакшылдыг байыр чедирип, бистиң моон соңгаар улам күштүү-биле дузалаарывысты дамчыдып бээр силер» — дээн чүве. Ынчангаш арат чоннуң даалгазын күүседип, Барыын фронтунуң удуртукчуларынга ужуражып келдивис...

Тываның ажилчы арат чоннарының белээн Барыын фронтунуң дайынчыларының мурнундан хүлээп алгаш, хары сөзүңге командылакчы мынча дээн:

— Барыын фронтуда ССРЭ-ниң улустарының оолдары эрес чүрекири-биле демисежип, дайзынны чылча шаап, Советтиң ыдыктыг чуртун хостап турар. Кызыл Шеригниң күштүг чоруу арат чоннуң деткимчезинде, ханы ынакшылында, бүгү тиилелгелерни организаптап, немец эжелекчилерни чылча шаварын удуртуп турар бистиң большевик партиявыста болур-дур. Бистиң фронтучуларывыс чер бүрүзүнден, кайыын-даа белекти ап турар. Ынчангаш ол белектер ыңдыг үнелиг боор чүве-дир. Дайынчы бүрүзү кандыг-бир белекти алгаш, чаңгыс холхавы-даа дийик, кызыгаар чок өөрүүр, ону дыка камнап, кадагалаар боор-дур. Сагыш салып бодап олургаш, бодунуң холу-биле белекти кылгаш, чорудуп турар кижиниң чылыдып турар ынакшылы дээш дайзынны чылча шаап, улам эрес чүрекири-биле тулчуп турар. Тываның арат чонунуң Кызыл Шеригге ынак чоруун илереткен белээн болгаш төлээлерин хүлээп алыр аас-кежиктиг болган бис. Сагыш-сеткиливистиң ханызындан өөрүп тур бис. Тываның ажилчы арат чоннарының биске көргүзүп турар ынакшылы дээш, бистиң улустарывыстың шынныг болгаш улуг херээ дээш немец эжелекчилерни улам күштүү-биле чылча шавар бис. Тываның арат чонунга бистиң бо бүзүредиишкинивисти чедирерин күзеп тур бис...

Истра болгаш Волоколамск хоорайларны немец эжелекчилерниң дүржөк аажылап турганын көөр дээш, апрельдин чээрби үштүң хүнүнде хап чоруптувус. Хүн кончуг кааң болгаш чүгле сериин салгын хаая сыыңайнып хадып турган.

Машиналарга олургулапкаш, Москвадан барыын чүкче чоруткан аштаглыг орук-биле шак иштинде, ужуткан чүве-биле дөмей, хап келдивис. Орук дургаар шеригниң

чугула черлерин камгалап турар дайынчыларга, немец фашистерниң бак чоруундан Кызыл Шеригниң хостап каан — ынак төрөөн черлеринче чанып кээп турар чурт-такчы хамаатыларга ужуражып келдивис. Чүэк машиналары болгаш чиик машиналар ыңай-бээр шаараңайнып-ла турар болду.

Фашистерниң өлүрүкчү болгаш өрттедикчи чоруктары ыңайлаан тудум-на, улгадып, улам-на тодаргай билдинип кээр. Ооң-биле чергелештир Кызыл Шеригниң кезектери немец-фашистиг дерзиилерни Москва чоогундан эгелээш, кандыг кончуг күштүг согуушкуннар-биле чылча шапка-нының демдөөн боттарывыстың карактарывыс-биле көрүп чоруп турдуvus.

Бистиң чоруп турган черивиске чоокта чаа-ла фашистерге удур улуг тулчуушкуннар бооп тургулаан. Дайзынның ол тулчуушкуннарга чуура шаптырган танкылары, куяктыг болгаш анаа машиналары, үгер-боолары болгаш өске-даа чепсек-херекселдери оруктун ийи талакы кыдыгларын дургаар кизирт чыткылаан. Бистиң-биле кады чоруп турган офицер Волков ол дугайын биске чугаалап берип чораан:

— Бо черни немец эжелекчилерден хостаанының баштайгы хүннеринде бо орукка чоруур арга чок турган. Дайзынның чылча шаптыргаш, каапкаш барган чепсек-херекселдери хорум чыткылаан. Ам харын сыыгааны бодур. Ынчалза-даа ам-даа хөйүн көрүңер даан.

Высокое деп суурга чедип келдивис. Ол суурну шуут өрттедип каапкан, чүгле үрелип калган суугуларның тууйбулары болгаш ооң хоолайлары артып калгылаан болду.

Каш ай мурнунда ол колхозтун сууру турган. Ол чаа советтин колхозчулары чыргалаңның ырын ырлажып, омак-хөглүг, аас-кежиктиг чуртталганы чурттап, социалистиг көдөө ажыл-агыйның тайбың күш-ажылын кылып турган. Ам ында чаңгыс-даа бажың артпаан, немец эжелекчилер үреп, хоозурадып каапкан — чүгле орну арткан.

Ооң соонда Истра хоорайга чедип келдивис. Хоорайның төвүнде дөң кырынга үнө халдып келдивис. Хоорай шупту оон көстүп турар. Немец черлик араатаннар орустун уран-чечениниң болгаш бүгү делегейниң архитектуразының тураскаалы — Чаа Иерусалим деп дуганны, орустун шаандакы төөгүлүг хоорайын өрттедип, үреп каан-дырлар. Ам

бажыңнарның чүгле ханалары, суугулары көстүп турар, өскези шупту озаңналып калган. Иерусалим дуганның хамык өртектиг чурук-хөрүүн тууйбу, довурак хөме база берген, ужу-кыды көстүп чыткылаан.

Мооң өршээл чок буруузун гитлержилер бүгү делегейниң мурнакчы кижии төрелгетениниң мурнунга долузу-биле харыылаарлар!

Истра хоорайның үрелгенин көрүп, фашистиг эжелекчилерниң бак чоруун кылык-биле каргап, араатаннарны көөр хөөн чок чорук-биле сагыш-сеткиливис хайныгып турда, бистиң чанывыска бежен хар иштинде назылыг кадай чедип келди.

— Силер бо хоорайның чурттакчызы силер бе? — деп айтырдывыс.

— Ийе. Бо мээң төрөөн хоорайым чүве. Чоокта чаа чыргалдыг чурттап олурган кадай мен. Ам олурар бажың безин чок, кады чурттап олурган кырган ашактан астыккан чор мен.

Дезип үнеринден четтикпейн барган бис. Кончуг дээрбечилер бажың бүрүзүн кезип, караанга көзүлгөн чүвени-ле хунаап ап турганнар. Мээң бажыңымга үш фашист күш-биле кирип келгеннер. Вирээзи фашистерниң офицери болган. Бар-ла хевивисти, сапыктарывысты, кидис идиктеривисти болгаш чоорганнарывысты былаап эгелей бергеннер. Кырган ашак хөөкүй ол дүржөк чорукка удурланы берген. Ынчаарда ол кырганны көрүп турумда-ла, өлүрүп кааш, мени үндүр ойладыпкаш, бажыңывысты өрттедипкеннер...

Истра хоорайга ханныг фашистерниң дээрбечи чоруунуң үезинде хөй бак чоруктарны көрүп, даржылып турган кадайның карааның чажы чаагындан борбаңайнып бадып турду. Ынчалза-даа ооң карактары тайбың чурттап турган ашактарны, кадайларны болгаш уругларны өлүрүп, дээрбедеп турган өлүрүкчүлөрни болгаш дээрбечилерни көөр хөңнү чогуң илередип, улуг өжөөн ооң карактарының одунда көстүп турган. Бичии болгаштың, уламчылап чугаалады:

— Даартазында хамык кырган ирей, кадайларны чыскаал шөлүңгө сывырып эккелгеннер. Бистен партизаннарның турар черин айтырып, бисти сывырып алгаш, хилинчектеп, удурланган улусту эттеп, өлүрүп турганнар. Ол ханныг хүннерни кажан-даа утпас бис.

Бистиң төрөөн Кызыл Шериивис ол араатаннарны чуу-ра шаап, хоорайдан сывырып үндүргөш, бисти уштуп алган, хыывысты хандырган. Фашистерниң арттырып каан чүвези бо-дур, мону бодуңар караңар-биле көрүп тур силер — дээш, хосталып калган бажыңнарже холу-биле айыткан.

Бис оон ыңай чоруптувус. Дал дүш турда, Волоколамск хоорайга чеде бердивис. Тууйбу бажыңнарның чаны-биле чоруп тургаш, көрүп чоруурувуска, шупту бажыңнарның ханаларын октар кызыл-шокар кылдыр деггилеп каапкан болду. Бажыңнарны Истра хоорай-биле бир дөмей үрөп, хоозурадып каапкан.

Ук хоорайның улуг-биче чурттакчылары бистиң чаны-выска чыгып кээп турган. Оларның аразындан мырыңай бичии оол тургаш, мынча дидир:

— Фашистер хоорайны эжелеп аптарга, бис ол аразында партизаннарже дезип чоруй барган бис. Аңаа баргаш, партизаннарның оңгуларының иштинге чурттап турган бис. Соогу-ла кончуг болган, ынчалза-даа ол соокка доң-майн, шыдап турган бис... Хоорайны хостаткан соонда, бажыңнарывысче чанып келгөш, көөрүвүске, бажыңнары-высты чүү-даа чок үрөп каапкан болду. Улус азар адагаш-тар кылгаш, аңаа улусту аскылааш, ол хевээр кагтылап-кан болдулар...

Фашистерниң дерзии бак чоруунуң дугайын хоорайның чурттакчызы Леонова деп кадай немей чугаалады:

— Бо бичии оолдар дээрге бүгү бооп турган чүвени бол-гаш бужар чоруктарны шуптузун көрбээннер болдур ийин. Бо чаш ажы-төлдүң чорутканы эки болган чүве. Фашистер бичии уругларны мырыңай көөр хөңнү чок, оларның хан-ныг дайзыны чордулар. Бистиң кайгамчыктыг дайынчы-ларывыс бо хоорайны хостапкан соонда, кээп көөргө, хоорай иштинде үш кудукту бичии оолдар-биле, уруглар-биле долдур дыгып каан болган. Мындыг бак чүвени мынчага көрбээн мен. Бистиң өжээнивис улуг! Ол өжээнивисти бис-тиң Кызыл Шериивис негеп ап турар...

Волоколамскиге астырып өлүрткен алдарлыг сес ком-сомолчуларның хөөрүнгө келдивис.

Советтиң чалбыыштыг патриотчуларындан партизан-нарның турар черин, активчилерниң аттарын гитлержи-лер айтырып алыр деп бодааннар. Советтиң кижилеринге Төрөөн чуртунга өскерлиринден бак чүве чок. Ынчангаш

сес аныяктар өскерлириниң орнунга маадырлыг өлүмүн шилип алганнар.

Шынныг херек дээш фашистиг араатаннарга удур демиселге бодун берген ол маадырларның хөөрүнге чеде бергеш, оларның шынныг херек дээш демиселиниң тиилээри удавас деп чүвөгө бүзүрөвишаан, бөрттеривисти уштуп алгаш, оларның дугайын бодап, элээн үр ыыт чок турдувус.

Фашистиг дээрбечилерниң үүлгедип каан кем-буруулуг чоруктарын көргеш, фашистиг араатаннарны көөр хөң-нүвүс чогу сагыш-сеткиливисти долуп турган...

Можайск хоорайга чедип кээривиске, даң бажы турган. Төп турган чаашкын аразында үрер хөгжүмнүн үнү дыңналып турду. Тыва Арат Республиканың төлээлери бисти хөй дайынчылар чыскаалыпкаш, уткуп турганы ол болду.

Акы-дуңма найыралды-биле мендилежишкынни болгаш өөрүшкүлүг ужуражышкынны кылгаш, Н дугаарлыг армияның штавынче чорупкан бис.

Можайскиниң кудумчулары-биле хап чоруп тур бис. Можайск бичии-даа болза, төөгү талазы-биле улуг болуушкуннарны болгаш эжелекчи дайзыннарның каш-каш шавыгышкыннарын туржуп көргөн хоочун хоорай. Ол хоорайның чанында Бородинога 1812 чылда болган тулчуушкунга Россияның кайгамчыктыг патриотчулары алдарлыг полководчу Кутузовка командылаткаш, Наполеоннуң «тийлеттирбес» деп турган шерин чылча шапкаш, бодунуң Төрээн чуртун, тускай хамаарышпас эргезин камгалап алганнар.

Можайскини эжелеп алгаш, немец араатаннар төөгүлүг улуг тудугларны үрегдеп, ол хоорайны хилинчектиң, үёчовуурнуң, ыы-сыының тамызы кылып кааннар. Ынчалзадаа ол бак чорук үр болбаан. Кызыл Шеригниң, ылаңгыя алдаржаан Н дугаарлыг армияның кезектери фашистиг эжелекчилерни үндүр сывырып, хоорайны хостаан.

Можайскини хостаарда, партизаннар улуг ужур-дузалыг болган. Партизаннарның часпас огундан эвээш эвес фашистер хайлыг кара баштарын черге кагганнар. Ынчаарда Можайскиниң партизаннарының дайынчы удуртукчузу турган Скачиков, төрөөн хоорайы хосталган соонда, ам хоорайны катап тургузарын удуртуп турар болду. Можайскиге болган маадырлыг демиселдин дугайында болгаш ол демиселге партизаннарның киржилгезиниң дугайында альбомну бистиң төлээлерге эш Скачиковтуң

тураскаал болдуруп бергенинге боттарывыстың өөрүшкү-вүстү илереткен бис. Ол альбом ам Күрмузейде турар. Можайск катап Советтии болган, ооң кырында Советтер-ниң кызыл тугу чоргаар киискип турар.

Тываның төлээлери келген дугайында митинг болур дээн мындыг. Тос шакта чедип кээривиске, дайынчылар чыгып келген, чамдыктары олурупкан болдулар. Хүлүм-зүрүп, өөрүп турган дайынчыларның аразы-биле президиум столунга чеде берген бис. Стол артында Ленинниң чуруун аскаш, дескиндир кызыл туктар-биле шимеп каан болду. Митингини бригада комиссары Иванов ажыткаш, төлээ Токага сөс берди. Бодунуң чугаазынга Тываның арат чонунуң күзел-соруун, ынакшылын Салчак Тока мынчаар илередип чугаалаан:

— Тываның арат чону Советтиң улустарының немец-фашистиг эжелекчилерге удур Ада-чуртунуң Улуг дайынынга бедик патриоттуу-биле туржуп, ынак Төрээн чурту дээш демиселинге изиг ханын төп, кызыл тынын хайыра-лавайн тулчуп турар дайынчылар силер-биле кады бооп, Тываның ак баштыг ашактары, кадайлары болгаш аныяк оолдар, кыстары ол бодалды шыңгыы кадагалап турар. Оларның кара чаңгыс күзели — фашистерни силерниң чылча шаварыңар бооп турар...

Ол митингиге тус-тус кезектерден келгилээн он ужу-дукчуларга, командирлерге ТАР-ның орденнерин, ТАР Биче Хурал Президиумунуң даасканын ёзугаар, эш Тока тутсуп берген, ооң-биле кады белектер база берген бис.

Аңаа ТАР-ның орден хавыяазы-биле шаңнаткан лейтенант Жданов бодунуң сөзүңге бүгү дайынчыларның сагыш-сеткилин илередип, мынча дээн:

— Бистер эжелекчилерге удур демиселге чааскаан эвес бис. Бүгү делегейниң хосталгага ынакшылдыг бүгү-ле арат чону бистиң-биле кады бооп турар. Тываның арат чону биске ынак, биске улуу-биле дузалап турар — ооң демдээ бо-дур. Бистен дыка ырак черде чурттап турар Тываның арат чонунуң белээ бистиң дайынчы сагыш-сеткиливисти улам улуу-биле көдүрүп турар. Тываның арат чоннарының белээ бистерни чаа-чаа тиилелгелерже кыйгырып, сагыш-сеткиливисти чырыдып турар эргим араттың чылыг сеткили, ынакшылы кылдыр көрүп, билип тур бис. Тываның арат чонунга бистиң улуг четтиргенивисти болгаш ынакшылдыг байырывысты чедирип көрүңер...

Митинг соонда бичии пионер уруглар концерт көргүскөн. Ол уруглар, Можайскини немецтер эжелеп алган турда, партизаннар-биле оңгу иштинге кады чыдып, кыштың соогун болгаш бергелерин эртип келген, чамдыктары өскүс калган уруглар болган. Ынчангаш оларның чүректери өжөөнниг чорук-биле хайныгып, немец-фашистиг эжелекчилерни көөр хөңнү чок каргыш, өжөөн-биле долган. Санитар машиназынга олурупкаш, фронтунуң мурнуку шугумунче чоруп олур бис. Чазаглыг оруктуң ийи талазында кезек-кезек дөргүн аргалар, ховужуктар тургулаар болду. Ол черлерге чоокта чаа тулчуушкуннар бооп турган. Ында-мында улуг-улуг камгалал черлери тургулаар. Орук хажызында чамдык черлерде немец эжелекчилер өлүрткен солдаттарын хөөп каапкаш барган. Куу ыяш-биле «кас» кылгаш, өргөн бажынга кадааш, хөөрнүң чанында шанчып каан, ооң чанында фашист демир бөрттер салып каан чыткылаар.

Ол-ла чоруп олурувуста, бистиң-биле кады элээн хөй дайынчылар болгаш ажилчын херээженнер чоруп олурган чүве. Олар шуптузу бооларлыг болгаш балды, хүүректер-лиг чорду. Олар Кызыл Шеригниң хандырылгазын саат чок болдурар дээш хемчег ап, дайынчы байдалда орук кылыр улус-тур.

Оруктап чоруп олурарывыска, кончуг чоон-чоон бедик хадыларның баштары хатка коогайнып тургулады.

Арганың ыяштарын өттүр көөрүвүске, автомат боолар чүктеп алган дайынчылар чыскаалышкан, хүндүлелдин таңныылын тургузупкан тур.

Чоокшулап олурувуста, «Томаанныг!» деп команда чаңгыланып үнгөн соонда, хөрээнде Кызыл Тук орденниг командир биске уткуштур дүргөн базып олур.

— Тываның ажилчы чоннарының Кызыл Шеригге чоруткан белээн чедирип келген төлээлер силерни уткаан хүндүлелдин таңныылын тургузупкан, белен тур. Адыгжы гвардейжи дивизияның командири полковник Акимов рапорт берип тур.

— Фашистиг араатаннарга өлүмнүг болгаш дедир ээл-бес согуушкуннарны берип турар бистиң идегеливис болгаш чоргаарланышкынывыс — маадыр дайынчылар, экии! — деп, эш Тока ынча дээн.

Дайынчыларның күштүг «уразы» арганы долдур диң-мирей берди.

Хады будуктары-биле кырын шып каан чартык чер-бажыңга чедип келдивис. Н дивизияның штавы ол болду. Кире бээревиске, командир, комиссар, элээн хөй улус бар болду. Ында дайынчы байдал болгаш телефоннар үзүк чок кыңгырткайнып турар. Бажыңның ортузунда улуг столда хамык чемниң дээжизин салып каан туруп тур. Бистерни столче чалаан мындыг. Найыралдың аяк шайын кандыгдаа нарыыдаашкын чок четтирген бис.

Ооң соонда бисти бир улуг майгынга эдертип аппарат-ды. Дайзын оортан каш-ла километр черде, чүгле арга дуглап алган турар. Майгынга концерт болган. Үгер-боо ыды ында-мында диинейнип турза-даа, концерт кандыгдаа девидээшкин чок, эки эрткен. Ол концертке «Ону кым билир боор» деп ыр онза болган. Ону ырлай бээрге, дайынчылар, тынарындан безин корткан чүве ышкаш, шыпшың олурганнар. Мээң чанымга олурган дайынчы харамдыгып дыңнап олура, улуг тынгаш, чугаалады:

— Эх! Хөглүг-ле-дир. Дүүн карак басып турганнарың бирээзи чордум. Ынчаарда улуг-ла билдиртпес чүве болгай, бөгүн ук ыр чүрекке халдап турар-дыр — дээш, таакпы дилеп үжени бээрге, карманымда папиросту ушта тырткаш, барып сунарымга, алгаш, — четтирдим — диди.

Дайынчы таакпы кыпсып тыртып олура, элээн болгаштың, үргүлчүлөп чугаалады:

— Бо бүгү чүве немец фашистерниң хайы-дыр ийин... Ажырбас оң, демей-ле чылча шавар бис. Мээң хөглүг чуртталгамны немец фашистер кажан-даа соксадып шыда-вас! — дээш, дашталдыр чудуруктанган.

Концерттин киржикчилери артистер эвес, дайынчылар болгаш херээжен эмчилер болду.

Үгер-боо полугунуң мурнуку шугумунга баар дээш чоруптувус. Хадылар болгаш хадыңнар аразы-биле чоруткан өл будуктар чада салып каан оруктап, арга ужунда дөң кырынга үнүп кээревиске, үгер-боолар дайынчы байдалда түрлүг турлар. Үгер-боо полугунуң командири дүрген чедип келгеш, бистиң-биле кады чораан бригада комиссары Ивановка кээп ёзулады.

— Эш бригада комиссары! Үгер-боолар дайынчы отту ажыдарынга белең тур!

— Аалчыларывыска бистиң үгер-бооларывыстың мөзү-шынарын каш сөс-биле тайылбырлап бергеш, ооң соонда фашистерже адып болур.

Халбацныг бөрттүг, чолдак тоннуг, хол боозу астып алган кара карактыг аныяк командир совет үгер-бооларның дайынчы мөзү-шынарын биске тайылбырлап берип турда, дайынчыларның доозазының хөрекеринде автоматтар чоргаар тургулаан. Ооң соонда командир үгер-боонун адар огун көргүскен. Эш Тока ол окка чугай-биле: «Тываның арат чону фашизмге өлүм күзеп турар!» деп бижиптерге, ол ок-биле үгер-боону октай каапты. Команда үнген соонда, үгер-боолар диңгизинип-ле үнген, каш-каш чүс килограмм металлдар дайзынның кырынче куттула берген. Үгер-боо огу частырга, ырак эвесте турган хадыларның будуктары эзиннелип хадып турду.

Хонар дээн майгынывыска дыка орай чедип келген бис. Караңгының дүмбей шыпшыңын чүгле үгер-боонун ыды үреп турган. Мээң чанымга бир дайынчы чыдып алган. Майгынның соңгазындан бичии чырык бис ийиниң арнывыста дээп тур. Дайынчы ийи холун сыртангаш, өрү көрнүп алган, ханы бодалын бодап чытты. Ол дайынчының карактары, дыка үр болганда, оожум чивеш дээр. Эргим ынак ажы-төлүн, кадайын-даа сактып бодап чыткан ышкаш, чечектелип турар шөлдерин, хоорайларын-даа сактып чыткан ышкаш, аас-кежиктиг чуртталгазының-даа дугайын бодап чыткан ышкаш.

Могаг-шылаг чок тулчуп хүнзээш, кежээ келгеш, дыштанып удуурун уткаш, хандыгып боданып чыткан дайынчының бодалын билир дээш, оожум чугааладым:

— Эш дайынчы.

Ынча дээримге, дайынчы менче күзелдии-биле көрнүп келди.

— Силер база удуваан-дыр силер але.

— Чок, уйгум келбейн-дир.

— Бо дүннүң ындазында ыржымын аа, мындыг үеде уйгум келбес, чүве бодаксаар кижин мен — дээш, чугаалап эгеледи. — Дайзын кара сагышты-биле халдаан соонда, ону чок кылырындан өске чүве чок. Гитлержи эжелекчилерни бүрүн чылча шапкан соонда, үр үениң быжыг тайбыңы делегей кырын шывар, бистиң чуртталгавыс, часкы үнген чечек ышкаш, чаттылып үнер. Ындыг чаагай чуртталга дээш тулчуп турар кижин мен. Ындыг чуртталга дээш демиселге өлзе-даа, хомудал чок болур.

— Дайын мурнунда каяа ажылдап турган силер? — деп айтырдым.

— Смоленск хоорайга заводка ажылдап турган мен. Үш харлыг бичии уруум бар, ооң адын Татьяна дээр чүве, оомга ынак мен, иези-биле мырыңай кара чаңгыс дөмей. Ол улuzум та кайда ыйнаан, билбес мен.

Элээн үр ыды чиде бергеш, база катап чугаалап эгеледи:

— Немец-фашистиг эжелекчилер Смоленскиге чоокшулап келирге, мээң ажылдап турган заводумну болгаш шериг назылыг эвес чонну өскээр көжүрер апарган чүве. Мен Кызыл Шеригниң хүрээлеңинге кирген мен. Кадайым уруу-биле Сибирьже чорупкан. Чүглө: «Тиилелгелиг чедип кээр сен, Төрээн чуртуңу, бисти алдарлыы-биле камгала, чагаа бижиир сен!» — дээш, чоруп турда, бичии уруум иезиниң холунга тура: «Ачай, байырлыг» — дээш, бичии холун чайып турган чүве. Ол хевээр көрбээн мен. Чагаа албайн тур мен. Чүгө дээрге мээң турар черимни олар билбес. Ындыг-даа болза, ол дугайында улуг сагыш човабайн турар мен. Мээң өөм ишти делгем чурттуң бир булуңунда ажылдап турар, аңаа Совет эрге-чагырга сагыш салып, дузалап турар болгай.

— Дайзыннарга удур демисежип турганыңарны чугаалап көрүңерем.

— Тулчуушкунга бе?

— Ийе.

— Ону база чугаалаар мен, бир-ле катап бистиң шериг кезээвисти дайзыннар бүзээлеп алыр дээш оралдажы бергеннер. Дайзыннар хоралыг чылан дег кыннып алган, мырыңай бо-ла үңгөп чоруп орлар. Дең эвес тулчуушкун эгеледи. Дайзыннар орта дыка хөй өлүрткен солдаттарын каггаш, дедир ойда дүшкеннер. Удабайн катап күш чыып алгаш, база халдап келгеннер. Ол удаада биске удур беш танк, оларның артында дыка хөй солдаттар чоруп олурган. Ол изиг үеде бистиң артиллержилеривис кончуг эрес ажылдааннар. Дайзын ийи танкызын чылча шаптыргаш, дедир дезипкен. Дайзынның үш улуг халдаашкынын ойтур шаап, сывырып үндүргөн бис. Сес шак иштинде үзүк чок тулчуп кээривиске, бистиң кезээвистиң каш дайынчылары сандан үнгөн. Ол үеде могаар-шылаар, аштаар-суксаар деп чүве-даа сагышка кирбес турган. Мээң чанымга чыткан ийи эжимге ок дээпкен. Бирээзи болза хып дээн аныяк оол, казах кижиге чүве, ол-ла дораан ыгт чок барган. Бирээзи украин кижиге, хөглүг деп чүвези чер аажок, эдер-хааржак-

даа тыртар, ырлаар-даа, черле кылынмазы чок кижичүве... Эжимге ок дээпкен, сегирип ап чорумда-ла, харыксырай берген. Барып-барып келгеш, күжүн чыып алгаш: «Өлдүм-не, эжим. Мээң өжээнимни негеп алып сен» — дээш, харыксырап, элээн улуг-улуг тынгылааш, ыт чок чыдыр. Ол аразында дайзынның үгер-бооларының октары ында-мында кээп дүшкүлөп-ле тургулаан. Эжим бүгү күжүн чыып, бажын ковайтыксап чыдыр. «...Украинаны хостааш, ооң чонунга: «Сээң оглуң төрөөн чурт дээш демиселге ушту» деп барып чугаалаар сен...» — дээш, ыды чиде берди. Эжимниң арнын шып кааш, көрнүп кээримге, фашистер мырыңай бо үңгеп чоруп олурлар. Дайзынны көөр хөңнүм чогуңдан бүгү эт-бодум чымырткайнып-ла келди. Огумну көөрүмге, эвээш арткан мындыг. Гранаталарны ушта тыртып алгаш, октап-ла эгелээн мен. Ол душта бистиң кезээвис удур халдаашкын кылгаш, фашистерни ап октапкан...

Дыка орайтай берген. Дайынчының чугаазы ооң-биле төнгөн.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалдың жанрын, темазын, идеязын тодарадыңар.
2. Тываның арат чонунуң белээн чедирип чораан төлээлерниң эрткен оруун картага тургузуп кылыңар. Тулчуушкуннар болуп турган суур, хоорайларны им-демдек-биле айтып алыңар.
3. С.К.Токаның болгаш Барыын фронтуң дайынчыларының мурнундан командалыкчының аразында чугааны диалог хевиринге сеткил хайнышкынныг аянныг номчуңар. Ук чугаалардан кандыг хөөн дыңналып кээр-дир?
4. Хоорай, суур бүрүзүңге немец эжелекчилерниң үүлгедиглерин, чоннуң хосталгага бүзүрелин, төрөөн черинге ынакшылын илереткен үзүндүлөрни тус-тус онаалга кылдыр алгаш, аас-биле эдерти чугаалаңар.
5. Можайск хоорайның төөгүзүн Бородино тулчуушкуну-биле холбап, деңнеңер.
6. Тываның төлээлеринге эш Скачиков Можайск хоорайга партизан шимчээшкининиң дугайында альбом белекке берген. Ук альбомнуң салым-чолунуң дугайында шинчилел ажылыңдан кылыңар.
7. ТАР-ның орденнери-биле 10 ужудукчулар, командирлер шаңнаткан. Тыва Республиканың улуг шаңналын алган маадырлар дугайында истелге ажылыңдан чорудуңар.
8. «Москва Ада-чурттуң дайынының чылдарында» деп дыңнадыгдан сөзүглел, төөгү-биле холбап кылыңар.

9. «Дайын дээрге ыы-сыы, карак чажы» азы «Эжишкилер найыралы эртин даг тургузар» деп дайын темазынга чогаадыгдан шилилгелиг бижир.

10. Очеркке дүүштүр «Арат чоннуң мурнундан» деп шииниң сценарийин чогаадып тургузуңар.

11. Тываның арат чонунуң Кызыл Шеригге дузаламчызының дугайында тыва болгаш өске чоннарның литературазында кандыг чогаалдар барыл, бижип алыңар.

«Улуг Хуралдың декларациязын чугаалажып турары». В.Ф. Демин

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чурукта Тываның кандыг төөгүлүг үезин көргүскенил?
2. Декларация деп чүл? «Улуг Хуралдың декларациязын...» чугаалажырынга кымнар киржип турар-дыр?
3. Хурал кажан база каяа болганыл, үндезинниг литератураларны, Интернет четкизин ажыглап тургаш, харыылаңар.
4. Чурукчулар В.Ф.Демин, С.К.Ланзы, И.Ч.Салчак, Г.Л.Торлук, С.Ш.Саая дугайында чүнү билир силер? Оларның амыдыралының болгаш ажылының дугайында материалдардан база оларның чураан чуруктарының репродукцияларын чыып, «Тываның чурукчулары» деп темага шинчилел конференциязындан кылыңар.
5. Ада-чурттуң дайынынга тураскааткан ТАР үезиниң чуруктар делгелгезин школага кылыңар.
6. Чурукчунуң мергежилинге хамаарышкан сөстөрдөн чыып бижир.

IV кезээ. ТОС-ЛА ЧҮЗҮН МАЛЫМАЙНЫ ...

Василий Лудупович ЭРЕНЧИН

(1912 – 1961)

Дөнен-Шилгим

Шулу бодун, дөлем сынын
Шуткуп куткан дериг шыпкан,
Дөскел-ле-чок девип турар
Дөнен-Шилгим таанда чараш.

Казыргы дег челзип келгеш,
Кастай тырткаш, баглап каарга,
Хала чокка савап турар
Хартыга дег калчан шилгим.

Аралчаалап челип-челип,
Аксым сал дээр Дөнен-Шилгим.
Артыгы, үстүү шынааларын
Артаан ышкаш чедер шилгим.

Дыка-дыка челзиптерге,
Дыным сал дээр Дөнен-Шилгим.
Ары, өвүр артын-сынын
Амыр бодап ажар шилгим.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалчы В.Л.Эренчин дугайында дыңнадыгдан кылыңар.
2. «Дөнен-Шилгим» деп шүлүктүн темазын, идеязын тодарадыңар.
3. Шүлүктүн долу сайгарылгазын кылыңар.
4. Шүлүкте долу аяннажылгалыг строфаларны айтыңар.
5. Аъттың чоруун илереткен сөстөрнү шүлүктүн сөзүглелинден ты-
выңар. Аъттың оон аңгы кандыг чоруктарын билир силер?

6. Аът дугайында кандыг чогаалдар билир силер?
7. Аът дугайында үлегер домактардан сактып бжиңер.
8. Уран чүүлдүң аңгы-аңгы адырларында аът-биле холбашкан кандыг ажилдар билир силер? Оларны тодарадып, сайгарылгалыг чугаадан чорудуңар.
9. «Эки аътка ээ хөй...» азы «Эзир-Кара эки аъдым» деп темаларга чогаадыгдан бжиңер.
10. «Тыва Республиканың алдарлыг чылгычылары» деп темага чогаадыкчы төлевилелден тургузуңар.
-

Кадарчы уруг

Казылганныг кара хая
Кадыр болгаш бедик болду.
Айыраңнаан өшкү, хойлар
Аландыда оъттап чорлар.

Кедээзинде кожагарда
Хеден чүктээн, даянгыштыг
Кадарчы кыс харап алган
Каңгырткайндыр бадырып тур.

Долбаннанган кызыл чаактыг,
Довурзактыг, хүрең тоннуг,
Каттырымзаан чаңы таптыг,
Кайгалзымаар уруг болду.

Чүүгүн көргөш, сонуургааштың:
— Чүктеп алган чүңерил? — деп
Айтыргаштың, билбээчеңнеп
Арнындыва көре бердим.

— Канчап билбес кижилер,
Карааңарның хирелиин аа,
Кадарчының олчазы — дээш,
Кара анай көргүзе-дир.

Элээн кезек болган соонда
(Эгезинде уткан чордум):

— Эргим дуңма, эки бе? — деп,
Эгенмишаан мендиледим.

— Чүнү бодаан силер, акым,
Чүрээңер-даа орта бе? — дээш,
Чикти куду көрүп алган
Чиктии сүргей каттыра-дыр.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. В.Л. Эренчинниң «Кадарчы уруг» деп шүлүүнүң тургузуун сайга-рыңар.
 2. Кадарчы уругнун портредин ушта бижип алыңар. Ында кандыг уран чурумалдыг аргалар ажыглааныл?
 3. Лириктиг маадыр биле кадарчы уругнун диалогундан оларның аажы-чаңнарын тодарадырын оралдажыңар.
 4. Пейзаж, портрет, диалог база чогаал маадыры деп билиишкиннер-ниң тус-тузунда тодарадылгаларын бергеш, чижектер-биле бадыткаңар.
 5. Тыва улустун аас чогаалында болгаш литературада кадарчы ду-гайында кандыг чогаалдар билир силер?
 6. Шүлүктү шээжилеп алыңар.
 7. Уран чүүлдун аңгы-аңгы хевирлеринде кадарчыга тураскааткан ажилдар бар бе, сактып чугаалаңар.
 8. «Кадарарда, хоям чараш...», «Инектиг кижиге тодуг, хойлуг кижиге каас» деп темаларга чогаадыгдан бижигер (шилилге-биле).
 9. «Тыва Республикада муңчу малчыннар» азы «Бистиң кожууну-вустун муңчу малчыннары» деп темалыг рефераттардан бижип, дыңна-дыглардан кылыңар.
-

Екатерина Туктуг-ооловна ТАНОВА

(1930)

Кара-Бай

Тоожудан эгелер

Бирги кезээ

1.

Дун уруун божуур аныак иениң эъди аараандан бээр удаажырай берген. Ол херип каан тыртыгдан туттунар-даа, човууртаар-даа харыы чок апарган... Кадайлар тыртыгда олурган кижиниң бергедеп турарын көргөш, чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, хейде-ле дүвүрөп, ол-бо үнө-кире маңнажырынга-ла өй...

Чөгөл төткөн кадайлар шаа төнгөш, таакпылай бээр аразында, ыттар ээре берген. Тудугжу кадайже ыткан кижизи харын-даа оозун чалап алган, пат-ла чилчии үзүлгөн чедип келген.

Элээн улгады берген кадайның арнының шириини-ле кончуг. Та туруп-могааны ол чүве, улус-биле-даа чугаалашпаан. Шала-була шай пактай каапкаш, дораан-на тыртыгда кижиде барган. Өггө дузалаштырар чаңгыс кадай арттырып алгаш, өске улусту дашкаар үндүрүпкен. Ол тыртыгда кижиниң иштин, ооргазын суйбагылаан.

— Уруг доораланы берген-дир — деп чугаалааш, улаштыр суйбап кирипкен.

Тудугжу карактарын арай имирээрти шийип алган. Ол үр-ле оралдашкан. Күжүрнүң дер-бузу-даа аажок. Төлдүң үнөр уун эдер дээш, чадашкан. Оозу буду-биле үнөр апарган. Че ам канчаар, ындыг таварылгаларны ол дуржулга-лыг кадай база билир-ле болгай...

— Деңиңерни бээр чырыды тудуңар! — деп, кадай дужааган.

Тудугжу карактарын арта-ла хере көрүпкен. Ооң арны безин чырыш дээн ышкаш болган.

— Бичии-ле болза дунчугуп каар часкан-дыр — дээш, ыт-дааш чок көгере берген чыткан төлдү ол-бо силгип,

часкагылап турда, оозу ам-на шала кошкаак үн-биле алгыра берген:

— Ыңаа! Ыңаа!

— Че харын, ам-даа алгыр-ла! Чырык черге көстүп келгенде, алгырбайн кай баар сен, өкпең шаа-биле алгыр-ла, эр чүве! — деп, ол хензиг шара чүвени эргелеткен-даа дег, чугааланмышаан, оозунуң хинин чараштыр кескеш, бүлүүн кара шай-биле чугташ, хураган кежинге ораап каан. Чаш чүве, кезек-кезек болгаш-ла, «Ыңаа! Ыңаа!» деп алгырып каап чыткан... А иези күжүр уруг сыртыгы саадааш, олчаан деткерилбейн барган...

— Кижиде-даа төлү, мал-даа төлү дөмөй-ле болгай. Өскүс анайны эмискиктеп өстүрүп алырга, харын кончуг шырак болур ышкажыгай. Өшкүлериң төрүпкөн-дир — деп, кожалары кадайлар чөптөп, ол чаш чүвени баштай чеми четпес кара шай-биле, ооң соонда өшкү сүдү-биле эмискиктей бергеннер.

Уруг дою-даа кылбааннар. Чаш уругга ат берип адаан-даа кижиде чок. Ол күжүр аштай бергенде, «Ыңаа! Ыңаа!» деп медээлээр. Ооң аайы-биле ону анаа-ла Ыңаажык диде берген. Ол ат чоорту ооң ёзулуг ады апарган.

Ыңаажык бичиизинден-не ажыл-ишке сундулуг оол болган.

— Оглум черле ажырбас. Ооң арны безин чивиг, холу безин тудунгур, шору кижиде болур чадавас — дээш, кырган-авазының иштинде өөрүп, чоргаарланып чорууру-ла кончуг.

Ыңаажык чеди-сес хар чедип, хой бажы дозуптар апарганда, күжүр кырган-авазы кызыл-дустай берген. Өскүс арткан оол ол-ла ырак төрелдериниң аразынга улустуң хоюн кадарып, тараазын соктап берип, кызыл хырнын бортап чорда, ынаар-ла, Хемчик өрүлдүр, чурттап чоруур, кырган-авазының дуңмазы болур Кара-Уруг бир-ле хүн чедип келгеш, төрелдери-биле үр-ле чугаалашкан соонда, Ыңаажыкты аалынче алгаш барган.

2.

«Ие төрели изиг баарлыг» дээрзин бичии Ыңаажык ынчан билген. Олаа кавының Кара-Кадай деп шолалай бергени Кара-Уруг кырган-авазы өскүс-чавыс оолду өрү тыртып, кижиде кылып каар дээш, дыка-ла кыскан. Ону

кара чажындан кандыг-даа ажылдан чалданмас, кежээ-шалып, кадыг-бергеге торулбас кылдыр кырган-авазы кижизидип чораан.

Кара-Кадай кырган-авазының Ыңаажыкка өөреткен кол-ла эртеми — карак кызыл ажыл, чүү-даа чүвеге хумагалыг, малга ынак, черге камныг болуру. Ыңаажык ол эртемни кара чажындан шиңгээдип ап чораан. Адыш ишти тараадан чеже сып үнерил, бир сыпта тараа бажында чеже үрезин барыл, кандыг черге кандыг тарааны тарыза, эки үнерил — бо-ла бүгү айтырыгларны кырган-авашкылар кара угаан-биле санап, бодап шаг-ла болурлар. Кара-Кадай кырган-авазы угу-дөзүндөн тараажы-даа чорбаан. Эвээш-биче малы-биле халбактанчып чораан дээрден башка, бай-даа чорбаан. Ынчалза-даа ол бодунун төрелдериниң аразында эң-не угаанныг, чарт сөстүг, ажыл дээнде изип-хайнып чоруур, чалгаа-шүшпөң кижилерге дириг кара хөңнү чок кижип деп санадыр, төрелдери ону дыңнаар, ону эр угаанныг кижип деп санаар, оон сестир-даа чорааннар. Ыңаажык кара чажындан кырган-авазы ышкаш ажыл дээнде, ооң аагын-даа билбес, чүү-даа чүвеге камныгы кончуг, чаңгыс көпөөк-даа халас ытпас, ол-даа болза кижиниң күжү, дери деп санаар. Чогум-на ооң ужундан чамдык улуска «харам», «хыныр» суг дирти бээр. Ынчалза-даа Ыңаажык ындыг чемелээшкиннерже шоолуг сагыш-даа салбас. Чалгаа кижиге өскениң дери ажыг эвес дээрзин кырган-авазы аңаа угаадыр чораан. Чүгле ажыл-ишчи кижип өскениң дерин, күжүн үнелеп, хүндүлөп билир дээрзин чагып чораан.

— Дөө Чындыр-Чалаңны көрбөс сен бе, оглум. Ёзулуг ажыл-ишчи кижип ол-дур. Кайы хире бай-шыдалдыг чурттап чоруур-дур. Кижиден кижип дора эвес, кым-даа ынчалдыр чурттап болур чүве-дир ийин — деп, кырган-авазы олардан ырак эвесте чурттап чоруур кожазы Чындыр-Чалаңны бо-ла мактаан орап.

Хемчик унунда бай, шыдалдыг кижилер-ле хөй. Ыңаажык оларның ажыл-амыдыралын бүдүү сонуургап, олардан база өөренип алырын күзээр. Ол шору ажыл-агыйжы эр бооп өзүп орган.

Кырган-авашкыларның кожазы чүгле олаа кавыда эвес, харын бүгү Хемчик унунда шыдалдыг, бай дирткен Чындыр-Чалаң аалынга Ыңаажык бо-ла чеде берген турар. Ол аалдың часкы, күскү ажылын кылчып бээр. Кандыг-даа

ажылга күзелдии-биле дузалажы берген турар. Ол Чындыр-Чалаңның мал-маганының хөйү-даа кончуг, эт-севиниң шыыраа-даа кончуг. Ол боду ажыл-ишчи болгаш, ындыг кижилерни үнелеп билир. Чындыр-Чалаңның четпес-барбас чери-даа чок. Садыг-наймаа, саарылга кылып каяа-даа четкеш келир. Орус чуртунче бо-ла киргеш келген болур.

Чындыр-Чалаңның ийи орус ажылчыннары безин бар. Оларны та кайыын тып, чугаалажып эккеп алганы ол ийик. Олаа кавыга орустар ынчан ховар турган-на болгай. Ол орус ажылчыннарның кылбас, билбес чүвези чок. Чындыр-Чалаң оларынга аажок, төрелдери-биле дөмей-ле. Оларның ижин үнелээри-даа кончуг.

Чындыр-Чалаң боду чеже-даа бай болза, кара ажыл кылырындан ол чалданмас. Ажылчыннары-биле кады туруптар. Чүвүрүнүң хончуларын дөңмек дөзүңге чедир даап каапкан, тараа суггарышкан турар. Чылгыларының-даа бажын боду бо-ла дозуп, сыгырткылай каггылап, халдып чоруур.

— Кандыг-даа кижиниң бай, тодуг-догаа чорууру кара чаңгыс ажыл-иштен хамааржыр болдур ийин, оол. Ажылга ынак болзунза, аксың кежи чайгаар чедип келир — деп ооң ажылынга дузалажып, ол аалга бо-ла маңнап чеде берген турар Ыңаажыкты чагып-сургаар. — Бо Мачыылай, Мыкылай суглардан эки өөренип ап чор, оол. Көрбес сен бе, олар чүнү-даа кыла бергенде, хол-будунуң туттунгур, эптиин, угаангыр-сагынгырын. «Өттүнчек өөренир» дижир болгай — деп, ол сургагылаар турган.

Шынап-ла, Мачыылай биле Мыкылай кончуг-даа ажылгыр улус. Мыкылайның кадайы Мария дааранып турда суг шеверин улус кайгаар. Ол Чындыр-Чалаң аалының улуг-биче улузунга идик-хеп суг даарап турда, магалыгла. Чындыр-Чалаңга кара киш кезинден бөрт даарап берген. Олаа кавыда ындыг бөрттүг кижиде-даа чок. Ол бөргүн кедипкенде, Чындыр-Чалаң шынап-ла чиңгине-ле. Бөрт даарадып алган ол кижин боду адып алган. Аңнаары база кончуг. Ол аңнаарда, Ыңаажыкты бо-ла эдертип алыр. Ону аңнап өөредип-даа каан. Бир катап олар аңнап чорда, оруунга хөй-ле диң таварышкан. Ыңаажык ынчан шорула болган. Чаңгыс хүн беш-алды чедир диң адып алган.

— Огум төне берди ышкажыл, оон башка оон-даа хөйну адып алыр ийик мен — деп, Ыңаажык хомудай аарак чугаалаан.

— Чер чүвезинге хоптактанып болбас. Өйлөп алып чоор. Олар база өзүп төрүүр, чурттаар назылыг — деп, Чындыр-Чалаң аңаа чагып турган.

Торгу, чычыы тонун хөлбеңнедир кедипкен, чыраа, саяк аъдының кырында чындыңнадыр чырааладып чооруур Чындыр-Чалаңны Ыңаажык магадап-ла ханмас. «Кижиги ындыг болган болза» деп, ол күзээр.

Чындыр-Чалаң кады-кожаларыңга, үнген-кирген чонунга экииргээ-даа кончуг. Ооң каас үлгүүргезиниң иштинде аъш-чем үстүр эвес. Ында калаачыктар деп быжырган дээрбек далганнар безин үргүлчү турар. Ону база-ла Мыкылайның кадайы Мария-ла быжырып турар болгай. Мыкылайларның бичии бажыңының чартык кезиин хлеб быжыраар малгаш суугу эжелээн. Ында хлеб, калаачык, шаньги быжыраар тускай хос чер бар. «Черле бо орус улустуң тыппазы-ла чок» — деп амданныг калаачыктарны чиген улус бо-ла Чындыр-Чалаңның орустарын мактаан турар. Мыкылай кадайы Марияның хлеб, калаачык быжыраарын Ыңаажык бо-ла сонуургап, ооң чанында ээртинип тургулаар.

— Бо Ыңаажыктың черле шору деп чүвезин көрүңерем. Ажыл дээнде, кызымаа кончуг аза-дыр бо. Өөрениичел деп чүвезин көрбес силер бе. Ол орустардан дораан орустап өөренип алган, олар-биле орустажып турда суг, арыг дивес силер бе. Дыл-даа өөренип алырга, эртем-дир ол — деп, Чындыр-Чалаң бо-ла Ыңаажыкты мактай берген орап.

Кырган-авазының чагыг-сургаа, кожазы бай Чындыр-Чалаңның үлегер-чижээ кара чажындан ажыл-иш-биле халбактанчып келген оолга халас барбаан. Ыңаажык кады-кожа аалдарның оолдары эштери-биле деңге, шору эр бооп өзүп орган.

3.

Эрте дүшкен частың чылыг-чымчаа-даа кончуг. Көк шымыраып, хамнаарактар шөлдер кырында шаар дээрде чаңгыс черде астына бергилээн кыңгырадыр ырлашкан. Аяс-кааң дээрден саарылган часкы хүннүң херелдериниң изии-ле кончуг. Сактырга, Кызыл-Тайганың хүннээрэк чарыының кызыл-кызыл хаяларының чалыны шынааже саарлып турганзыг.

Хемчик аалдары чазын буга суун бадырары билек, тараа тарыыр шөлдерин ээлчежип суггарып эгелээр. Күш-шыдалы чедишпес улус эмеглежип, шөлдерин ээлчештир суггарып алырлар. Ыңаажыктың тараа суггарар ээлчээ келирге, кожа аалдарның оолдары эштери-биле демнежип суггарып кирипкеннер. Олар черле ынчаар чаңчыгып калганнар. Баштай Ыңаажыктың, ооң соонда Алдын-оолдун, дараазында Бадын-оолдун тарыыр шөлдерин суггаргылаар.

Чер суггарган оолдар хөйлеңнерин уштуп октагылапкан, чүвүрүнүң хончуларын дискек караан эрттир даггылап алган, хүүректери-биле суг чазап чоруп турганнар. Оларның чонаада-ла хүрең-хүрең эъдин часкы хүн уламна карартыр шонуп турган. Чер суггарган оолдарның алыс хөглүү-даа кончуг. Ынчанмайн-даа канчаар. Чазылгалак чалыы назын халыынынга чаа-ла шондуруп эгелээн оолдар-ла болгай. Олар ырлажы каггылап, хөөмейлээри хөөмейлеп каап, оон эртсе, девип-самнап чоруй, хүрежидаа бээрлер.

Буга суунуң агымының оожуму-ла кончуг. Хар ол кыжын эвээш дүшкен, ооң-на чылдагааны ыйнаан. Ынчалзадаа таптыг таарыштыр чалдап, арыктап тургаш, дескилештир суггарар болза, бир хүн чеже-даа черни суггарып ап болур. Оолдар ол хүн Ыңаажыктың элээн хөй черин суггарганнар. Ооң чери, Бадын-оол, Алдын-оолдуунга бо-даарга, оранчок хөй. Аңаа тараан тараа таптыг үнер чүве болза, элээн каш шаңны ап болур.

— Ыңаажыктың эът-ханы шору апарып-тыр моң. Энир чылын буга дагаан черге хүрежип турувуста, арган, ыспагар турбайыкпе — деп, Алдын-оол чанында кожа орган Ыңаажыктың эктин часкагылаан.

— Бо чылын буга дагыыр турган болза, аңаа шүглүрдаа чыгыы турган боор бо. Ынчалза-даа меңээ кайын күш чедер деп бо — деп, шала бардам Бадын-оол чугаалаан.

— Ээ, кандыг-ла болду. Сен ол узун даяктарың-биле эглип-дүглүп чадажып туруңда, бо чолдак тырың кижиси сени кайын дескештирер. Бут аразынче кирген соонда, черже шөйбеш-ле дээр сен ыйнаан.

— Чаа-чаа, мен октадып деппе. Ынчаарга ам мөөрейлежир бис бе азы?

— Шаңналынга чүнү салыр силер? — деп, Бадын-оол тура халааш, дөңмектерин часкагылаан.

Ыңаажык биле Алдын-оол шүүлген мөгеге тыпсыр шаңнал кылыпкы дег чүнү-даа сактып чадааннар.

— Аа хупура, Ыңаажыктың элик кежи чүвүрүн салып-тыңар, ол-ла. Кончуг шаңнал ол ышкакжыл, орлуп-дыттыр деп чүве чок — деп, Бадын-оол күткээн.

— Ээ, дөмей-ле мөөрейни мен алып хире-дир мен. Ынчангаш элик кежи чүвүрүм бодумга арткай аан, ону уштуп тургаш канчаар — деп, Ыңаажык түңнөп каан.

Бадын-оол кезек өрү-куду девип-девип:

— Мөге шылады! Мөгениң онаан үндүрүңээр! — деп алгыргылааш, оолдарның чанынга кээп олуруп алган.

— Ол буга дагып деп байырлалды хоруп кааны черле багай-дыр. Оон башка солун-на байырлал болдур ийин — деп, Ыңаажык хомудаан.

— Харын аан. Буга дагываан боорга, бо чылын буга суу безин хензиг апарганы ол ыйнаан. Ламаларның алгаг-йөрээлин албаан болгаш, ындыг бооп чадавас. Бо чылын арта-ла кааң чыл болур ышкакш-тыр — деп, Алдын-оол база ону деткип, буга дагылдазын хоруп каанынга хому-дап чугаалаан.

— Че-че, хомудап оргаш чоор силер, оолдар. Бугавысты бодувус дагып алыыл. Мен ламаларның номчуп оран судурун өөренип апкан-на болгай мен. Ам ламалап шыдаар мен — дээш, ылчың-баштак Бадын-оол шынап-ла ламаларзы кончуг баскактанып олуруп алган. — Че, шаң, кеңгиргеңер туткулаңар! — деп, ол кыйгырган.

Алдын-оолдуң сагынгыры кончуг, одаг чанында чыткан шай хайындырып ижип турганы хола пажын сегирип алган. Ыңаажык ыяш хымыжын тудуп алган, чажыг чажарынга белен турган. Бадын-оол судур номчаан ламалар өттүнүп караан шийип алгаш, номнап эгелээн:

— Таңдай Хемчик, таң-таң-таң,
Тараа-быдаа шатпыр саң!
Чайгы дээри, шаң-шаң-шаң,
Чаашкындан шаңнап шаң!

Алдын-оол хола пажын шаң какканын өттүнүп, холу-биле каңгырадыр каккан. Ыңаажык ыяш калгаа-биле хууңда шайын ол-бо чүкче чалбарбышаан чажып турган.

— Өршээ, Хайыракан! Бо багай ламаның номналы бодарап-ла турзун! Тараа-быдаа, суксун-суггат элбек-ле болзун!

Ыңаажык канчангаш-ла Алдын-оолдуң арнынче көре каапкаш, холда хууңун октапкаш, курлуп, далып, каттыргаш туруп берген. Бадын-оол ламалаар дээш ону-даа эскерген чок. А Алдын-оол улам-на хола пажын каңгырадыр каккан. Бадын-оол улаштыр судурун номнаан:

— Шагбаң-Терек, шаң-шаң-шаң,
Шары-буга бустап шаң!
Булуң-Терек, пуң-пуң-пуң,
Буга-шары бустап шаң!

Оолдар хөглээр дээш оларга чем чедирип келген дуңмаларын-даа эскербээннер. Уруглар акыларының тенектенип турарын, ооң кадында Алдын-оолдуң арны-бажын көргөш, кара баарын кадыр каттырышкаш турупкан. Бадын-оол орта өнемчээш, улам-на эри хайнып ламалааш олурупкан.

— Сүт-Хөл далай чалгып шаң,
Сүдү-сааны элбеп шаң!
Чараш кыстар чаңнап шаң,
Чалгаан тараа шалбыр шаң!

Бадын-оолдуң дуңмазы Саглай, акызының ылчың-баштаан билир болгаш, оозун улам хөөктүргөн:

— Өршээ, Хайыракан! Ламаның номналы бодарап-ла турзунам!

— Аа, бо ламаның арны-бажының кончуун, ана аза-бук-ла — деп, уругларның бирээзи Хорлуу Алдын-оолче айытпышаан, каттырып туруп берген.

Алдын-оол ам-даа чүвениң аайын тыппаан. Саглай хойнундан бичии көрүнчүк уштуп келгеш, оозун Алдын-оолче сунган. Алдын-оол көрүнчүкке арнын көре каапкаш, алгырып-ла үнгөн.

— Аа, язылар! — дээш, ол буга суунче халаан. Ооң үстелчек арнындан хола паштың хөөзү дек-ле арлыр хөөнү чок, улам-на былчакташкан. Оозун адырар дээш, Алдын-оол үр-ле оралдашкан. Ол чоңаада-ла кызылзымаар арнын улам кызыдыр дүрбүп алган.

— Сен черле харын курлуп-далып турдуң, мени кочулап турганың ол ышкажыл, сойлук — дээш, Ыңаажыккадаа чарбыттынар.

— Хөөлүг паш каккан холуң-биле арны-бажың чүгө сыйбай берген сен, азалар коргударың ол бе? — деп, бирээзи оозун улам кыжыраан.

Кыстар кургаг будуктар чыып, шай хайындыра каап-каш, эккелген чеми-биле суггатчыларны чемгере берген.

— Ам суггарар чериңер доостур четти бе? — деп, Саглай айтырган.

— Даарта доозуптар бис — деп, Ыңаажык харыылаан.

— Дыка-ла хөй тараа тарыыр дээн-дир силер аа. Мынча хөй тарааны канчаар силер, кырган-аваң-биле силерге чаңгыс шаң-на тараа четпес чүве бе? — деп, уругларның бирээзи айтырган.

— Херек. Артыкшылдыг тараавысты малга орнап алыр бис. Кырган-авам-биле эңир чылын тараага орнап алган кызыраавыс ам кулуннапкан болгай. Ам база казыра-молдурга, хой-өшкүгө орнап алыр бис — деп, Ыңаажык ажыл-агыйжы хөөн-биле тайылбырлаан. Ооң чугаазында ханы бүзүрел барын эштери эскерип каан.

Шынап-ла, каш чыл эрткенде, Ыңаажык кырган-авашкыларның кошкул-хөреңгизи хоомай эвес апарганынга Ыңаажыктың кады өскөн эштери элдепсинмээннер-даа. Ол черле ынчаар болур ужурлуг дээрзин олар билирлер. Ажыл-иш дээнде, амыр-дыш билбес кижиниң төккөн дериң чажыңы ындыг болур ужурлуг-даа.

Каш чыл эрткенде, Ыңаажык эштеринден мурнай өглүг-баштыг апарган. Боду ышкаш олут орбас, кежээ кыс Назынмааны ол шилип алган. Аныяк өг-бүлениң хуу малы, эт-хөреңгизи элбең, балдыры дыңзый берген. Олаа кавының улузу Ыңаажыкты харын-даа Кара-Бай деп шолалаар-даа апарган.

Айтырыглар болгаш оналгалар

1. «Кижичурттуг, куш уялыг» деп үлегер домакка даянып, «Ыңаажык кымыл ол?» деп айтырыгга харыыны бижимел бериңер.
2. «Тудугжу» деп кымны ынча дээр турганыл?
3. Кара-Кадай кырган-авазының Ыңаажыкка өөрөткен кол-ла эртеми чүл? Кырган-аваның өөредиинден чүнү эң-не чугулага алганыңарны демдеглеп алыңар.

4. «Шыдалдыг бай дирткен Чындыр-Чалаң аалы — Ыңаажык-тың университеди» деп темага чогаалдың утказы-биле холбап тургаш, дыңнадыгдан кылыңар. М.Горькийниң «Мээң университеттерим» деп чогаалы-биле чоок идеялиг харылзааны тодарадыңар.

5. «Күш-ажыл кижини хевирлээр» деп темага дүүштүр амыдыралчы ажык чугаадан кылыңар. Күш-ажылдың хоочуннары-биле ужуражылгадан мөөңнөп эрттириңер.

6. «Өттүнчөк өөренир» деп үлегер домакты кандыг кижиге хамаарыштырып болурул? Чогаал, амыдырал-биле холбаалыг делгереңгей чугаадан кылыңар.

7. Тыва болгаш орус чоннарның аразында найыралды авторнуң илереткенин тодаргайлаңар. Найырал темазын көргүскен кандыг чогаалдар билир силер, сюжеттиг шугумун кыска таныштырбышаан чугаалаңар.

4.

Көшкүн чоннуң идегелдиг даянгыыжы кайы-даа үеде аът-ла турган болгай. Көжер-дүжерде, тараа тарыырда, сиген кезерде, аңнап-дииңнээрде-даа, аъттың дузазын чүге деңнээр боор. Көңгүс яды дээн улус безин оода чадаарда чаңгыс борбак таагылыг чаваалыг болур. Черле ынчаш, аът малдың ажыын көрүп амдажаан кижиге, ол чок болза, ат болганы-ла ол. Аныяк назы халыынында оолдар ынакшаан кыстарының овур-хевиринге кожаатай аъдының овур-хевирин чуруй каап ырлажып, амырактарын аъттарынга ушкарыпкаш, алаак-шыктарга-даа, арга-арыгларга-даа бо-ла чаңгыландыр ырлажып шаап чоруурлар. А кайгал эрлер боттарының эрес-кайгал чоруун аъдының ачы-дузазы кылдыр санаарлар. Шынап-ла аът-даа кижиге даянгыыш, идегел болгаш бүзүрел. Ынчангаш арат кижиге аъдынга ынак.

Хемчик аалдарында аът мал чок аал-даа чок. Эвээш-ле дизе, өг-бүле ийи-үш аъттыг болур. Сөөлгү чылдарда ол малдың өскени-даа кончуг. Барык аал бүрүзү эвээш-биче-даа болза чылгы малдыг. Шыдалдыг-бай улус ийи-үш аскыр өөрү чылгыны тудуп турар. Хемчик аалдарындан бе хымызы үзүлбес. Ол амданныг, ажыктыг ак чемни улуг-даа, биче-даа улус ижип ханмас.

Хемчик уну алыс кызы болгаш, хөй чылгы одарладырынга сөөлгү чылдарда арай бергедей берген. Чогум-на ооң ужундан боор, ырак хостуг ховуларже чылгы кыштаг-

ладыр деп чүве тыптып келген. Шыдалдыг аалдар хөй чылгызын каттыштыргаш, тускай чылгычылар хөлезилеп, кадартыр апарган. Олары чылгыларны хүлээп алгаш, баш удур шилип, көрүп алганы кадар оъттуг делгем ховуларже күскээр сүргеш чоруптарлар. Ынчан талыгырда Чедерниң, Шамбалыгның делгем ховулары Хемчик аалдарының хөй чылгызының кыштаар черлери апаргылаан.

Күзүн, чазын хөй чылгы Сесеге ховузун аай-дедир ажып турда, оларның дээрде шаштыккан доозуну кайы ырактан көстүп келир. Чазын чылгызының келир өйүн билир улус Сесеге уунче хараттынып-ла эгелээр. Кажан-на улуг доозун көстүп келир ирги деп олар четтикпейн манап турарлар.

— Чоруп орлар! Чоруп орлар!

— Аа, доозунунуң улуун! Дыка-ла халдып орлар.

— Күжүрлерни! Аал-оранын, өдээн сакты бергеннер боор!

Улуг-биче улус бажың, кажаа кырынче бедиктенип үнгүлей бергилээн, ынаар-ла, Баян-Тала углай Сесеге ховузун ажыр, эстедип орган улуг доозунче холдары-биле айытпышаан, өөрүшкү-маңнайы куттулуп, алгырышкылаан. Караа четпес кырганнар безин улустуң хараан уунче карактарын имирертир кайгап, ол чуглуп орап улуг доозунну орта көрбөзө-даа, ол угже сиңниге берген кайгап тургулаарлар. Улустуң өөрүшкү-маңнайы оларны база шонупканы ол. Карактары-биле көрбөзө-даа, сагыжы-биле-даа көрүп кааннары ол ыйнаан, кырганнарның арыннарында база өөрүшкү чайнай бергилээн.

Хөй чылгының чанып оары чүгле чылгы кадарткан аалдарга эвес, шупту-ла улуска өөрүнчүг. Хемчик кыдыының алаактарын Ак, Чес-Булун шыктарын дола берген оъттап чоруур чылгы кымның-даа караан өөртүп, чарашсындырып кээр. Оран-чурттуң бир каас-чаражы ында дээрзин малчын уктуг чон билир. Күскээр ол чылгылар ырак черже кыштаглап чоруй баарга, Хемчик кыдыының алаактары, Кызыл-Тайга бели ээнзиргей апаргылаан ышкаш сагындырар. Хөй чылгылыг Барзаңнарның, Улар-оолдарның, Наскыттарның, Шываңнарның өдээ безин шаарара берген ышкаш сагындырар. Чазын чылгы чанып кээрге, Хемчик уну арта долу, хөглүг апаар.

— Ачай, чылгы-даа келди-ле! — дээн соонда, Сендай кезээде баглаашта белен турар Чүгүрүк-Кулазын муна каапкаш, ыңай болур.

Ыңаажыктын чаңгыс кызы Седай чаа-ла он сестепкен. Ооң орлан-шоваазы бичиизинден-не улуска кайгаткан. Ол кандыг-даа оолдан дудак чок, харын-даа багай оолдар ында калыр эрес кыс. Чаңгыс кыс болгаш, шала туразында болза-даа, ооң сагыш-сеткилиниң чымчаа, улус-биле эптиг-эвилеңи кончуг. Шору бай дирткен кижиниң чаңгыс кызының идик-хеви шыырак, каас-даа болза, ол үргүлчү каастаныпкан чорбас. Өскелерден ылгашпас бөдүүн идик-хепке ынак. Ооң арны-бажы-даа аянный, чараш. Улуг хүргүл карактарлыг, шевергин кырлаң думчуктуг. Курлаан эртип бады барган саргыл чажын, авазы чөпшээрешпейн турда-ла, оолдаргылаштыр чолдактады таартып каапкан. Ооң алыс оолдарзы-ла кончуг.

— Сээң бо кызың эр хиндиктиг бооп төрүттүнер ужурлуг турган боор — дижиб, улус Сендайның орлан-шоваазын кайгап, мактаарга, адазының чоргаарланыры-даа кончуг.

Ыңаажык чаңгыс кызынга чүве-даа дээспес. Оозу өгдө бүгү-ле чүвөгө бүрүн эргелиг ээ. Авазы оозун чамдыкта чемеlegилээр:

— Кыс кижини оолдар ышкаш аътка шаап, ойда-кайда чорбас, ине-чүскүк тудар, даараныр, алгы-кеш эттээр чоор, уруум. Кыс кижини иезиниң чанынга олар чоор. Ооң кадында шору өзе берген, душтук болган кижини-дир сен. Ой-кый чок аажы-чаңныг кыстарны оолдар тоовайн баар чоор. Топтук-томаанныг чоруур болбас ийикпе — деп, Назынмаа уруун бо-ла чагыр. А Сендай ону херекке-даа албас, чүгө каттырып каар.

Сендай шынап-ла оолдарзыг уруг. Ооң хөөрежир, хөглээр эштери-даа оолдар-ла. Оолдар база аңаа, оол эжин дег, чаңчыга бергеннер.

— Че, урууң чемелеп орба даан, кадай. Эрес кыс ышкажыл. Адазын дөзөөн чүвөм-дир ийин — деп, Ыңаажык уруун эргеледи бээр.

— Аа богда, элегер чүвени сени, бо Сендай ышкажыңда каяа аът өөредип, чылгы хавырып чораан ийик сен — деп, Назынмаа хыйланыр.

Шынап-ла, Ыңаажык Сендай ышкашта эмдик аът-даа өөредип билбес, чылгы бажы-даа дозуп чорбаан. Өөредип, мунуп шавар аъды-даа чок, кырган-авазының ийи борбак аъды чааш, ол ажыл аъттарыңга кайын шаап чораан деп. Чылгы-даа бажы оолдар-биле дозуп чорбаан. Ынчан кырган-авазы-биле эвээш-биче мал-маганын ажаап-тежээр

дээш, кызып-кылайып чораан-на болгай. Буянный кырган-авазының чагыг сургаалының ачызында бөгүн бай-шыдалдыг, мал-маганныг апарганы бо-ла болгай. Сендай ышкаш чарыш аъды мунар хамаанчок, аътка дүрген шошкудуп-даа чорбаан-на болгай. Шынап-ла, бо Сендай кымны дөзээн кончуг оран-шоваа болган төл ыйнаан.

...Күжүр малдың угаанныы аайлыг эвес, чаныксааны-ла ындыг кончуг болду ыйнаан, аал өдээ көстүп келирге, чылгы киштешпишаан маңнажыпкан. Аалдың улуг-биче улузу шупту даштын, оларның өөрүшкү-маңнайы киткээн. Ыттар база хөглүү кончуг ээрип, уткуй маңнашкан. Өдөөнгө келген мал өөрүшкүзүн илередип, орангылап, киштежип, аңдаштангылаар-даа. Быгыннары долгулай бергилээн, удавас кулуннаар белерниң, өске чаваа, богба, кызырактарга бодаарга, томаанныы кончуг. Олар кажаага, өдек кыдыында талдар, теректерге ээлгир моюннары-биле өгенип турганнар. Саасканнар, тааннар безин амыраан дег «так-так» кылдыр этпишаан, таныш малдарының хокпалдайларынга хонгулай каап турган. Аал өдөөн чылгызыг чыт дола берген.

— Төрүүр белер удавас кулуннап эгелээр. Оларны таптыг хайгааравас болза, хоржок. Бо чылын дастар көвүдээн хире чорду, уруум, чаш кулуннарны теп аппаар кулугурлар болгай — деп, Ыңаажык уруунга чугаалаан.

— Дастарга кайын кулуннарым алзыр деп мен, ачай. Сыгыр-октуум бар-ла болгай, ооң-биле котпактап турбас ийик мен бе — деп, Сендай харыылаан. Ол ам чылгызының бажын боду билир.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Аът — тыва кижиниң идегелдиг даянгыжы» деп бодалды бадатканар.

2. Чогаалда болуушкуннарга дүүштүр картадан тургузуңар. Чүгө ынчаар кылганыңарны тайылбырлаңар.

3. Сендайның окур-хевирин ушта бижээш, аңаа характеристикадан бериңер. Кыс кижиниң аажы-чаңының кандыг эки талаларын эскердиңер?

5.

Чазын хар эрири билек, араттарның аштап, септеп алган бугазының суу бадып эгелээн. Ооң бо чылын элбек, шапкыны-даа кончуг. Хар кылын дүшкен болгаш, ындыг-ла турган боор.

Ыңаажык хамыкты мурнай тарыыр шөлдерин суггарып кириптер. Ол шөлүнгө чаңчыкканы ёзугаар база-ла даң бажында чедип келген. Часкы шөлгө келирге, кайы хире тааланчыын чүглө тараажы сеткип билир боор. Дээрде хамнаарактар кыңгырадыр ырлашкан. Дуруяалар эжеш-эжеш апаргылаан, алаактарда таваар согаңайнчып, оъттап чоргулаар. Ынаар, чыраалар аразында, өдүрөктер чаргырашкылаар. «Бора-хөкпештерниң, сайлыктарның бо чылын элбээ-ле кончуг. Бора-хөкпештер тараа бажы соктап чиир кулугурлар. Хензиг хиреде чүве эвес азалар ийин бо. Че харын, хырынныг чүвелер чип-ле турарлар ыйнаан. Бо хөөкүйлер чечени сыырыптар деп. Оларның, өске курт-кымыскаяк ышкаш, чиир чүвелери база бар-ла болгай» деп хииледир ушкулаан бора-хөкпештерже көрүп ора, Ыңаажык бодангылаан.

Соок кыштың сугда сиңниккен тыныжы ам-даа үнмээн илдең. Ол хар, доштан чаа-ла адырылган болгаш, соогула кончуг. Идиктерин уштуп, чүвүрүнүң хончуларын дискек караан эрттир даап, хүүрээн туткаш, суг салыпкан шөлүн дескилеп, суун ол-бо талаже чайып суггарып чоруп турган. Сугнуң соогу-ла кончуг. «Аныякта ону-даа тоовас боор ийин — деп бодап, шаанда бо-ла черни эштери-биле эмеглежип суггарып турганын ол сактып турган. — Ийе, чалыы үе, ол бай-даа, ядыы-даа амыдыралдыг болза, экиле үе ийин» деп, ол ам боду ышкаш кижини назынының ортузу четкилей берген эштерин, үе-шагның эртип турарының дүргенин, ам чаа эскерген дег, бодап турган. Сактырга, көңгүс чоокта чаа-ла ядыы аныяк оол тургаш, бөгүн канчап бай-шыдалдыг апарганын ол бодап келген. Ийе, бо бүгү ала-чайгаар-даа эвес, хенертен-даа эвес, ооң бодунуң карак кызыл ажыл-ижиниң, төккен дериниң түңнелинде чедип алдынган болгай. Шынап-ла, Ыңаажык ам бодап олуарга, ол кажан-даа амыр-шөлээн орунга оясталып, аян-тээлеп, чер кезип чорбаан. Кара чажындан халбактанышкан-на чүвези — ажыл-иш. Мал, тараа ажылы ооң амыдыралының утказы, чуртталгазының үндезини чораан. А чамдык кижилер, ийе харын олар ийи-чаңгыс, таанда элдеп. Ядыы, чанагаш чорааш, мал-маганныг, бай-шыырак апаарга, харын-даа кочулаар хире. «Ажыл дээнде, чүү адам харамдыгар чүвел, кижини кижини шаа-биле чурттап чорбас чүве бе» суг дигилээр. Че харын, канчаар-даа бодап чоруур кижилер бар-ла ыйнаан. Кижиниң иш-

тин кижн билир эвес. Ажылын шьтпайн, дьрбаңайнып-ла чоруур болза, амыдырал ол-ла ыйнаан. Ажыл-иш-ле бүдүп турза, оон өске херек чүү боор.

Сугнуң соогу дээрге ана чүгле чилиг саргыыр. Кургаг черже үне халый бериксээзи келир. Ынчалза-даа бичии болгаш, та өөренип каары ол чүве, та буттар билинместеп каары ол ийикпе, сугнуң соогу намдай берген ышкаш болур.

Шөлүн элээн кезип, суун дескилеп кааш, буга чалынче үнүп, чилиинге чедир доңган буттарын чылыды нугуп, таакпылап, дыштанып орган.

Дээрниң аяс-кааңы-даа кончуг. Хар суу чаа-ла кеп-келек черже буга кулактарындан аккан боралгак суг чедингири-биле черже сиңип, часкы хүннүң элбек херелдери черни чылдып турган. Черни дескизи-биле шыва алы берген сугну бора-хөкпештер, сайлыктар, тааннар чода ортузу чедир сүзүп, чемнеп чорааннар. Ол бүгүнү көрүп олуарга, Ыңаажыкка тааланчыы-ла кончуг. Өшкү кежи дөженип алгаш, хүнге дөгеленип чыткаш, харын-даа удумзурай берген. Талдар дөзүндө өртеп каан аъды ораны бээрге, ковайып келген. Аъттыг кижн чоруп орган. Ол-ла ынчаар Ак кудулдур чурттап чоруур Бойду-Хам болган.

— Үүле бүтсүн!

— Чорук чогузун!

Бойду-Хам аъдындан дүшкеш, Ыңаажыктын чанынга сөгедектей олуруп алган. Даңза хавын уштуп, таакпылашканнар.

— Эртежиңни але. Хамыкты мурнай суггара берген ышканың чүл.

— Ынчанмайн канчаар. Черни, хар суу кепкелек чыдырда, суггарарга суг, эки сиңер болбазыкпе. Чер кургап калганда, олче суг бадырарга, суг орта сиңмес, ындамында хөөлбектелип чыткаш, анаа-ла бусталып үне бээр. Ынчаар суггарган ажыы-даа чок ийин.

— Оо, шынап-ла але. Ону бодаа дег чүве-дир моң. Черле тыппазы-ла чок ийин мооң. Мен бичии черимни база шык чыдырда, суггарып алыйн адырам. Сээң бо аргаңны ажыглап көөр-дүр.

— Ынчал харын.

— А бо соок суг сүзерге-ле, кончуг-дур але. Кижн аарып, хаваңнай берзе, ат эвес деппе.

— Ийе, эрте суггарарга, соогун соок-ла харын. Ынчалздаа өөрени бээрге, ажырбас ийин. Соок дээш ам канчаар, тараа тарып чиир дээнде, кызар апаар.

— Ындыг-ла ыйнаан харын. Аштаар хырын деп чүве бар-ла болгай. Адырам, сен, бо бай-шыдалдыг кижиге, чүге мынчап кара чааскаан хилинчектенип турар кижиге сен? Улустан хөлезилеп албас чүве бе ону. Шагда Чындыр-Чалаң кандыг ийик. Ооң орус безин ажылчыннары турган ийик чоп. Сен Чындыр-Чалаңдан дора эвес апарган кижиге ышкажың чүл. Мал-маганың безин өдек сыңмас болду ышкажыл.

— Боттарывыс ажылывыска четтигип-ле турар улустур бис. Ийе харын, хөлезилеп, тараа тарыдып турар улум бар ийин. Дөө Ак-Аксында арбай биле сула тарыыр черимни Очур, Ак-оол суглар тарып бээр болган. Дугуржуп чугаалажып алган бис. Үрезинни, аът-хөлдү берип каан мен. Тарып, ажаашкаш, күзүн тараа алыр болган улус. Бо суггарып турар черимге чиңге-тараа эки үнер чер чүве бо. Мооң адаанда черге ак-тараа тарыыр мен. Борто боттарывыс күш чедиптер бис ыйнаан. Амдыызында күш-деңгел сулараан эвес, маңаа улус хөлезилеп канчаар боор. Черле ынчаш, кандыг-даа ажылды кижиге боду холу-биле тудуп кылырга, кедилиг болур чүве ийин. Улуска хөлезилеп тарыдып каан черин безин кижиге боду үргүлчү барып хайгаарап турбас болза, талаар боор чүве. Бир-ле чүвени чедир кылбаан болур. Сугну шөлче салыпкаш, аалдарыңа дүш чок дыштанып чыткылаар суг боор. Ол хайыраан суг анаала халас агып, черни дески суггарбас, чамдык черлерде оякталы берген чыдар, чамдыктарыңда суг шуут дегбээн болгулаар.

— Ол-даа шын турган боор. Черле ынчаш, эрте таваар суггарып алыр деп чүвени улус билбес, хүн караа изип, чер кургай бергенде, ам кээп улус мурнун былаажып, оон эртсе маргыжып, алгыжып, кыржырлар болгай. Амдан эгелеп ээлчежип суггарар болза, шупту өйүңде суггарып ап болур чүве ышкажыл.

Ийи ашак даамайы кончуг хөөрежип орган. Суг дескилештир шулурткайндыр агып чыткан. Оларның бажының кырында дээлдиген тыйыладыр киштей берген. Ыңаажык олурган черинден туруп келгеш, шөлдү одуртур хараан. Оон далашты кончуг чанында турган демир-хуунун алгаш, суг шыва алган шөлүнче сугну сүспүшаан, маңнап

ыңай болган. Бойду-Хам элдепсинип: «Чанында долу буга суу агып чыдырда-ла, хууң алгаш, шөлче маңнап канчаары ол мооң?» деп бодап, аайын тыппайн орган. Ыңаажык хууңунче бир-ле чүвелер киир каап чораан. Ол үр-даа болбайн, хууң ортуже ак-балыктар тудуп алган чедип келген.

— Оо, олчалыг келдиң бе, ужа-ужа! — деп, Бойду-Хам баштактанган. — Хүлге хөөп чиирге, магалыг чүвелериң бо ышкажыл.

— Көрбес сен бе, Ак, Алаштан бадырган буга суу-биле бо хамык балык-байлаң кады бады келген. Кижиге көрбес чүве болза, олар бо шөлге дооза кадып кырлып, дээлди-геннерге чемиш бооп каарлар ыйнаан — дээш, хууңда бырлаңнашкан балыктарын буга суунче мөйт кылдыр тө тудупкан.

— Ойт, ол канчаарың ол, күжүрүм, арай деп холга кирип келген олчаны. Бай-даа болза, халас кежикти четтирер эвес чүве бе! — деп, Бойду-Хам алгырган. — Бодун чивес-даа болзуңза, меңээ берипсиңзе, хүлге хөөп чээй мен. Ону чоп менден харамнаныр сен, сээң өстүрүп алган малың эвес — деп, Бойду-Хам шын-на сеткили-биле чеме-лээн.

— Чер-даа чүвези болза, өзүп-төрүүр, үүргене чажар өйлүг чүве-дир. Ооң кадында ол хензиг балыктар ыш-кажыл. Балык чиксезиңзе, дөө Хемчиктиң билектер дег чоон кадыргыларындан тудуп алзыңза. Ам таптыг-ла озаң-нар адаанда дунчулап алган-на болгай. Холдаар суг болза, амыр-ла боор — деп, Ыңаажык тооваан хевирлиг.

— Бараа кончуг кижиге-дир сен. Хайыраан ак-балыктарны, Хемчиктен кадыргылаар харыым кайда чүвел. Ол канчаары ол мооң. Чер чүвези кижиден харамнанып — дээш, Бойду-Хам ажынмышаан.

— Че, бо канчап тоорлу бердиң, бир-ле сүдүн төпкен кадайлар-ла. Оларны чиксээриң кончуг болза, ам база барып тудуп эккелийн — дээш, Ыңаажык база-ла хууңун туткаш, суг шыва алган шөлүнче сүзүп кирипкен.

Бойду-Хам химиренмишаан, тип алган таакпызын төндүр тыртып четтикпээнде, Ыңаажык база-ла элээн каш балыктар тудуп алган маңнап келген.

— Ма, балыктарың бо-дур, та канчап чи оларыңны — дээш, хууңун Бойду-Хамның баарыңга салып каан. Дириг балыктар кылаңайндыр бырлаңнашкан.

— Канчап чи деп чүзүл, хүлге хөөп азы шывыкка дискеш, көске быжырып-даа чигей-ле боларны — дээш, Бойду-Хам тургаш, кургаг будуктар чыып, от ужуда берген.

Ийи кижиге балык быжырып чиир дээш ажаанзырап, кыпкан будуктарның көстелирин манап олурда, Ак кыдыындан аныяк кыстың ырлап кел чыдары дыңналган.

— Ээрерген Хемчиимейге
Эштип ойнаан байлаң-на мен.
Эрге-кара эжиккейниң
Эргэнейде билзээ-ле мен.

Ыңаажык Сендайның үнүн танып каан. Сендайның алыс ыры-шоорга сундулуу-ла кончуг. Аалга эштери-даа кээрге азы чааскаан кандыг-бир чүве-даа кыла бергенде, бо-ла ырлап олурар. Чаа ыр черле соора дыңналас. Сөөлгү үеде ооң ырлаарының аянны улам ындынналыр апарганын Ыңаажык эскерип турган. «Уруум кыс апарганы ол ирги бе? Ооң хамык эш-өөрү бо аныяк оолдарның кайызы-ла мээң уруумнун сеткилинге тааржы бээр ирги?» деп, Ыңаажык бо-ла бодай бээр апарган.

— Сендай чоруп ор. Дүштээр чем эккел чыдары ол-дур. Ол балыктарың ам аалыңче аппар — дээш, Ыңаажык балыктарлыг хуунун Бойду-Хамче иткен.

Сендай дүлген эът, боова, домбуда изиг шай эккелген. Ашактар чемненип орар аразында, Сендай суг эдер дээш, сапыктарын ушту берген.

— Сапыктарың ужулба, уруум, сугнун соогу кончуг-дур, челбине бээр сен. Ол сапыктарже суг өдер эвес, ажыр-бас — деп, адазы уруунга сагындырган. Сендай кара хром сапыктарын дедир кедип алгаш, хүүрэн туткаш, малгашты сүзүп чорупкан.

Бойду-Хам иштинде Сендайның сапыктарын хараадап, «Бай улустун магалыын аар» кылдыр бодап орган. Ол шайлап алгаш, хуунда балыктарны таалыңынче тө кудуп алгаш, чанып чорупкан. Адашкылар ажылын уламчылай берген.

Суггарылгазын орайтадыр дооскаш, Ыңаажык уруубиле чанып орган. Ол иштинде бо чылын тарыыр шөлүнден чеже хире тарааны ап болурун санап чораан. Үрезин чаагай болза, оон эки дүжүттү ап болур. Бо чылын чажар үрезинин ол шагда-ла белеткеп алган. Ооң арыг деп чүвези

ана дош-ла. Адыштааш, саарарга суг, саламы кончуг. «Чайын тараа кулак тыртып эгелей бээрге, чула суггарыпкаш, өйүндө чашпаннап кааптар болза, чаагай-ла болур боор — деп, ол бодап чораан. — Чамдык улус тараа чашпаннаар деп чүве билбес. Бичии тарып алган тараазын чашпан, оотпакка дуй бастырып алган оар. «Черден үнүп келген чүвени чежезин чулар боор» дижир. Эки дүжүт алыр дээнде, чечени-даа чулгай-ла. Ол бок сигенни аңгы хөпээннеп ап турар болза, кыштың соогунда сиген-ширбииш чедишпейн барза, мал оон кайын ойталаар деп. Чүү-даа чүвени үезинде шынарлыг кылыр болза, күжүр чер кижини черле хомудатпас ийин» деп, ол бодап чораан.

— Долу-ла салба берип каатпас болза, бо чылын тараавыс эки үнер боор, уруум. Сугнуң элбээ база аажоктур. Чээрби барбаны чайлыг алыр боор бис. Ооң кырынга Ак-Аксында улуска хөлезилеп тарыткан тараавыс база бар болгай — деп, Ыңаажык чугаалаан.

— Хөй-ле хире болур-дур, ачай. Биске каш-ла барба четпес чүве бе?

— Чедер. Ынчалза-даа тараа кажан-даа артык эвес. Тараа тарып, артыкшылдыг тараавысты малга орнап ап чорааш, хөй мал-маганныг апарган болгай бис. Тараа черле херек. Тараа-быдаазы чедишпес улуска-даа бергей-ле бис. Өреге бүрүзү хырнынга өй тарааны тарып алыр-даа болза, амды чылын чажар үрезин деп чүве бар болгай. Үрезин дилеп келирге, оларга бербес эвес. Дузалаар апаар.

Адашкылар ынчалдыр-ла ажыл-агыйын чугаалажып, чанып келген. Будүрген үүлези дээш оларның кайызының-даа сеткилинге өөрүшкүлүү кончуг болган. Сагыш хандыр ажылдаарга, черле ындyg. Адазының ажыл-ишчи мөзүзү чайгаар-ла уруунче дамчып, Сендайның ындазында ажыл-агыйжызы аажок. Кандыг-даа ажылга ол оолдардан ду-дак чок, ону-мону кыл деп айтыртпас, боду баш миннип ажылдаар боорга, адазының аңаа бүзүрээри-даа кончуг.

6.

Алды айның изиг хүннери кидин-не чидиртип, ымыраа-сээк кедерээн, кижиге-даа, малга-даа берге ышкам үе келген. Чайлаглап өөренген сериин оъттуг черлеринче мал-маган боттары-ла шуужуптар апарган. Ыңаажыктар аалы кидин-не Хөл кыдыынче чайлаглаары-биле белеткенип

турган. Сендай Чүгүрүк-Кулазын мунупкаш, чылгызын хамыкты мурнай Хөл чоогунуң сериин аяңнарынче сүрүп үндүрө берген. Ыңаажыктарның көвей хоюн, инээн кожазы аалдарның уруглары боттарының малы-биле кады сүргеш чорупканнар. Олаа кавының аалдары чайлаглаарда, ынчаар демнежип чаңчыкканнар.

Ыңаажык кадайы Назынмаа-биле көште алыр-каар чүвелерин эмгелеп, алыр чүвезин бөле шарып турганнар. Түр када — изиг намдагыже — чайлаглаар-даа болза, өг-бүлеге херек-ле чүве хөй. Орун-дөжек, эштир шуглак, ширтек, барба-савазынга чедир албас-ла чүвези чок. Оларын аътка чүдүреринге эптиг кылдыр шарып, быжыглап турганнар.

Чес-Булун уундан улуг доозун чоруп орган. Ол Чес-Булун, Ортаа-Тал ынчаар довураа аайлыг эвес. Чаңгыс аът шаап эртерге безин, ооң соондан доозун, ону сывыртаан чүве дег, дүргектелип-ле оар. Шаа төнгөш, турупкан доозун, салгын чок болза, чаңгыс черге элээн үр-ле аластанып тургаш, чоорту эсти бээр чүве-ле болгай. А Калбак-Хараганның калбак ногаан шыгынга чеже-даа аъттыг кижилер өрү-куду тутсуп турар болза, бурт дээр довурак бар эвес, шириктелчек шык болгаш, магаалыг-ла чер. Дүк салырда суг, ооң ёзулуг ораны бо-ла болгай.

— Бо кончуг изигде малын камнаvas чүү адам өөдежок амытан шаап чоруур чүвел — деп, Ыңаажык хыйланган хевирлиг чугаалаан.

— Харын аан. Алдыы аалдарның тенек оолдары ирги бе азы кандыг-бир чугула херек ужун ынчаар эшкедеп чоруур чүвези ирги бе — деп, кадайы база ол угже кайгай берген.

Доозунну доюлдур халдып чораан кижии келзе-ле, суму даргазы Самдаң болган.

— Дарганың бо канчап доозунну доюлдур, отка-пашка дүшкү дег, эшкедеп шаап чорууру ол ирги? — деп, Ыңаажык Самдаң-биле экилешкеш, айтырган.

— Эшкедевестин аргазы чок, кончуун көрбес сен бе. Оода бо Ак суу савазын ажыр дажый берген, Калбак-Хараган дужундан кежер уг-даа чок. Дөвүн Ак-Аксындан кештим ышкажыл.

— Чүү болганы ол, чугула дыңнадыг чарлап чор силер бе?

— Ат болган. Чаа-дайын эгелээн, кончуун көрбес сен бе.

— Ой дадайым. Ол кым-биле чаалажыр апарганывыс ол?

— Кырман-биле...

Назынмаа кылып турган чүвезин ара каапкаш, чугаалашкан ийи кижиниң чанынга чедип келген. Чонаада-ла улуг төгөрик карактарын улам-на хере көрүп алган, аазады берген кайгап турган.

— Кырман-биле? Ол кым ийик моң, дыңнааным-даа ышкаш. Агар-политик кичээлинде Сендай чугаалап орган чүве ийин. Ол Кырманга бистен чүү херек апарганы ол чүве ирги? — деп, Ыңаажык арта-ла ийи холун атпаш кылган.

— Бистен деп чүнүл, ол Кырман ССРЭ-же халдаан. Улуг дайын эгелээн чүве-дир.

— Аа, бурган өршээзин! Мен дээрге дайын мыя бо Адар-Төште чыгадып келген деп бодадым ышкакжыл. Ыракта чүве-дир моң. Ол Кырман биле ССРЭ чүнү былаажы бергеннери ол ирги але? Демги ол Испан деп черже база кырманнар халдаан дээр ышкакжыгай. Черле дайынзырак кулугурлар-дыр эвеспе ол — деп, суртаалчы Сендайның чугаазын бо-ла дыңнаар болгаш, Ыңаажык ам-на чүвениң уг-шиин дөзээлеп чугаалаан.

— Ам ССРЭ-ни эжелеп алыр дээш, халдап келгеннери ол ышкакжыл.

— Оо...

— Оо деп чүзүл мооң, кайгап, оолап-аалап оرار. Бир-ле магадаан чүве дег.

— А ам чүү дээр чүвөл ынчаш?

— Харын оо, ээ деп орбайн, бай кижини дүрген дузалаш-сыңза.

— Кымга? Чүнүң-биле?

Самдаң ийи холу-биле дөңмээн часкангаш, пат-ла чөгенип, кайгаан чүве дег, алгырган.

— Кымга деп чүзүл мооң?! Шуут-ла мугулай кижини-даа ышкаш. Азы сен ол Кырманга дузалаксап тур сен бе?

Ыңаажык ам-даа чүвениң ужурун орта билбээн хевир-лиг, дарганың аксынче кайгап алган кыпсып алган таакпызын шыйыладыр сора берген.

— ССРЭ-ге дүрген дуза херек чүве-дир. Азы бодуң октуг бооң туткаш, чоруп оرار сен бе, азы хөй малыңдан үзе сүрүп бээр сен бе? Ооң дугайын угаадып ор ышкакжыл мен.

— Дем-не ынчаар чугаалапсыңза. Ол-бо чүвениң ужун хап, бажын хап орбайн. Бодум кайын октуг боо тудуп, дайылдажып шыдаар ийик мен. Арганың аң-меңин адып чиирден башка, кижиге канчап боо-хөө аннып шыдаар чүвел, күжүрүм. Ооң орнунга малымдан үзе сүрүп алыңар даан.

— Ийе, улустан мал чыыр тускай комиссия тургустунган чүве-дир. Ам хавырып эгелээр. Улусту белен турзун дээш, баш бурунгаар аал бүрүзүнге чарлап чоруурум ол-дур ийин. Мал хавыраар комис кээрге, белен турар силер. Арай деп-ле чугааның уг-шии сеңээ четти ышкаш. Дыңнадып кааным ол эвеспе — дээш, суму даргазы Калбак-Хараганны өрү алзы ынаар-ла, кезек аалдарже, дыдырадып каан...

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тыва литературада Ыңаажыктың овур-хевирин чураан чогаалдарны бижип алыңар. Ук овур-хевирни чогаалдарже кириштирип турар чылдагааны чүде деп бодаар силер?

2. Чогаалдың жанрын тодарадыңар.

3. Чогаалдың кол темазы чүл? Кандыг иштики темалар киргенин чижектер-биле бадыткап чугаалаңар. Идеязын тодарадыңар.

4. «Малдан халбактанган — каас, тараадан халбакталган — тодуг» деп үлегер домакты чогаал-биле холбап, делгереңгей чугаадан кылыңар.

5. «Ыңаажыктан чүнү өөренип алыксап турар мен» деп темага хамаарыштыр бодуңуң бодадыңны илерет.

6. Е.Т. Танованың «Қара-Бай» деп чогаалын тыпкаш, долузу-биле номчуңар.

Владимир Седипович СЕРЕН-ООЛ

(1942—1994)

Өгже чалалга

Өцнүктерим
Өөмгө бо-ла моорлап келир.
Өөрүшкүлүг өрү чалап уткуп аар мен.
Кидис өггө
Кирбээн болгаш ындыг ийикпе,
Хараачаны,
Хананы-даа сонуургаарлар.

Өгдө чүүлдер —
Өртемчейниң кезектери:
Өрү дүндүк —
Өлчейлиг хүн боду бо-дур,
Херелдери —
Херлип баткан ынаалар-дыр,
Ханалары —
Харылзашкак найырал-дыр.

Бөгөжелер,
Базырыглар, кожалаңнар —
Бөмбүрзектиң
Багланышкан куржаглары.
Каас хээлиг
Хараачазы — экватор,
Эргин безин
Эртер, ажар арттар ышкаш.

Чаа-ла чуггаш,
Сарыктыра салып кагган
Шаажаң аяк
Чараш аккыр өггө дөмей,
Дүвү безин
Дүндүк дээрбээ хараача дег,
Аалчы кээрге,
Амдыы шаажаң ак чем кудар

Сава апаар.
Сарыг шайым кудуп бээр мен...

Эргим өңнүк,
Эргинимни оюп эртпейн,
Кидис өөмгө
Хире-хире кирип каап чор.
Шайлап ора, сагыш хандыр хөөрежиили,
Херек болза —
Херии черже аъттангай бис.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүктүң темазы болгаш идеязын тодарадыңар.
 2. Шүлүктүң сайгарылгазын кылыңар.
 3. Тыва болгаш өске-даа көшкүн чоннарның литературазында өггө тураскааткан чогаалдарын чыып, «Өг — көшкүн кижиниң ыдыктыг оран-савазы» деп буклеттен тургузуңар.
 4. Шүлүктүң бижиттинген төөгүзүн шинчилеңер.
 5. Чогаал кандыг аянга бижиттингенил, чижектер-биле бадыткап хариылаңар.
 6. «Тыва кидис өг болгаш өртемчей» деп темага шинчилел угланыышкынныг делгеренгей чугаадан кылыңар.
 7. «Өскен өөмден — өртемчейже» деп темага чогаадыгдан бжиңер.
-

V кезээ. АСПАС ДИЗЕ, ХАЯ КӨРҮН...

Александр Александрович ДАРЖАЙ

(1944—2016)

Оңгар

Боражык ол черни уттур аргажок кылдыр сактып алган. Аъттың саарында демдек ышкаш, таңмаланып чыдып калган. Карактарын кумнап, хаптап-даа каар чүве болза, ооң чарт арыг угаанынга четтирген буттары, исчи ыт дег, чайгаар-ла аңаа чедире бээр.

Оңгарны, сайыттың дужаалын ёзугаар, Боражык кастырган. Дужаалды ол улуг бүзүрел, идегелдин демдээ кылдыр хүлээп алган. Сайыт ону өске ажылдакчыларга дагзып болур турган. А херек кырында ындыг улуг даалга Боражыкка дүшкен, ол ону албадаваан-даа, ынчангаш: «Сайытка черле эки таладан көзүлген-дир эвес мен бе» деп бодалды ол угаанынга дүүп алган — моон соңгааргы амыдырал-чуртталгага, ылаңгыя албан-ажыл аайы-биле канчаар бедиириниң аргалары тодаргайы-биле көстүп келген. Оңгарны чуду-кара кастырбаан. Ханаларын саң дорт кылдыр дескилеп тургаш, ханызы каш дээнил, ол олчаан кастырып каан. Оңгар каскан эрлерни ол барык-ла кыңчыктырбаан, таакпы тыртар чай-даа бербээн. Ажыл доозулган соонда, кижини бүрүзүнүң аксы-сөзүн ап, холунун үжүүн салдыртып алгаш, оңгар дугайында кымга-даа чугаалап болбазын сагындырып каан. Сагындырып-даа эвес. Харын кижини бүрүзүңгө кыжанып каан...

Амгы үеде оңгарны билир кижилерден дың-на чааскаан эл дириг арткан. Боражык улуг чажыттың кара чаңгыс эдилекчизи апарган. Ында алдын-мөңгүн, үнелиг эртинелерни үүжелеп шыгжаваан-даа бол, ол ону бодунун изиг тынындан-даа артык кадагалап келген. Чажыттарны бо-ла үлежип чугаалажы бээр кадайынга-даа ол эзирик-

элээр-даа тургаш, чаңгыс-даа сөс ышкынып көрбээн. Оңгар дугайында чугааны кым-даа үндүрүп көрбээн. Боражык ооң чажыдын өлгүжеге чедир ыяк кадагалааш, ону чевег-хөөрже бодунуң мага-боду-биле кады алгаш чоруур ужурлуг.

Даңгыраанга шынчы солдат дег, чажытты хөрээнге шыгжап келген. Чурттуң амыдыралынга өскерлиишкин-нер болуп турда-даа, удуртур-баштаар эргелелдер черлериниң даргалары элчип-солчуп-даа турза, Боражык берген сөзүнгө ээ болуп арткан. Ажыл-агыйның угланыышкыннары өскерлип-даа турар, оңгарга хамаарыштыр чогуур черлерден айтышкын үнмээн шаанда, Боражык олче шиглээн кокпа-орукту кымга-даа айтып бербес. «Ол — күрүне чажыды, амга чедир-ле күрүне чажыды болуп турары-даа ол-дур» деп, Боражык бодап чораан. Ынчангаш дужаал, доктаал үнмээн шаанда, оңгарже баар оруктуң аксынга ол өлгүжеге чедир доскуул болуп турар апаар. Хоорайның чурттакчыларынга хуузунда ногаа-чимис өстүрер шөлчүгөштерни Улуг-Хемниң ол-бо эриктеринге үлөп эгелээн үеден бээр Боражык оңгар дугайында өйде-өйде сактып кээр апарган. Чаагайжыдылга ажыл-агыйы ховуда кара хөрзүн казар, чүдүрер экскаватор аппарып тургузуп каан деп дыңнааш, пенсияже үнгөн-даа болза, ол черни оглунуң машиназынга анаа-ла агаарлап аар дээн кижиге болуп тегерип көрүп чораан.

Ооң дүвүрели анаа-ла хей коргуушкун болган. Экскаватор оранчок талыгырда болган, оожургал ховунуң сериин часкы сырыны-биле катай-хаара Боражыктың сеткил-сагыжын өпейлээн дег часкарып каан. Ховуга ол үр-даа болбаан, он шаа минута-ла турган. Машинаның эжиин ажыткаш, олутка адак-бышкаа чииги хөлчок саадай каапкаш, оглунга тутсуп чанып ораарын дужааган.

— Ол-ла чүве бе, агаарлап алганың? — деп, оглу орустап айтырган.

Боражыктың ажы-төлү, баштайгы ийи улуг уруундан аңгылары, дөгерези орустап чугаалажыр, тывалаарга, мүнө билирин билер, чугаалай албас. Ооң уламындан эдержир эш-өөрү орус дылдыг. Ийи улуг уруундан артканнары орус школа доосканнар, тыва дылга ном байтык, солунну безин шокарлай номчуп албас. Орузунда-даа, тывазында-даа чок кылдыр өзүп келген. Ажы-төлүнүң орус дылынга Боражык чаңчыгып калган, харын-даа оларның аайы-

биле өг-бүлезинге чүгле орус дылга чугаалажып өөренип калган.

— Ховуга он минут турары хоорайга он шак иштинде селгүүстээни-биле деңнежир — деп, Боражык орустап харыылап каан.

— Куу хову же чүге үнүкседиң, ачай? «Тайга» станция-зы — аңгы херек-тир.

— Куу хову деп алган. Хуулгаазын хову-дур. Тайга кижизи эвес-тир мен. Хову чурттуг. Чазын черле ховуну сакты бээр кижиге мен. Че, чоруп ораал! Шуут-ла байысаап туруп бердиң.

— Байысаап эвес, анаа сонуургааш. Элдептииң кончуг болду. Бээр кел чыдырывыста, шуут ыт-дааш чок, бир-ле ханы бодал бодаанзыг, ажаанзырап-сагышсыраан кижиге дег болдуң. Ам сыр дедир, өөрүшкү-маңнайың аажок. Карактарың безин шоваазы аажок апарган.

— Машинаң хөдөлдир. Чоруп ораал, оглум...

Боражыктың аажы-чаңында хоойлу-дүрүм болуп тапталып калган бир-ле онзагай тала бар. Ол тала чүгле чаңгыс ооң эвес, а ол шагның кижилериниң көвей кезииниң шынары болуп турар. Ол кандыг ыңдыг онзагай шынарыл ынчаш? Күүседикчи сагылга-чурумнуң ыяк болгаш бүзүрелдиги-дир. Үстүкү дарганың дужаалы адаандаазынга хажык чок болуру-дур. Канчап-даа тургаш, ону ыяавыла өйүндө күүсеткен турар ужурлуг сен, кандыг-даа чылдагаан турбас. «Ам болза хамык чүве өскерилген, дарга баштыг кижиниң сөзүн кым-даа дыңналас болган. Кадарчызы чок кодан хой-дур ийин, кижиге болганы туралаанын кылыр, аксынга кандыг сөс чуукталып келир-дир, ону ол дораан бүлгүрүп үндүрүптер. Дарга кижиден сестир-коргар дээр чүве чок. Шупту тейи-биле кылаштажы берген. А шаанда... Сагылга-чурум турган. Улусту мынчаар хостуг салып алырга, черле чүү-даа бүтпес. Хойну кадат чокка хову же, дагже сүрүптер болза, кокай аксынга баар. Ам көрбөспө, Дээди-даа Советте, кудумчуда-даа, садыг-саймаада-даа кижиге бүрү хербектешкен ыттар-ла. Сөөк былаашкан чүве-биле дөмөй-ле. Шынап-ла сөөк, а сөөктүң ады — эде тургустунуушкун, ажык-чарлыг чорук, демократия! А шагда болза чаңгыс алгырарга, четчир турган. Азы хол боозу-биле өрү дааштаптар сен, ол-ла! Оожургай бээр» деп, Боражык телевизор-даа баарынга олургаш, садыгга ээлчегге-даа тургаш, каш-даа катап ынчаар бодангылаан.

Бежен ажыг чылдар иштинде оңгарның чажыдын Боражык кадагалап келген. Ол шагда аңаа кандыг-даа имдемдек арттырбаан, кандыг-даа маанай тургуспаан. Маанай кадап, ыдыктадып турган херээ чок турган, оларның ат-сывы уттундурар, мага-боду-даа эстип-хайлыр ужурлуг. Олар кижилер эвес, сектер болгай, а сектерге ат-сыптын херээ чүү боор. Сектер — ол-ла-дыр! Оон аңгы оларга кандыг хүндүлүг ат турарыл? Чер-черге чаңгыс аай бодал, чаңгыс аай угаадылга ол турган...

Бежен чылдар соонда чоннун дайзыннарын агартып эгелээн үеде, ол сектерниң баштары бир коваш дээн. А Боражыктын чүрээ ынчан бир аарышкылы аажок чымсырт дээн. Ынчан дүштеки чем үези турган. Боражык ажылындан шагзыргай келген. Ооң хайгааралынга аар-берге, нарын, будалчак херек-даа турбаан. Үе бодунун аар чүүгүн ооң эктинге база катап чүдүрө берген. Ол эрткен үе дээш харыысалга, кеземче херээ аңаа онаай бээр ирги бе деп сестип бодап орган. «Берия үезиниң дошкун чылдары дег, ис чок чиде берип болур үе келген-дир» деп-даа бодай каапкан. Ол бодунун үезин чурттап эртип алган, ажы-төл, алган кадай дугайында бодал ону дүвүредип хүнзээн. Ооң биле бир чүве болур болза, олар канчаарыл? Өске кижилерни кара-бажыңга канчаар суп, канчаар байысаап чоржук. Ам ындыг берге салым аңаа таварышса канчаарыл?

Бажыңга кирип келген коргунчуг бодалды уттуп кааптар дээрге-даа, адырылбас, чук дег чыпшынгаш-ла турар. Үжен сес чылдың күзүнүнде кастырган оңгары сагышка киргеш турар. Ооң эриинде ынчан контрлар дээш шиитирген кижилер эвес, а боду — Боражык.

Ол бажыңыңга пат боорунда келген — буттар угдунмас, чолада аар чудуктар баглап каан чүве дег, аары кончуг. Чайның изиг-ышкамыңга шыдашпайн, суксаанындан дылын уштупкан ыт-ла.

Кадайы быдаа кудуп бээрге, бажын чайып:

— Шай! — дээн.

Кадайының сунган шайлыг аяан алгаш, ооң эриин эриннеринге дегзип чорда-ла, карактары караңгылаш-ла дээн. Боражык олурган сандайындан аңдарлып бады барган. Сактырга-ла, улуг кара оңгарның иштинче ужугуп кирип бар-ла чыдар ышкаш болган. Боо даажы дыңналган ышкаш болган. Чыжырт-ла дээн — аяк ийи башка буступ чаштай бергени ол. Боражык меделерин оскунупкан.

Та кайы хире үр үе иштинде чыткан. Карактарын көрүп келирге, эмчи машиназының иштинде чыдар болган. Кадайы ооң чанында олурган.

Боражык эмчиге бир ай чыткан. Эмнелгеден ону үндүр бижип тура, Виктор Иванович деп аныяк орус эмчи аңаа мынчаар сагындырган: «Чүрээңерни камнаңар. Айыылдыг. Алды орандан бир дугаар кыйгыртыышкын болган деп билип алыңар. А дараазында бистиң дузавыс херекчок апарып болур эвеспе. Билип алыңар. Коргутпайн тур мен. Улгады берген улус-тур силер, ынчангаш чугаалап тур мен».

Чүрек аарыының айыылдыын эмчиниң сагындырыы чокка-ла ол кончуг эки билир. Орус эмчи ооң чүрээнң шагдан бээр саргып аарып келгенин кайын билир ийик. Үжен сес чылда оңгар эриинге бир-ле дугаар Боражык чүрөөн туттуна каапкан. Шериг оол эвес болза, тынын үзүп кааны «тергиин баштарын дээди хемчег-биле алыс-кан» сектерниң кырынче кээп ужар турган ийик.

Шериг оол ооң белинден куспактай аарак аткаар шеле сопкан. Олар иелээ кээп ушкан, баштай шериг оол тура ха-лааш, Боражыкты тургузу тыртып каан. Боражык чүвү-рүн кактанмышаан, тендире-тендире хола-хараган доорзунче калбак кеш кээп ушкан. Ооң хөңнү былганып, куза берген.

Ай чырыынга ол адыштарын чада тудуп, топтап көргүлээн. Ында хир-чам чок-даа болза, ооң сагыжынга адыштары, салаа-сайгыды дөгерези ханга боражы берген ышкаш болган. Хараган кыдыының довураан аспактааш, адыштарын бар шаа-биле дүрбүгүлээн. Холдары ай чырыынга шуут-ла мычыгыр кызыл кылдыр көзүлген. Боражыктың чүрээ шапкыландыр сога берген, куйгазы адыш дээн — холдарында кончуг сектерниң ханы. Дүрбүүрге-даа, адырылбас, харын мырыңай кыскаш турар. Боражык адыш иштин дүрбүүрге, черле кызып келир деп чүвени ол аразында көңгүс уттуп алган. Ол ыглай каапкан. Ам чаа тыны үстүнген кижилер дээш эвес, холдарын ханга борап алгаш, ону аштап чадап каанынга хөлүн эрттир хомудаан. «А дайзыннарны дайзын ёзу-биле көөр апаар» — деп, Улуг Дарганың чугаазы бар, ынчангаш оларны кээргээн дүжүү-даа чок, бир эвес бо кончуг чыдыг сектерге мурнадыпкан болза, бүгү Тывага та чүү болур турган. Дүмбей караңгы дүн дег амыдыралдың келири чайлаш чок турган, Тыва

японнарның аспаанче кире бээр. Боражык карааның чажын шалыпкыны аажок чода тудупкан: «Кижиден кижикаралыг, бо оолдарның эрге-дужаалы хензиг-даа бол, «Бо кижинер оңгар баарынга дайзыннары кээргеп, халактап ыглап турду» деп үстүкү черлерниң, эң ылаңгыя сайыттың мурнунга туда кааптып болур» деп, ол сести хона берген...

Партияның чээрби дугаар Улуг Хуралының соонда хамык чүве канчаар өскерлип эгелээнин Боражык кончуг эки сактып турган. Улустуң билбези элезинниг ховунуң ортунда черниң кыры-биле дескилежип бүдүп калган оңгарда чыдар сектер — бүтпес идегеттер эвес, харын ёзулуг актыг кижилерже хуулар чыгыы апарган. Хөлзээзинниң оду хөрлээлеп үнүп орган. Москвага партияның Дээди школазынга өөренип турган Бадаа биле Доржу деп ийи аныяк эр хайны хайындырып, чажыт бижик-херектерни тө тыртып алган, ол тывыжын чонга ажыы-биле чугаалап үнериниң кыры турда, Улуг Дарга кончуг-ла мерген хөделген. Кежээлеп турган эрлерни арага-дарыже хандыкшыдып, коммунист кижиниң мөзү-шынарынга чүүлдешпес чүүлдөр кылганы дээш дедир Тываже кыйгырткаш, кызыл билеттерин хураагылап алган. Демги эрлерниң чыгган бижиктери Улуг Дарганың чаагай адынга багай салдарны чедирер часкан, ынчалза-даа Дарга шалыпкыны-биле бодунуң кырынче саарлыш кел чыткан чуундуну изиг эрлерниң боттарының баштарының кырынче саара тудупкан.

Дарга партияның буянныг хөделиишкиннеринге удурланмаан, харын ону Тываның девискээринге нептередип, элээн хемчеглерни алгылаан турган. Товарищтай, Артас суглар чымчак ширээлеринден чайлыгылаан, а бирээзи харын мырыңай Дарганың төрөөн хеминиң бажында тайгада суурга барып дүшкен. О, Дарганың угааны-даа берге — чазык-чаагай, каткы-хөглүг-даа болур, ол калбак чонга бодунуң каржы-хажагайын каракка көзүлдүр черле көргүспейн чораан, ону ол чүге кылыр ийик, аңгы кижилер барла болгай, херек апарза, олар кылыр апаар, кылып-даа турган-на.

Ол-ла бүгүнү Боражык бодунуң иштинде сайгара бодап чораан. Боражык солун-сеткүүлдерден, радиодан хөй-ле медээлерни билип ап, чүвениң уг-шиин шиглеп, чугаа-сооттуң, алдынып турар хемчеглерниң кайы талаже чайлып бар чыдарын тодаргай билип турган. Ынчанмайн

канчаар, ол истекчи кижиле болгай, истеп-хынап өөрени берген.

Алдан чылдарның эгези. Дайзыннарны агартып эгелээн үеде, Боражык ол чаагай буянның херекке, илиг каразы-даа бол, дуказын көргүзөр бодаан: «Хайны мен хайындырган эвес мен, үстүү черлерниң айтышкынын күүседип турган кижиле мен. Болат, Мандараа чүү дидир, бо калбаш, дүү калбаш чүве-ле болгай. Ынчан кылып турган херектерниң актыг-чаагайынга, оларның шынныг-чөптүүнге кижиле бүзүрээр турган. Оларның аразында анаала эрге-чагырга былаажып турганын ынчан кым билген боор. Хемчик-оолду «ток» кылып каанының соон дарый ооң изиг орнун Болат ээлептежик бе!.. А Болаттың соонда — Анчымаа...» деп, Боражык эрткен чылдарже хая көрнүп, сайгара бодагылаар апарган.

Оңгарның чажыдын ажыдар үе келген деп чүвеге Боражык бир удаа бүзүрөй берген. Аттырган кижилерниң ха-дуңмазы, ажы-төлү айтырыгны көдүрүп, адаларының сөөгүнүң кайда чыдарын айтырып келир. Оларны анаа кижилер ышкаш чевег-хөөрге орнукшударын албан негей бээрлер. Оңгарны Тока-даа, Товарищтай-даа, Болат-даа, Артас-даа билбес, билир-даа бол, оларга ону айтыр деп-даа ужур турбас. Оңгарже орукту чүгле Боражык билир, «дүлгүүр» чүгле ооң холунда, өске кымда-даа эвес.

Боражык чогуур черлерге ону айтып бээр деп шийтпирлеп алган. Ол кайнаар баарын, кымга кирерин, кандыг эжикти ажыдарын билир.

Аскыда турган тонун кеткеш, эжик тудазындан туттунуп чыда, тура дүшкен. Ажар ажыы чок бедик кашпал хана-хаяга моондакталган чүве дег, эргинни арта базып шыдаваан. Эжик тудазын аспактап алгаш турбушаан. Оң хенертен тура дүшкенин эскере тыртып кааш, кадайы корга-корга салып келген.

— Канчап бардың, Бора? Чүрээң бе? — дээш, ол, ашаа ам база катап шалаже чире барып ужар боор дээнзиг, ооң ийи колдуундан сегирип алган.

— Чок! Анаа! — дээш, Боражык тонун уштуп, азып кааш, чемненир өрээлче базып кире берген.

Таакпызын кыпсып алгаш, хандыр-хандыр соргулаан. Кадайы чанынга элдепсинип кылаштап келген.

— Кортпа, чүү-даа болбаан. Чүрек анаа. Хамык чүве туружунда, авазы — дээш, Боражык баарында турган ка-

дайының белинден куспактаныпкаш, авазындан так салдынмас чассыг хензиг чаш дег, ооң чымчак иштинге бажын чөлөндир салып алган. Кадайының холу ооң бажынга чайгаар-ла салдына берген.

Боражыктың сагыжынга шагдагы коргунчуг дүн, улуг кара оңгар база катап кире хонуп келген. Ынчан ону албыстаашкындан ам бо куспактанып алгаш турары кадайы — Севил чарып алган. Ам бодап оарга, аңаа спирт-даа улуг салдар чедирбээн хире, а кадайының чылыг куспаа, изиг ошкаашкыннары коргунчуг дүннүң човалаңындан ону чарып алган. Ам ол дугайында сактып келирге, оңгар-даа, кадайының эргеледии-даа аңаа бир-ле чииртим ыш-каш кыннып келген. Боражык кадайының белинден куспактанырын соксады каапкан...

Севил ашааның кандыг черде ажылдап турарын билир, бо чырык өртемчейде, эң ылаңгыя Тывада, Кызылда улуска билдинмес, улустуң кулаанга дыңналбас кандыг-кандыг херектер болуп турарын ол кымдан-даа артык билир турган. Боражык Онза судтуң ажыл-чорудулгазын, дайзыннарның канчаар өчүп турарын дөгerezин кадайынга ынчан бирден бирээ чокка төөгүп берген. Суд соонда шииткелдин күүселдезинге Боражыктың дорт киржир апарганын-даа Севил коргуушкун-биле хүлээп албаан, харын-даа ашаан ол ыдыктыг херекче йөрээп, деткип каан. Ол Боражыкка чоргаарланыр чораан. Ашаа ооң бодун бакка эдилеп, ажы-төлүн-даа аштадып-суксадып, элбер-самдар кылдыр өстүрүп көрбээн. Өг-бүлениң аас-кежиктиг, шоолуг аас-дыл былаашпайн чурттап келгенин ол чүгле Боражыктың ачызы деп санап келген. Ажы-төлү, адазы чүү дей-дир, ооң аайындан эртпес. Ажы-төл өссе-өссе, бүдүн интернационал болган — Совет Эвилелиниң бичиилеткен хевири деп болур. Солун-сеткүүлге бижип, радиога чугаалап, телевидениеге көргүзүп, үлегерлиг, эп-найыралдыг интернационалчы өг-бүлө деп мактаар магазынче мактап шаг болган. Совет чоннарның быжыг акы-дуңма найыралының дугайында чугаа үнө бергенде, дириг чижек, херечи кылдыр Боражыктың өг-бүлезин албан-биле адаар, ооң күдээлери, кенээтери тыва чон биле боттарының төрээн чоннарының аразында найыралды быжыглаарының херээнге үлүг-хуузун кириштирип турар деп чугаалап-даа турдулар...

...Ийе, Боражыктың өг-бүлези найыралдыг, ажы-төлү дөгerezи дээди эртемниг, ажыл-ижиниң аайы-биле шуп-

ту удуртукчу ажилдарда, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, хамык чүвениң дөзүндө олуруп турар. Оолдар, кыстарының амыдырал-чуртталгазынга ол чоргаарланыр, ооргаланыр. Олар адазы дээш хемчег алыспас ужурлуг. Боражык чааскаан-на бодунуң кылган херээниң аар чүгүн чүктеп, ооң хилинчээн эдилээр апаар. А ооң бодун, шагдагы чоннуң дайзыннары дег, тудуп хоругдааш, оңгар эриинге тургускаш, борбак коргулчунну хөрөөнгө хойладып кагбас деп чүвени Боражык эки билир. Өжөөнгө удур өжөөн өөскүп үнмес ужурлуг. Ынчалза-даа чоннуң караа деп чүве бар, ол-ла дириг кижиге өлүмдөн артык аар эрии-шаажы болур.

Эртенниң-не ол сүт садынга Дагбаның уруу-биле бо-ла ужуражы бээр апарган. Ам ол эртенги шактарда сүт садыынче барбастаан. Дагба уруу Сендинниң чаңгыс-ла айтырыындан ол чүдөн артык ырмазыраар турган. Бо эртен сүт садып алыр улустуң изиг түлүүн эрттирипкеш, садынга чедип келгеш, ээлчегниң соонга туруп алыры билек-ле, ыя ол кадында та кайыын чеде хонуп келген Сендин ийик, ооң соонга турупкан. Сүдүн садып алгаш, дашкаар үнүп келгеш, бажыңынче углай базып бар чорда, ону Сендин ызыртыр сүрүп келген.

— Аңаа туруңарам, акый!

«Акый». Шак ол чымчак, хүндүткелдиг сөстү Боражык дыңнаваандан бээр та каш кыш, та каш час эрткен чүве, сактырга-ла, чер кырын базып келген бо назында черле дыңнап көрбээни, чаа, элдептиг, чиктиг дыңналыр сөс ышкаш болган. Боражык хүндүткелдин бо сөзүн черле дыңнап көрбөөн, ооң ажилдап турар черинде бо сөс көңгүс дыңналбас. «Эш майор» деп кудуку дужаалдыг ажилдакчылар ооң-биле чугаазын ынчаар эгелээр, а херектеннер, кем-херек үүлгөткен кижилер «дарга» азы «гражданин начальник» деп сөстөр-биле чугаалажыр. Хар-назы барымдаалавас, улуг-биче кижиге деп ылгал турбас, чүгле эрге-дужаалдың чадаларының аттары-биле адажыр, ол-ла. Аңаа кандыг-даа «акы-дуңманың» херээ чок.

«Акый» деп сөске өөрүүр туржук, Боражыктың хөңнү карарып бады барган, бир-ле улуг кара даш хөрөөн хөмө чыдып алганзыг кыннып келген. Дыңнаваан кижиге болуп хая-даа көрүнмейн ыңай болур дээрге, херээжен кижиниң «акый» дээн ээлдек сөзү ооң буттарын дужай шаапкан. Боражык сөөртүне аарак тура дүшкеш, хая көрүнүп келген.

— Буруулуг болдум, акый — деп, херээжен чугаалан. — Силерден чаңгыс-ла чүве айтырайн, харыылап берип көрүңөр.

Боражык ыт-дааш чок ооң арнынче көргөн. Сендин карактарын хенертен өскээр алгаш барган, ооң карааның шоонга чыпшыр оттуг кезек тудупкан ышкаш сагындырган. Ол бодун холга ап шенезе-даа, ооң ам-даа оңмаан, бырышкактар тудуп чивээн чараш арын-шырайынга, ылаңгыя чаактарынга, эгенишкинниң демдээ болуп кызыл долбаннар хып келген. Боражык, ажылының аайы-биле эр-херээжени ылгал чокка, улустуң арнынче чиге көрүп чаңчыгып калган, байысаап оорар кижизиниң өчүү шуудавайн баарга, ол, өске байысаакчылар дег, алгырып-көксени бербес, удур олурган кижизинче чиге көргөш, ыт-дааш чокка ону карактары-биле үттеп, шивегейлеп олуруп бээр. Удур олурган кижини карактарын өскээр дестирип эгелээрге, ол ону: «Дорт олур, менче көр» — деп дужаапкаш, база-ла карактары-биле ону өрүмнөп-ле эгелээр. Бир шак ынчаар олурзун, та ийи шак — байысаадып орган кижини ол эрииге шыдашпайн, өчүүн бере бээр...

Сендиниң байдалын эскере тыртып кааш, Боражык чөдүргүлээн.

— Чүнү, дом? Айтыр! Шыдаттынар болза, харыылап берейн.

— Чаңгыс-ла айтырыг. Ачамны агарткан дугайында доктаалды алдым. Москвадан. Ооң мөчү-сөөгү кайдал? Мен ооң сөөгүн чыггаш, кижизиг ёзу-биле орнукшудуп каайн — дээш, Сендин үнү сириңейни берген.

Ооң кырынче, кыс арзылаң дег, шаагып шурай-даа бээр чүве дег, Боражык Сендинден шала хоорулдур бир базым аткаар базып алган. Боражык Сендин бо айтырыгны кажан-на сала бээр ирги деп сестип, карадап, манап чораан. Ол хиреде-ле ол айтырыг ону канчаар-даа аажок сүртедипкен, ынчалза-даа херээжен кижиге бодунуң мөгү-дээнин көргүспес дээш, быжыг туттунупкан. Айыыл-халап диргелип келирге, халывының иштинче чыырлып кире бээр курт дег, Боражык бодунуң иштики сагыш-сеткилин чагырып апкан.

— Ол-даа мээң харыылап шыдавазым айтырыг-дыр.

— Ынчаарда силер аңаа ажылдап турган болгай силер. Ам-даа ында хевээр. Силер билбезинерге, кым билер чүвөл? — деп, Сендин салдыкпаан.

— Ажылдап турган мен, ажылдап-даа турар мен ын-чаш! А сээң айтырыңга дорт харыы берип шыдавас мен. Билбезим-даа чүве-дир...

Боражык ол черни уттур аргажок кылдыр сактып алган, аъттың саарында бастынган демдек дег, ооң чүрээнде таңмаланып артып калган. Карактарын кумнап, хаптап-даа каар чүве болза, ооң чарт арыг угаанынга четтирген буттары, исчи ыт дег, чайгаар-ла аңаа чедире бээр.

Оңгарны, сайыттың дужаалын ёзугаар, Боражык кастырган. Дужаалды ол улуг бүзүрел, идегелдин демдээ кылдыр хүлээп алган. Сайыт ону өске ажылдакчыларга дагзып болур турган.

Оңгарны чуду-кара кастырбаан, ханаларын саң дорт кылдыр дескилеп тургаш, ханызы каш дээнил, ол олчаан кастырып каан. Оңгарны билир кижилерден ол чааскаан дириг арткан.

Дагбаның уруунуң ачазының чыдар черин айтырып турары чөп дээрзин Боражык сеткил-сагыжының ханызындан билип турган. Ол өг-бүледен арткан дың-на чаңгыс кижилер ол. Чырык чер кырынга, ай-хүннүг, сылдыстыг көк дээрний адаанга, эрэн-шокар көвей чоннуң аразынга артса-даа, Сендиниң салым-хуузу ховунуң ховугайында чайын-кыжын долу-чайыкка, шуурган-хатка ол-бо талазындан соктуруп-улдаткан ходугур чаңгыс хадыңга дөмөй болган. Дагбаларның өг-бүлезинге таварышкан аар-берге, каргыштыг хай-халаптың коргунчуг, өлүмнүг уржуктарының чүгүн кара чажындан тура хензиг эгиннеринге чүктеп эрткен. Амыдыралдың чырыы ооң карактарынга улам херлип, даяланган тудум, кара булуттуң Хүннү дуй көжегелей бээри дег, бир-ле кара күштер ооң оруун доза туруп келген. «Контр, чоннуң дайзынының уруу» деп ат ооң бүгү чуртталгазынга доора чудук болуп чыдып келген. Эктинге чычы-торгу-даа кедип көрбээн, эргелелдиг «кызым» деп сөстү-даа дыңнап көрбээн. Эртем-билиг чедип алыр дээш, техникумга кирип алырга, оон үндүр хөөглөпкөн. Ынакшыыр, өг-бүлө тудар, ажы-төл төрүүр — Ие-Бойдустуң берген кежиктерин — эргезин база-ла казып каапкан.

А Боражыктың ажы-төлү-даа, ал-боду-даа ындыг човалаң, ындыг хинчек көрүп чорбаан, көрбестер-даа, ындыг салымга таварышпас-даа. Ам харын ол үениң коргунчуг, халааданчыын Боражык мүн-не медресе билип чоруур

апарган. А ынчан ындыг билиишкин, минниишкин ооң бажын иштевейн чораан. Чыландан чылан төрүттүнөр. Ол дөмей-ле күш-шыдал кирип, четчи бергеш, хоранын чажа кааптар, шаптар. Дайзынның төлү дайзын болур, ол дээр-ге быжар-думадан айыылдыг.

«Көрдүң бе, кайы хире шаагып турар-дыр. Хораны четчи бергени ол-дур. Арай деп-ле туттунуп турар. Багда ызырар ыт дег, чүткүп турган чүйүк, боштунар болза, үзе-чаза соп кааптар. Артында-ла: «Бо удаада аксыңар шоочалап-даа алзыңарза, бир шагда ажыдар дүлгүүрнү тып аптар» деп турганын!..»

...Дагба оңгарның эриинге буттарын хере теп алган турган. Кадыр-кашпал шорааннарның түрлүг кара эзириле. Холдарын чада тудуптар болза-ла, чалгынның чоргаар эзир дег, дээр шаар кылайтып ужуга-даа бээр хире болган. Ооң делгем, улуг, ажык хөрөөнче угланган ланчыларның октары, кадыг хаяга дегген чүве дег, мынчырлып, ооң буттарының адаанче догдурткайндыр тоглап бады баар ышкаш сагындырып турган.

Ам бо дораан тыны үстүп каарын, карактарынга айның кыйгак, сылдыстарның имистелчек чырыы сөөлгү катап кылаш дээрин билир хирезинде-ле, Дагбаның арыншырайындан мөгүдөөн, корткан-сүртөөн чүве черле көзүлбөөн. Ол кара-бажыңга-ла муңгараар-деңгерээр шаанче муңгарап-муңчулуп алган. Эрге-чагыргадан өршээл дилөөн дүжүү чок-тур деп чүвени ол бир дугаар хонуунда-ла билип апкан. Ону ооң бодунуң кызыл тыны дүвүрөтпөөн, а аалында амдыызында дириг арткан аарыг-аржык кадайы, үш-дөрт өл чаш ажы-төлү, оларның соң даарта салым-хуузу дүвүредип турган. Ооң бодунуң өлүмүңгө чаңгыс-ла коргулчун ок четчир, ооң-биле ооң тыны чииги-биле үстүр, а кадайы, ажы-төлү хоругдатпас-даа чүве болза, хүнде каш катап диригге өлүп келирил? Ону кым билирил, ону кым санап үндүрүп келирил? Ынчангаш ол судка ажы-төлүңгө дегбезин, оларны өскүссүрөтпезин анаа эвес дилөөн. Эрге-чагырганы холунда так-быжыг туткан кижилер моон соңгаар ооң өлүг боду-биле демисешпес, а ооң аарыг кадайын, ажы-төлүн аш-түрөгделге чыгап, чоорту өлүмчө кызагдап, ооң аспаанче аглай сывырыптар дээрзин сөөлгү хонуктарынга чедир бодап келген. Оларны чылыг-чымчак оран-савазындан үндүр сывыртап, өнчү хавырап дөөн болганда, бар-ла турган эт-септи хураап алырлар,

ынча шак иштинде Кызыл кодадан үнүп чоруңар дээр, оон-на ооң ажы-төлү Тываның элезин-сайлыг ховуларынга ээжектерин оя, элбер-самдар апаргылаан улчуп-тояр апаар. Зал долдур олурган мөөң чоннуң аразындан черле эриг баарлыг кижиге тыптыр боор деп бүзүрээш, ол ажы-төлүнүң дугайында сагышсыралын чугаалаан. Ынчалза-даа ону зал хүлээп албаан, хыктыг дайзынның сөзүн чүгө херекке алып боор...

Шериглер ланчыыларын көдүрүп келген.

— Адыр, оолдар! Манаңар! Четтиге бээр силер! Меңээ чаңгыс-ла ок чедер ийин. Адыр! — дээрге, шериглер ланчыыларын бадыра каапкан. — Өскөн-төрөөн чуртумнуң делгемнерин сөөлгү катап көрүп алың. Өскөн черимниң агаарын тынып алың — деп, Дагба тавында чугаалай кааптары билек-ле, Боражык:

— Взвод! — деп алгыра кааптарга, ланчыылар чаңгыс аай эде каапкан.

Дагба оңгарже чуглуп кире берген. Боражык дүргени кончуг холун чая каапкан. Шериглер аамайзый бергилээн, чаңгыс черде кадап каан чүве дег, турганнар. Боражык холунуң боозун ушта соп келгеш, дээр өрү дааштай каапкан.

— Хүүректер! — деп кышкырган.

Шериглер баскылажы-баскылажы хүүректерде барган. Хүүректерден окталган довурак педиледир дүжүп эгелээн. Ынаар, хову өрү, бир-ле тейжигеш ындындан бөрүнүң шөйүлдүр улааны дыңналган. Улаан бөрүнүң уунче Боражык холунуң боозун ийи удаа чаза тудупкан. Ай булут аразынче чаштына кире халаан, ооң соон дарый чердээрниң тудушкааның ындынче бир-ле сылдыс чырыткылаш дээш, чүгүрүп бады барган...

Ай база катап дээрниң ойбунунче үнө халып келген. Ыржым. Ынаар, шала кудургайлады тей баарында, аът былгырган. Боражык олче базыпкан, шериглер ооң соондан ланчыыларын чүктепкеш, ыт-дааш чок элейтипкен. Кым-даа чүнү-даа ыттаваан. Боо даажы бо өртемчейде үннүг-ле чүвениң үнүн базыра дааштапкан ышкаш болган.

— Чоп үнүңер чиде берди? Суг пактап алган силер бе? — деп, Боражык чадаарда чугаалаан. Ооң сагыжынга чугааланмас болза, шуут-ла үнү кезээ мөңгөде чиде бээр ышкаш сагындырган.

Дагба Боражыктын болгаш шериг оолдарнын эрес түрүн өлүг боду-ла таптай базып каан...

— Аар-берге дүн болур ышкаш, дарга! — деп, шериглерниң бирээзи Демир-оол ыржымны үрепкен.

— Ол чүге ындыг аар-берге болур чүвөл? Дайзынны кээргеппе? — деп, Боражык шала шириин айтырган.

Демир-оол ай чырыынга дээр ужуңда кара дүмбейже айтып:

— Боом, Чаргы унунга кара булут диргелип келирге, диңмиреп-частаар, хадып-шуурганнаар чер болдур ийин. Хат-чаъс хеп-хенертен келир. Хоорай четпес бис, өл анай болур бис, дарга — деп, ол барыын чүкче көрнүп алгаш, чугаалаан.

— Магалыг-ла эр-дир сен. Мындыг орай күзүн чүге чайык турар чүвөл! Бүдүү билир бурган эвес сен бе?! Сенде черле бүдүүлүк чүве бар-дыр. Азы ада-ызыгууруң караң көрнүр хам чораан эвес ыйнаан — деп, Боражык Демир-оолду котпактап каан.

— Кайын ындыг боор ийик. Хам-хум-даа чок. Ада-ием ядыы араттар. Элегес-Аксы, Ээрбек ол ынчаар чурттап чораан болгаш, ынчаарым ол. Ук черниң байдалын билир дээрим ол-дур ийин, дарга — деп, Демир-оол шаанче агартынып тайылбырлаан.

— Сээң ада-ызыгууруң билир мен, оол. Өйде-өйде элдеп чүүлдер чугаалап үнүп келир бооруңга, ынчаарым ол-дур — деп, Боражык ону оожуктуруп каан.

Кезек болганда, сырыннап келген соонда, чер-дээр көзүлбестеп, дүмбей караңгыже шилчээн. Хат-шуурганы-биле катай-хаара чайыктап келген. Күс Тывага кезээде аяскааң эртер, мооң мурнунда шак бо өйде кудай-дээр ынчаар чүдөрөп турганын кым-даа сагынмаан. Боражык шериглер-биле кады тергелиг аът чанында хола-хараганнар артынга хоргастанып хоруп олурупкан. Хаттыг-казыргылыг чайык кезек када куда каапкаш, ынаар, Бүрөн уунче, кум-сайын сывыртавышаан, эстедип чоруп каан. Черниң кыры чырыш кынган — ай база катап кара булуттун аспаандан ушта халааш, чаңгыс черге шимчеш дивейн турупкан. Боражык, үш шериг эр тергеге олурупкаш, хоорайже углай чорупкан.

— Берге дүнүң ол чүве бе, Демир-оол? — деп, Боражык ыржымны үрепкен.

— Барыктыг болду ышкажыл, дарга. Дөө ол Чаргы даа-

ның дугайында «Улуг дүн» деп тоол чугаа дыңнаан силер бе, дарга? — деп, Демир-оол айтырган.

— Чок, оол. Орук ам-даа херии болгай. Эштериңниң доңганындан диштериниң шаккылаар деп чүвезин көр. Айтырып орбайн, харын ол тоолуң ыдып орбас сен, оол — деп, Боражык чазыы аажок дилээн.

— Че харын, ындыг-дыр! Дыңнаңар!

— Шыяан ам...

...Шыяан ам, бир-ле катап тоол-домак болган тывызык-сыг бурун шагда бистиң төрөөн чуртувусче каржы-дошкун кыдат эжелекчилер шургуп кирип келген.

Кээргенчиг төрөөн чуртувустуң карак четпес делгем ховуларының кырынга олар, кара булуттар дег, диргели берген, өндүр бедик Таңды-Ууланың баштарындан караңгы дүмбейниң соок тыныжы үрүп келген: халыыдап-калчаараан дайзын чер болганга өлүм болгаш хоозуралды тарывышаан, каржы-хажагайы-биле бурунгаарлап союп кирип-ле олурган.

Оларның сан-түңү тикчок, оларның оруунга тава-рышкан чүве бүрүзү тын менди черле үнмес, төдү өлүр. Оларның хонган черлеринге ханныг хөлдер артып каар, ханга пөкпээн ногаандыктар чүс-чүс бода малды соп, муң-муң хойларны өзөп чип чораан. Оларның соо-биле үптээн байлакты чүдүргөн тевелер чиң-чиңи-биле чиңчилештир шуужуп алган, көгү хөлбеңнээн ногаан ховуларны кежир кара девис изин арттырып каап чораан. Ам безин, чүс-чүс чылдар эрткенде, ол хай-халаптыг хонаштарның соргаан көрүп чор бис: дагларга кээргенчиг малдарның хөлдендир аккан хан-чини черниң ханы каъттарындан кызыл бу-лактар болуп сыстып үнүп чыдар, а кыжын олар кызыл булуктар болуп, бусталып чыткылаар.

Чаш ажы-төлүнүң, кырган-чөнүк ада-иезиниң кызыл тынын бодаан, күш-быразы кошкап-суларап келген, хүр-түүргек, дерзии дайзынга кырдырып кезээн бистиң чонувус мал-маганын, эт-севин каггаш, дүндүгүр шорааннар-лыг дүмбей тайгазынче дезип, аңаа хоргастанып, чаштып турза-даа чок, холунга бистиг мези тудуп шыдаар экер-эрес эрлер сарыг черликтерниң хоозуралдыг оруун доза туруп, оларже хөмө шурап, коргуш чокка сокчуп турган. Оккур чалгынның хартыгалар дег, орлан-эрес эрлер дайзынның мурнуку одуругларынче шүүргедей шурап, оларны сирлең-неди сүртедип, эңме-тикчок кара шаар аг-шеригни мөгү-

деди доктаадып, угаан-кудун үндүр баскылаштыр аткаарладып, буу-хаа оңгу каскаш, аңаа бузурнуу чыдыптарыныче чыгап турган.

Ческинчиг кортуктар! Чүгле бодуңарның артык санныыңар-биле, бодуңарның чижеглээр чүве чок дерзии-дошкунуңар-биле бистиң Төрээн чуртувусту кулданып алырын күзээр силер.

Өндүр бедик хана дег Чаргының Боому талыгырдан карарып көстүп турган. Коргуп-сүртеп дескен чон бодунун эгээртинемес эрине-байлактарын ында барып чажырып шыгжаан боор деп бодааш, кара шаар аг-шериг олче ды-выржып чоруп каан. Диргелген кара булуттар дег, олче чоокшулап бар-ла чытканнар. Хенертен оларның оруун сагыжынга кирбээни, манавааны доктар-моондак доза турупкан. Чүл бо?

Чеди чүзүн челээштиң чүүл-бүрү өңнери-биле чайынналып, кайгамчыктыг Улуг-Хемниң арыг-кылаң чалгыглары түрлүү аажок кырлаң-кырлаң чалдар болуп, чоргаар агып бадып чыткан. Хуулгаазын хемниң калбак-делгеми болгаш сүр-күжү талыгырдан келгеннерни кайгадышкан, олар магадаанындан тура дүшкеннер!

Оон ыңай орук-чирик боглу берген...

Дайзыннар шуугажып, хөлзеп эгелээн. Могап-шылагзаан кижилер мөңгүн сугже пөрүү аажок чоокшулап эгелээн, доңгайып, сугну амзангырлаан соонда, ам-на Улуг-Хемниң сериин бышкан суун таптыгызынып, харамдыгып иже берген. Кадыр эриктиң кырын дургаар муң-муң майгыннар кактына берген — кижиге бүрүзү шак ол ыржым чайгы дүне күчүтен хемниң кайгамчык чоргаар, түрлүүнге таалап, көрүп мага ханганы, пөгүп калганы ханныг хайхалаптарын уттуптарын күзей берген. Кара чалгыглар оожум болгаш шала аяар, далаш чок чуукталып бар чораан, оларның соок агымынга өпейлеткен чүве дег, кудай-дээрниң кадыны — ай хөглүү аажок эштип чораан. Бойдус-биле кижилер катый-хаара дүвүрел чок, маажым дышче дүлнү берген. Бүгү чүве удаан... Айның чырыы имистелип өжүп калган. Дүмбей дүшкен... Дидиренчиин чүү дээр...

Хенертен эрик кыдыында кашпал кара туругнуң шыпшык бажынга булут көстү хонуп келген, а ооң кырынга Кара-Хамның дүрзүзү бедип үнүп келген. Чап кадында дүңгүрнүң шала дунук даажы бүгү паараңны бут кырынга тургузу шаапкан. Уйгузу хевээр аңгадап, аймаараан ки-

жилер ол хуулгаазын булутче, дүрзүнчүг хамның кара хөлегезинче сести аарак саңгайып турупкан.

Дүнгүр «дүң-дүң!» деп коргунчуг-сүртенчии кедергей эде берген. Дайзын черликтерниң чүректери сооп, дүймээзинниг сүртээшкин оларның тура-соруун өжүр хөме базыра берген! Караңгы дүмбей дүннүң ханызындан «дүң-дүң!» деп дүнгүр диңмит-даажы кедереп, сүрлүг-күштүү-биле чаңгыланып турган. Кемчок чараш хемден өмөк-дуза, камгалал-хоргадал дилээн чүве дег, эрикте кадыр элдерже кижилер сыңнып эгелээн.

Хенертен хам дүңгүрүн бажының кырынга бедидир көдүрүпкеш, сыгырып, кооладыр каттыргылап, кускун-навышаан, хат-салгын үндүр казыргыландыр бөөлденип самнай берген. А ол душта кожа чыдар Элегес шынаазындан, чер-дээрниң тудушкаандан коргунчуг Албыстың ак дүрзү-хөлегези билдирер-билдирбес чылбыртып үнгеш, чер ажа улгадып, шөйлүп чоруй барган. Шак ол сүртенчиг күчүтен араатанче угаан-куду чайлыр чыгаан черлик дерзиилер сири-кавы көрүп тургулаан.

Бистиң улуг иевис Бойдустуң болгаш ооң ынак оглу Кара-Хамның чөптүг килеңниг хөделиишкиннерин диңмирээшкинниң диңмиттиг сүрлүг согуу, чаңныктың чидиг сырызы, чер адааның күштүг силгиишкиннери деткип, өжээнниң өртүн өөскүдүп, туюлунга чедир «ойнап» каан. Улуг-Хемниң эриктеринде туругланчак кадыр элдер чыжырткайндыр буступ чаштап, угаан-куду чайылган кижилерни хая-даш-биле катай-хаара өзү кара хемниң соок агымынче дүлө берген.

А хем ол чарыында холук чок терек үнген алаак шазында бистиң улузувус боттарының хуулгаазын хостакчыларынга байыр йөрээл тудуп, сөгүрүп тургулаан.

Ийе! Ол канчаар-даа аажок чаагай Улуг дүн болган! Кара-Хамның кайгамчык дүңгүрүнүң диңмиттиг даажы бүгү черниң кырын дургаар кыйгы болуп чаңгыланы берген, аңаа харыы кылдыр чүк-чүктүң бистиң Төрээн чуртувустуң бүгү хамнарының дүңгүрлери үн алчып, диңмиреп үнүп келген. Агаар төдү хөгжүм-биле долдуна берген. «Дүң-дүң!» кыннып, даглардан чаңгыланып турган, «шыг-шыг!» кыннып, чүс харлыг чоон кызыл дыттар шимээргешкен, «шар-шар-шар», кыннып хемниң ужаллары шуралыктап шуугап чыткан. Чоннуң эртине-байлактарын чажырып суп каан ханы куйларны дуй базырбышаан, чор-

гаар Чаргының хая-дажы көшкелендир сөктүп баткаш, эртер-баар чер чок кылдыр хорумналдыр чыткылапкан. Бодунуң тавынче оожум агар Элегес ол дүне, эзер алган эмдик аът дег, калчаалы аажок шапкыландыр агып чыткан.

Бистин чонувус бүгү дүн дургузунда бөрттерин уштур чай чок, изиг ынак төрөөн Ие-Бойдузун таалал-биле харамадыгып дыңнап тура хонган.

Даң хаязының баштайгы херели караңгының шывын соя сопкан. Долгандыр бүгү чүве ыржым-биле тыртыныпкан. Оожургап удаан хемни, ооң маажым, чоргаар эриктерин кылын туман бүргей шуглапкан. Кажан туман сойлуп эгелээрде, өөрүп-хөглөөн чон Чаргының эңне шыпшык бажынче үнүп, сарыг черлик эжелекчилернин тын харанып, өө тынып, бачыдап ойлап-дезип турганын үрге дээр шөлөөн барааннап, харап көрүп турган.

Кара-Хам — кедергей-даа күштүг хам-дыр, буурул чалым-туругларның ханызындан Ак-Албыс күчүлүг сүртенчи-биле көдүрлүп үнүп келди, ынчалзажок чер-делегей кырында дириг-ле чүве бүрүзүнүң хайыраатызы — Бойдусшак бо хуулгаазын илби-шидилиг кайгамчык дүне бодунчүден артык өндүр, сүрлүг күчүтен кылдыр көргүстү ийин!

Аңаа курлак чедир мөгейип каал!.. Аңаа курлак чедир мөгейип каал! — деп, Демир-оол катаптаан.

— Аңаа курлак чедир мөгейип каал? Кымга? — деп, Боражык серт кыннып айтырган.

— Чер-делегей кырында дириг-ле чүве бүрүзүнүң хайыраатызы — Бойдуска!.. — деп, Демир-оол бодунуң хөлүндө харыылап каан...

Боражык шаажылал дүнезинде ховудан хоорайже кирип ора, Демир-оолдуң ытканы «Улуг дүн» деп тоожу чугаазын бо-ла сактыр апарган. Кылып турар херээниң актыг-шынныг, буянныынга чамдык-чамдыкта шуут-ла дадагалзаар чыгыы апаргылаар, харын мырыңай: «Хай-бачыттыг кижиги эвес мен ыйнаан?» деп бодагылап келир. Сараалыг бодаалдарны дидинмейн кымга чугаалаар, коргунчуг херек-тир. Шынап-ла болур-чогуур өчүк үндүрүп алыр дээш, тос эриини доозазын ажыглавас-даа болза, оон дудак чок аргаларны ажыглап-даа турганнар болгай. Изиг суугу чанынга негей тон-биле олуртуп, ону шыдажып эрте бээрге, шиш кырынга «ноюрзадыр» саададыплаттар. Ынчан контр дирткенден хереглөөн өчүүңнү хала чокка ап

алыр сен, өчүк-даа өчүк эвес-тир ийин. «Ынчан-мынчан Чүрмит-Дажыдан мындыг даалга алган сен. Шын ийик-пе?» «Шын»... өчүктерниң кол ооргазы баш бурунгаар белен турар...

«Кажан-на чоннуң болчукчузу Кара-Хам, Ак-Албыс оларның кырынче диргелип келгеш, Улуг-Хемниң көк чалгыгларынче дүлүп киириптер чүве ийик» деп, Боражык ол тоожу чугааны сактып келгеш-ле, боданыр апарган. Ынчалза-даа ооң ол дадагалзалы үр болбайн-на, тайлып чиде бээр, Боражык база катап-ла чоннуң дайзыннары-биле чаныш-сыныш чокка демисежиپ кириптер...

Каш хонук эрткен соонда, ажылындан даң бажында чанып ора, Боражык хөрээниң иштинде бир-ле чүве чештине берген ышкаш болганын эскерип каан. Бажы-даа дескинер, кускузу келир. Хем эриин куду базып орган.

Улуг-Хем томаанныы аажок, чылар-чылбас агып бадып чыткан. Хемниң эриктери чаакталып эгелээн, соок чоорту дыңзыза-дыңзыза, ооң күштүг чалгыгларын, агым-саарыгларын, эмдик аъттың чырыын чире тыртып, оожуктуруптары дег, чыыра тыртып, дош кинчилерни кедире кааптар. А хем бодунуң ындыг салымынга чаңчыгып калган, ол дөмей-ле хуннуң чылыг херелдери-биле демин каткаш, шыңдалап алган дош хүлүгнү буза-чаза тө тыртыштар. Ынчангаш Улуг-Хемниң амдыызында дывыла-вайн, оожум-маажым, ханы бодап бодаан мерген угаанныг ирейлер дег, тавында агып бадып чыдары ол.

Күскү хемниң соок чывары, арыг, шала чидиг, кыжыраң агаары Боражыкты сергедип шыдаваан. Сагыш-сеткилди чаңгыс деңнелге кезээде быжыы-биле тудуп чорааны иштики «доңнуң» сөктү бергенин ол билип чораан. Контрларның изиг амызын бодунуң холу-биле үспезе-даа, оларның кара ханынга дөмей-ле боражып алганын бодап келирге, Боражыкка шала-ла дидиренчии дегет болган. Оорганы өттүр шаап турар соок хат ышкаш, ол дидиренчиг бодап ооң чүрөөн шыырныктыр бүргей алып турган.

Бажыңыга ол шуут-ла аарыг кижичедип келген. Сапыктарын дыка аяар эжик аксынга уштуп кааш, дис баштап чемненир өрээлче дааш-шимээн үндүрбезин кыздып кирип келген. Стол кырында турган хөнекти алгаш, чайгылаан — соок-даа бол, ортуже шай бар болган. Үлгүүрге аксы кыжырадып, аяк каңгырадып турбас дээш, ол хөнектиң эмистиинден шайны шуут-ла эме берген. Ши-

мээн үнмес чүве кайда боор, дөмей-ле шөлүрткейни берген. Боражык иштики өрээл уунче көргүлээн, орун-даа кыжы-раваан. Ол кезек када соңга баарынга дашкаар көрүп каап турган: эртенги сырын-хатка теректерниң бүрүлери тоглап дүжүп тургулаан. Бүрүлери дүжүп калган, ходуйгулай берген теректерни көөрге, сагышка кирбес, чүдээ аттыг болган, Улуг-Хем кожуунундан оолдары-биле каттай-хаара тудуп эккелген арган куу, сөөк кырган кескийни сагындырар болган.

Арга-арыг түлөп, шаарарып-ла турар. Бүрүлөр тоглап-дүжүп-ле турар. Ыяштар күскү хатка чанаш куу апаргылаан эглиңейнип-ле турар...

Боражык соңганың көзенээн чырта ажыткаш, таакпылай берген. Ол таакпызын орту киир-даа тыртпаан, чонаада-ла ооң ажыын тоовас боду ажыгзынып, хөңнү булганы берген. Таакпызын ажык черден дашкаар үндүр октапкан. Боражык даштыкы хевин уштуп, сандай кырынга чыйы салып каан. От салбаан соок суугуга, чылынган чүве дег, чөлөнип туруп алган. Боражыктың сагыш-сеткилинге элдептиг чүүлдер болуп тургулаан: бир бодаарга, ол боду эвес, чүгле ооң арын-шырайынга дөмей кижиде-даа ышкаш сагындырар, бир бодаарга, биеэги боду хевээр. Чаңгыс кижиниң мага-бодунда, чаңгыс кижиниң сеткил-сагыжында — ийи аңгы кижиде. Боражыкка дөмейи аажок шулу боду бажындан будунга чедир кара кижиде оон адырлыч, хоорулгаш, соңга баарынче кылаштааш, чалгынныг-даа чүве ышкаш, чииги кончуг кастык кырынга кээп хона каапкан. Кара кижиде олче карак албайн көрүп олурган. Анаа кижиде болза, карактары суглаңайнып, кылаңайнып олурар болгай, а бо соңга караанда буттарын адыраңнадыр чайгылаан коргунчуг дүрзүнүң карактары — шуру кызыл, хан кучук, караңгы дүмбей дүне кыпкан от дег, кызаңайнып каап тургулаан. Боражык коргун-мөгүдээнинден шалаже чавызап, чылбырап бадып эгелээн, хөлбегер трузызының хончузундан суук чүүл шалаже агып бады барган...

Кара кижиде: «Кортпа! Боражык! Өңнүүң-дүр мен. Кады төрээн дуңмаң-дыр мен. Угааның таптыг ажылдат, сактып көр: кижиде төрүмелинден бодунуң чүрээнге албыс болгаш кижиде овурун ижиктирип алган чоруур болгай. Бо хүннерде канчаар мугуртап, хөлзеп, хилеп-түрөп келчик сен? Сагыш-сеткилиниң саймааралы, хөлзээшкени, дүвү-

рели деп бодап чораан сен. Ол дээрге мен, сээң албызың, хинчектенип чорааным ол, ам сагыжым ханды, чүрээни бүргей алып, угаан-медерелиңни бүрүнү-биле чаалап апканым ол-дур. Ам сеңээ кандыг-даа тыртылышкын, дадагалзал, чигзинишкин турбас ужурлуг.

Амыдырал-чуртталганың хамык кежиктерин четтирип, эрге-дужаалдың бедин тевер дизинзе, чүгле мени дыңнаар, мээң айыткан оруум-биле чоруп олуар сен. Моон соңгаар хан-чинден кортпас, чииртимневес апаар сен.

Сен даргаларыңның дужаалын күүседип турар мен деп бодай бербе, оларны база-ла менден күштүг албыстар башкарып турар. Бистер, албыстар, эрге-чагырганы быжыглаарының шимчедикчизи бис. А силер, эрге-чагырганы холуңарда тудуп алганнар — бистиң чепсээвис, бистиң айбычыларывыс силер.

Кижилер дүвүрөп, хилеп-хөлзөп чоруур, ол дээрге боттарының оруун доза турган моондак болган улусту канчаар чайладырын дүн-хүн дивейн бодап чорууру-дур. Ол кижилерге мурнадыптар болзуңарза, мойнуңарны чидиг хылыш үзе шааптар. Өске кижиниң тынын үзүп тура, дайзынны өлүрер дээн кижиниң алдар-хүндүзүн өске арткан улустуң мурнунга көдүргениң ол, ол — Чагырыкчыңга ханы ынакшыл, хүндүткелиңниң илерээшкини-дир. Бодуң аңаа бүгү сеткилинден кызып-шырбайып бараан болур болзуңза, ол сени кажан кезээде утпас, хомудады бербес, күзезе, эктиң ажыр шаңнап-даа болур.

Ам силер дарлал чок, хостуг ниитилелде чурттап чоруур бис деп бодап, харын-даа хөйге дыңналдыр алгыржып чоруур силер. Силер бир-ле чүвеге таарышпайн сагыш аарып, хөлзөп, аңаа удурланып, килеңнеп чоруур болганыңарда, силер хостуг кижилер эвес-тир силер. Кижилерге хосталганың херээ чок. Чурттаар, бүгү кежиктерни четтирер, өскелерниң кырынче үнүп, тергидээр апаар, ооң кол таалалы — бодуңуң дайзының тыпкаш, ооң изиг амызын үзүп каары болур. Бир эвес дайзын тывылбастай бээр хире болза, ону кожаңдан тып, ол сээң ширээңче дүн-хүн чок шыгаап алган олуруп турар, чазының кирижин хере тыртып алган салааларының баштары изиңейнип, согунун чүрээңче чиге углап алган шишпи-шишпи салырынга белен олуруп турар.

А мен сени ыңдыг хайга чедирбес мен, сээң тыныңны мен кадагалап чоруур мен. Бир эвес мээң аайымдан

эрткеш, мээң чагырга-хайгааралымдан үнер болзуңза, мен өске албыстар-биле каттыжып, сээң изиг ханыңны, чиң сарыг шайны таалал-биле аартаарың дег, мага хандыр ам-даннанып ижер апаар мен...»

Кара Албыс соңга караандан дүже халаан. Боражык-тың колдуундан алгаш, тургуза сопкан. Кызыл шуру карактары-биле олче изидир көргөш, Боражыктың бажын суйбап чоруй, куспактаны каапкан — ооң эъди соолаш дээн. Соңга караанга эртенги хүннүң херелдери кылаңайнып чырыш кылынган соонда, Боражык коргунчуу аажок алгыра каапкан...

«Сектер ышкаш хөөп каан сен, Боражык! Сектер ыш-каш хөөп каан сен, Боражык... Бора-жык, Бора-жык!..» дээн үннер ооң кулаанга дыңналып келген... Боражыктың караанга оңгар эриинде хере тепкен кижиге көстүп келген...

Боражык ол черни уттур аргажок кылдыр сактып алган. Аъттың саарында демдек ышкаш, таңмаланып чыдып калган. Карактарын кумнап, хаптап-даа каар чүве болза, ооң чарт, арыг угаанынга четтирген буттары, исчи ыт дег, чайгаар-ла аңаа чедире бээр...

Боражык Айыыл чок черже телефоннай берген.

— Иннокентий Чоодуевич Боражык деп кижиге мен. Ора-лакчы даргаңарга чугаалаңар. Репрессиялаткан кижилер-ниң черин айтып берейн. Ол дарга мээң кайда чурттап ту-рарым билир чүве. Машинадан ап алгаш келзин. Ол-ла...

1989 — 1990

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. А.А. Даржайның «Оңгар» деп тоожузуңуң темазын тодарадыңар. Ооң иштиги темазын тыпкаш, чижектер-биле бадыйткаңар.

2. Чогаалдың дүүшкүнү чүдөн эгелээрил? Чогаалдың болушкун-нары улаштыр канчаар өөскээнил? Болушкуннарның эң-не дүшкүрлүг байдалы кайда илерээнил?

3. «...Боражык ол черни уттур аргажок кылдыр сактып алган. Аът-тың саарында демдек ышкаш, таңмаланып чыдып калган, карактарын кумнап, хаптап-даа алза, ооң чарт, арыг угаанынга четтирген буттары, исчи ыт дег, чайгаар-ла аңаа чедире бээр...» Бо үзүндүнүң сөзүглелде ажыглалын тайылбырлаңар. Автор ону кандыг сорулгалыг ажыглааныл?

4. Кол маадырның психологтуг овор-хевирин ажыдарда, автор кандыг арганы ажыглааныл?

5. Демир-оолдун чугаазынга болгаш диалогтарга даянып, ооң овор-хевирин тургузуңар.

6. Кара кижиге, Кара Албыс деп омур-хевирлерниң чогаалдың сюежинге умур-дузасы чүл?

7. Тоожуда пейзаж кандыг уран-чечен хүлээлгени күүседип турарыл? Сөзүглелдин чижек үзүндүлери-биле бадыткаңар.

8. Автор чогаалында ниитилел умур-уткалыг кандыг чидиг айтырларны көдүргенил?

9. Тоожунуң «Оңгар» деп адының философчу умур-утказын амыдырал-биле холбап чугаалаңар.

10. «Бодунга боду-ла оңгарны казып алган...» деп темага чогаадыгдан бижиңер.

11. «Александр Даржай — улустуң чогаалчызы» деп темага төлөвилелден кылыңар.

12. Тываның улустуң чогаалчызы А.А.Даржайның дугайында литература-критиктиг ажилдарның сайгарылгазы-биле таныжыңар.

Он рубль

1.

Почтачы Ортун-кыс, ызырар ытка сывыртаткан чүве дег, хирт-сарт кире халып келген. Шайлап орган Серин кадай ызырар ыт хамаанчок, чөлдүр хаважыгаш безин тутпайн турарын көңгүс утту каапкаш, белиңнээн уу-биле:

— Сок-сок! — дээш, почтачының кире чүгүрүп келген шала ажык эжиинче шаажаңын шывадап чорудупкан.

Шаажаң эжик кастыыңга деггеш, бузундулары шала кырыңга кыңгырт дигилээн.

— Орус ёзуда ол аас-кежии-дир — деп, чүве тоовас чаңы-биле Ортун-кыс чугаалай каапкан. — Паспортуң эк-кел, угбай.

Кадай азыгда тейлендир, кыр-кырынче баскылаштыр салып үндүрүпкен чемоданнарның эң үстүндээзин дүжүр соп эккел чорда, оозунуң аксы ажыттыңаш, иштинге чораан хамык-ла саазыннар тоо быдарадыр чашканналы берген. Бүрү дег тоглап дүшкен саазыннарның аразын коптарып кирипкен.

Паспорт тывылбастаан — черле көзүлбес. Ол аразында Ортун-кыс база чиде хона берген. Стол кырында паспорт, он рубль, акша шилчиткен саазын чыткан. «Черден көдүрүп алдым» деп чугаалавас кончуун-даа аарай. Кезээ-

де сирилээн-кавылаан чоруур» деп бодавышаан, шалада саазыннарны бөлүп, аржыылга ораай шарып кааш, чомданнап каан.

Эжик аксында шаажаң бузундуларын бөлүп каар дээш, бир-ийи базып чорда, Сериң кадайның бажыңы, ырлаар-хааржактың тырыкы дээрбээ дег, бөөлденип долганы берген. Чиндиргей тулаа кырында чүве дег, кадай бир будун көдүрүп чоруй, тендиш диген. Кээп ужуп чыда, куруг агаардан халбактаны кааптар аразында, бажыңның дээвири кырынче хөмө келбишаан, ооң хөрээн албыктыр база берген ышкаш болганын хензиг када-ла эскерип четтигипкен. Карактарының уунга бир-ле чүве чырыткылаш дээш, дүмбей дүнө өшкөн от дег, караш дээн. Кадайның караанга соңгадан бакылап келген хүн ынчаар көзүлген. Сериң шоодай дег шалаже шөлүрт дээн...

Ол шала кырынга та кажанга чедир чыткан. Элээн үр чыткан-на боор. Караан шагжок ажып келген. Өрээл иштинче соңга өттүр хүннүң херелиниң алдыннанчак доозуну согунналдыр шөйлү берген чайынналдыр ойнап турган. Сериң кадай, куу довурак кырынга чыткан чүве дег, хөлбегер кара юбказын кактагылаан. Солагай холун шимчедирге, шуут-ла билинмес болган, сактырга-ла, ооң эктинде өске кижиниң холун эптеп-даа каан ышкаш. Оон стол чанынче калгып чорупкан. Солагай буду база-ла өлүг, эът-бодун бодап көөрге, мойнунда аар моң сөөртүп каан ышкаш болган. Кадайның арны изиш дээн: «Соктуна бергеним ол ирги бе?» деп айтыртына каапкаш, кадык холу-биле аксын дуй туттунупкан, ынчаарга-даа ооң бажындан ол-ла бодал ырап читпээн, ооң бүгү мага-бодун хөмө алгаш, мээ-медерелин чүмү-биле шыва апкан.

— Ол канчап баарым ол ой, оглум? — деп, дыңналыр-дыңналбас кылдыр чугааланып, столдуң азыынга чөленип алгаш, кадык холу-биле паспорт чанында чыткан он рубльди тудуп ал-ла, эриннеринге үстүрүп чыттагылаан. — Ол-ла дерзиг чыдың хевээр-дир аа, оглум! Ам шуут таныттынмас болдуң ыйнаан. Бурунгу чылдан эгелээш, сээң чоруткан акшаңга чылдың-на бир катап хөйлең садар болдум. Өөренип туруңда, дөртен алдыны кедер кижиге болгай сен. Ам оон улгаткан болдур сен ийин. Хоорайга сени көргөн улус семирээниңни кайгап кээр болдулар. Дөртен алды, дөртен сес, бежен дугаарлыг чаражы кончуг хөйлеңнер саткылап каан мен, оглум. Оларны орун

кырынга чада салгылап, оглум чедип келген чүве дег, чарашсынып, эктиң-хөрээң суйбап олургулаар-дыр мен. Ону улустугда кайын ынчап баар ийик мен. Улус сени авазын уттупкан деп чугаалажып тур ыйнаан, кижээ сөглээр эвес. Уткан болза, акшаны чоп чорудуп турар деп але, оглум. Улуг, чай чок ажылда кижини бистиң багай көдээ сууру-вус улузу кайын билир ийик, анаа оларның угааны канчап чедер дээр сен. Кызылда тудуг дүн-хүн чок туттунар чүве дивежикпе. Ынчаар ажылдаарга, ава хамаанчок, кожа чанында олурган кадайын-даа, ажы-төлүн-даа хаая көөр апаар чүве ыйнаан. Харын уйгуң чедир удуп ап тур ирги сен бе? Мындаа шаңнатканнар аразында сээң адыңны улус солундан көргөн чорду. «Күш-ажылчы шылгарал» деп медаль-биле шаңнаткан дээр-дир. Ол-ла болгай, ынчаар ажылдап, шылгарап чоруур. Каям, чуңгаксыг, дерлиг кара бажың чыттап каайн — дээш, Сериң кадай карактарын имирерткеш, бодунуң бодалының дайлымынга алзып, он рубльди соксаал чок чыттап-ла, чыттап-ла турган.

2.

Күскү аяс, сыг дээр сырын чок хүндүс, сарыг бүрүнүң будуктардан аяар ээргииштелип бадып оарары дег, кырган шалаже чоорту чылбырап бадып эгелээн. Ооң хөрээнден девидээн кышкы-даа үнмээн, тургузу ойнап каапкан чаш уругнуң ойнаар-кызын дыңзыдыр куспактап алгаш, удуй бээри дег, он рубльди так адыштапкаш, шалага калбара чыдыпкан.

Совхозтуң мурнакчы саанчызы чораан пенсионер Сериң угбай ол кежээ, эртенинде-даа Дөңгүр-Каразын саап үнмээн, бажыңының чанында шай хайындырар чадырының дүндүүнден ыш безин бурт дивээн. Хериминиң иштинде инээ бызаазын эмзирип алган, ээзиниң бажыңындан үнүп кээрин үр-ле манап, өскүссүргей эдип каап турган. Инектиң алгызындан чоок-кавының өглери кадай-биле бир-ле чүве болганын билип кааш, салчып келгеннер.

Сериң кадай шагда-ла эът-кежи соой берген стол чанында шөйлү берген чыткан. Адыжында — он рубль.

Дөңгүр-Кара ээзин чеже манаар: бызаазын эдерткеш, алаакче базып кирип каан. Ол хевээр өдээнге ээп келбээн...

Кадайның оглунче Ортун-кыс телеграмма каксыпкан. Ажылдап турар черинден телеграмма дораан келген: «Монгуш Мөңгүн-оол Калдарович өөнүң ишти-биле Италияже туристеп чоруткан. Чээрби хонгаш, келир».

Чайның изиинде кайда-чүде Италияда кижини канчап манап турар боор. Сериң кадайны чону чаагай ажаап каан. Чүгле бир кижиниң улус аразындан чугаазы дыңналган:

— Төрээн чери, төрээн иези, өскөн өө деп чүве бар ыйнаан.

Кадайны суур чевээниң эң-не бедик черинге орнукшудуп каан: оортан хем бажының мөөрүктери, ол кавының даг-дажы, тараа шөлдери адышта дег ногаарарып көстүп чыдар...

Мөңгүн-оол, чээрби ажыг хонук эрткенде, чиик машинасын мунуп алган бо келген. Кезек ашактар эдэртип алгаш, авазының сөөлгү турумчуп алган черинче хапкан.

Чевег оларны сүртенчиг ыржымы-биле уткуп алган. Сес чыл школазының өөреникчилериниң кылганы саазын чечектер салгынга сылдырткайнып, аваның маанайының бажында дагжап турган. Оларның даажы, мортук доврактың адаанда чыдар кижиниң: «Ам-на чедип келдиң бе, оглум!» дээн сымыраныын дыңнаан чүве дег, чаңгыс аай шимээргээр болган.

Мөңгүн-оол хавааның дерин ак торгу аржыылчыгажы-биле чодуп, чевег хериминден туттунуп алгаш, бажын чайып турган.

Ол херимни долгандыр кылаштааш, костюмунуң үстүкү карманындан ийи даштыкы янчыыр уштуп эккелгеш, бирээзин авазының чыдар мортуунче киир октапкаш, бирээзин кыпсып алган. Дүрген-не орукта тургузуп каан «Жигулизинче» салып ыңай болуксаазы келген. Сактыргала, авазы чыткан черинден хенертен туп-тура халааш, ону ашактар мурнунга кончуп туруп бээр ышкаш болган. Ынчаар бодапканының соонда ам кээп эриннери чөлбеңейнип келгеш, карааның чажы сыстып, бүрүден шалың дамдызының чуглуп дүжери дег, кылаңайнып борбаш дээн.

— Ам черле ынчанмас мен, авай! Сеңээ үргүлчү кээп турар мен! — деп орай миннишкинниң сөстөрүн пат боорда чугаалап диттигипкен.

Аңаа кым-даа, чүү-даа харыылаваан. Чүгле саазын чечектер, «Ону ам дүвүретпе, улуг уйгузун удуп дыштанзын!» дээнзиг, салдырткайнып дагжап чыткан.

1. Чогаалдың жанрын тодарадыңар.
 2. Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыңар.
 3. Чогаалды чүгө «Он рубль» деп адаан деп бодаар силер?
 4. Сериң угбайның аажы-чаңын илередирде, автор кандыг арганы ажыглаан-дыр?
 5. Сериң угбайны аас-кежиктиг деп санап болур бе? Чүгө?
 6. Чогаалдың идеязын тодарадыр детальдарны тодараткаш, оларның ужур-дузазын тайылбырлаңар.
 7. «Үш ыдык бар: төрээн чери, төрээн иези, төрээн дылы» деп темага ажык чугаадан кылыңар.
 8. Мөңгүн-оолдун: «Ам черле ынчанмас мен, авай! Сеңээ үргүлчү кээп турар мен!» дээн минниешкининге хамаарыштыр боттарыңарның бодамдарыңарны илередиңер.
 9. «Ава кижиге ажы-төлүндөн эрткен чүү херегил?» деп темага чогаадыгдан бижичер.
-

Феликс Шаажаң-Хөөевич СЕГЛЕҢМЕЙ

(1917—1990)

Тын дээш демисел

1.

Чадаананың Үстүү-Хүрээзинге Бай-Тайга чурттуг Шойдаң, Чанзаң, Чымба деп аттарлыг үш оол хуурактар бооп өөренип турган. Олар чаңгыс чер чурттуг болгаш, үргүлчү чарылбас, бот-боттарынга дыка ынак. Оларның аразында Шойдаң дээр оол салымныг өөренир, ынчангаш Чанзаң биле Чымба ол эжин хүндүлээр, ооң аайындан эртпес.

Үш хуурак кызып өөренип турза-даа, оларга амыдырап-чурттаары берге болгаш халалыг турган. Улуг ламалар оларны үргүлчү чаңчаар, харын-даа эттээр, «Хемчик бажының аштаңгылары» дээр — көрбес. Бажыңынга хорганданып турган ламалары оларны өөредирин бодавас, үргүлчү айбылаар, кадыг ажыл кылдырар, өөр хүн өөнделетпес. Даады-ла камбыларның, соржуларның, доорумбуларның, лаарымбыларның болгаш өске-даа дужаалдыг ламаларның аар-саар ажылын кылып турда-ла, дүн дүжер.

Бир катап Шойдаң Дактаң камбының бажыңыңга калдыг ажыл кылып чалчалап турда, Чамзы камбы кирип келген. Ийи камбы аразында изиг-изиг маргыжып эгелээн. Шойдаң маргылдааның үнүп келген чылдагаанын кичээнгейлиг дыңнап турган. Дактаң камбы Тываны Кыдатка кадар дээр, а Чамзы камбы ооң орнунга Тыва орус чурту-биле каттыжары ушчок дээр дээр.

— Кыдат-биле бистиң чүдүлгевис барык-ла чаңгыс болгай, а орустарның чүдүлгези сыр өске. Орустарның шын эвес чүдүлгезин чуртче киирбес, ол-ла. Тывалар ол хуурмак чүдүлгеге чүдүй берзе, буурап дүшкенивис ол! — деп, Дактаң камбы шыңгыы чугаалаан.

— Бир чуртка каш-даа, кандыг-даа чүдүлгелер тургай-ла. Кыдатта каш-даа чүдүлгө бар. Кыдаттарның чүдүлгези колдуунда Конфуцийниң өөредии, Иштики Моолда сарыг шажын, уйгурлар мусульман чүдүлгелиг, оон-даа өске чүдүлгелер бар. Орус чуртунда христиан, чаңгыс христианда безин аразында удурланыш-как чеже-даа адыр бар. Ортаа Азияда мусульман, а калмыктар, бырааттар бистер ышкаш сарыг шажынга чүдүп турар. Анаа-ла кожа-хелбээ турар-ла-дыр. Кайыдаа чүдүлгени орустуң чазаа хорувайн турар. Кыдатка каттыжып алырывыска, кедизинде барып-барып, чүдүлгө хамаанчок, тываларның соргаа чок кылдыр сырыпса канчаарыл? Кыдаттарның амгы чагыргазының хөңнү-биле алырга, моол, маньчжур оолдарны ыяап-ла кыдат кыстар-биле өглээр, а кыстарны кыдат оолдар-биле өглээр. Ынчангаш чүглө кыдаттап чугаалажырын чөпшээрээр. Ынчап кээрге, чүдүлгө херекчок, тываларның когу безин үстүп төнөр — деп, Чамзы камбы бодунуң шиитпирин шынзыктыгарын оралдашкан.

— Мен Кыдат чуртунче киргеш, эжен хаанга бараалгап тургаш, Тываны Кыдатка каттыштыгарын чедип алыр мен! — деп, Дактаң камбы хорадап алгырган.

— А мен орустуң чагыргазыңга бараалгааш, Тываны Орус чуртунга кадарын чедип алыр мен! — деп, Чамзы камбы база хорадап алгырган.

Ийи камбы кандыг-даа түңнелге четпейн, хорадажып чарылганнар. Чамзы камбы херт-бурт үнө халаан.

— Сен чоп саңгая берген, камбыларның аразында чугаазынче кичээнгейиң салып турарың ол, мелегей?! Ажылың кыл! Азы Чамзы камбының аайыңга кирип, орустар-

га каттыжар деп бодап тур сен бе, сойлук?! — деп, Дактан камбы Шойдаңның кырында-ла барган.

— Бир эвес кыдаттар чоорту тываларны боттарынче сиңирип, чок кылып кааптар чүве болза, оларга каттышкан херээ бар деп бе, башкы — дээш, Шойдаң камбыга мөгейип бараалгаан.

— Чүү деп чээ, кончуг сойлук?! Үзе шааптайн, бо кончуг бурганга удур шырылбаны! Доңгайып чыт, кончуг хамбырыма!

Ам канчаар, камбының аайындан эртер эвес, Шойдаң доңгайгаш, чыдып берген. Камбы бичии хууракты байгы күжү-биле ызыртынып, эгиштеп тургаш, сылба эриидепп каапкан.

Шойдаң турар ламазының өөнгө пат боорда четкен. «Канчап бардың?» деп айтырарга, шынын чугаалап берген. Камбы-биле маргышкан дээш, ындында-ла ууттунмас кижини сылба эриидээш, лама үндүр ойладыпкан. Шойдаң пат боорда чорааш, Терең-Кежигде турар Буян-Бадыргы ноянның сарлыын кадарып, ажаап турар Шуй чурттуг Кудурукпайның өөнгө дөңгүп четкен. Кудурукпай чаңгыс чер чурттуг оолду кээргеп, хүлээп алгаш, ону чойган болгаш хая чугу-биле чаап тургаш, эмнеп каан.

Шойдаңга Чанзаң биле Чымба үргүлчү кээп ужуражып турганнар. Шойдаң чүгээр апаарга, үш хуурак сүмелешкен. «Бо хүрээге турар болза, чүге-даа өөренип шыдавас, харын-даа бо каржы ламаларга соктуруп алзывысса хөңнү» деп түңнелге келгеш, шуут хүрээден дезер, тын дээш демисежир деп дугурушканнар.

Үш хуурак дугурушкан хүнүнүн эртенинде хүрээден дургуннап чорупкан. Аалдарынче, Бай-Тайгаже чанып ора, орук дургаар келир чылын Төвүтче өөренип чоруур кылдыр дугурушканнар. Ынчан эрте күс турган. Чай дүшкүже чедир, амдыгааштан эгелеп узун болгаш үр үеде эртер халалыг берге орукка белеткенир. Ха-дунмадан, дөргүл-төрелден, таныш-көрүштен диленип-колданып тургаш, өлүктү чежени-даа болза тыптынып алыр. Өлүктү Чадаанада чийжең Ба Ян Боа бүүезинге сатпайн, чүктеп алгаш, хилинчектенип-даа чорааш, Алтай тываларында болгаш уйгурларда кыдат бүүзелерге улуг өртекке, лаңга солуп алыр. Кижиги бүрүзү үш эжеш идиктер ап алыр, ону үзе кедип чорааш, Лхасага чедер. Ээн ховуларга ижер сугну курлавырлап кудуп алыр, шарылар буттарындан тулуптай сойгаш,

кылган ишкир дорзуктар херек, сугну чүктээрде, эптиг болгай. Үш хуурак шак ынчаар сүмележип дугурушкан.

Аныяк хуурактар Төвүт чоруурунга ылап кылдыр ыак белеткенип алганнар. Дөргүл-төрелдеринден, таныш-көрүштеринден дыка хөй өлүк чыып алган. Ында үнелиг кандыг-даа аңнарның кештери бар: диин, киш, күзен, ас, кырза, дырбактыг, ирбиш, кундус дээш... Оон ыңай кыдаттарга болгаш төвүт эмчилерге тывылбас эң-не үнелиг эмнер аймаа: оргаадай, улуг-оът, кара-ай, кадырган сыын мыйызы, тооргу хини дээш...

Хуурактарның кайызы-даа моол дылды билир. Ылаңгыя Шойдаң дыка арыг моолдаар. Чымба биле Шойдаң Хемчик бажында Чыман делегден, чүвени канчап билир дээш, делег дылды база элээн өөренип алганнар. Чыман делег Көжээ-Ыяштың казактары-биле кады турган болгаш, казак дылды база эки билир. Ынчангаш казак дылда кол херектиг сөстөрүни Шойдаң база доктаадып алган, чижээ: орук кайда, ол черге чадаг кижиге каш хонуп чедер, кайыын келгенин, кайнаар бар чыдарын, кымнар бис, кымнар силер дээш оон-даа хөй ажыктыг сөстөрүни... база доктаадып алган. Чүге дээрге Моол таварып эртер орукта казактар бар. Делег болгаш казак дылдар тыва дыл-биле чоок төрөл болганда, ол дылдарны өөренири дыка белең. Уйгур дыл тыва дыл-биле дыка чоок, а казак болгаш делег дылдарны билир кижиге уйгур дылды (чугааны) билип алыры белең. Чүге дээрге ол дылдар бурунгу түрк дылдың бөлүүнге хамааржыр төрөл дылдар-дыр. Шаг шаанда чаңгыс дылдыг улус үстүп-чарлыш чоруткаш, үр үеде аралашпаанындан дыл башкаланы бергени ол. А эртер оруктуң хөй кезии уйгурларның чурту деп билгеш, Шойдаң ол дылдарны кызып өөрөнгени ол. Төвүт дылды бичии билир турганнар, ону база ам-даа хандыр орук дургаар өөренирин дугурушкан.

Шойдаң мурнунда Төвүтче чораан ламалардан ынаар баар узун орукту катап-катап ылаптап айтырып алган: кайда аалдар, суурлар, кода-хоорайлар барын, оларның аразынга чадаг кижиге каш хонуп чедерин, чоннуң үзүктелбес тудуш оруун, аал үзүктелген черлерге каш хонукта кылаштаарын, кайда кандыг аймак-сөөк улустар барын, оларның аажы-чаңын дээш... Ол-ла бүгү узун орукту чижек-биле чуруп алгаш, аңаа таваржыр тайга-таңдыларның, ээн ховуларның, кода-хоорайларның аттарын, аразынга каш хонарын моол бижик-биле хынамчалыг бижип алган.

Час дүшкен. Хар эрээн. Көп-Сөөктүң болгаш Тээли-
ниң делгем шынааларында чанып келген куштарның
эртен-кежээ «ыры-шоору» уяранчыг. Ылаңгыя кара-
дуруяаларның үн солчуп ырлажыры тааланчыг болгаш
өрү девип самнаары магаданчыг. Бистиң аныяк хуурак-
тарывыс чоруурунга белен: хамык өлүүнүң кештерин
чиик хирезинде дыка ишкир, чүктээринге эң-не эптиг
кашпык-үүргелеринге суктунуп алганнар. Аңныг-меңниг,
бай-байлактыг Кара-Хөл чурттуг Чанзаң хуурак дыка хөй
өлүк кештерин эккелген, ооң иштинде кара-кундус, ир-
биш кештери, оон ыңай сыын мыйызы, тооргу хини, адыг
өдү дээш — эм болур оъттарны эңдере хетпелеп эккелген.
Диин кештеринден өске өлүктерни чымчадыр эттеп каан.

Тээли шыгында Чымбаның аалында хуурактарны үдээр
дээш, хөй дөргүл-төрелдери, ха-дуңмалары, эш-өөрлери
чыгып келген. Ол аразында Чымба кадырып каан улар
эъттерин улуска көөргөткен.

— Улар эъдиниң хеңмезин канчаарың ол? Орукка хүне-
зиннериңер ол бе? — деп, улус аразында олурган ирей
кайгап, сезиглиг айгырган.

— Төвүт эмчи ламалар улар эъдин дендии херег-
лээр, ында тывылбас ховар эм деп дыңнааш, орта талыгыр
өртөккө чедирер дээш — деп, Чымба кончуг билир киж
бооп менээргенип харыылаан.

— Ынчап-ла өлүр дээн-дир силер! Ол черге — Төвүт
чуртунга баарыңга, сенден дораан-на: «Сээң чуртунда улар
бар бе?» деп айтырар. «Бар» дээр сен. «Эъдин чиген сен
бе?» деп айтырар. «Ийе» дээр сен. Оон дораан-на сени өлүр-
геш, эъдиңни эмге холуур. Бир эвес «Эъдин чивээн мен,
чүгле уларның бодун көргөн мен» дизиңзе, ийи карааңны
уштуп алып, согур артар сен — деп, демги-ле ирей Чым-
баны коргудур чемелээн. Оон-моон ында олургулаан ашак-
тар: — «Шын, шын. Ынаар чорааш келген ламаларның
чугаалап кээри ындыг — деп шооңайнчып, ирейниң чу-
гаазын бадыткаан. — Улар дугайында айтырарга, «Ындыг
чүве дыңнап көрбээн мен» деп, кайыңар-даа ынчаар хары-
ылаар ужурлуг силер — деп, ашактар немеп сургааннар.
Үш хуурак корга хона берген.

— Бурган, өршээ! Бак-ла чүве ыңай турзун! Ынчаарга
бисти үдээниңерниң доюнга чооглаңар, ха-дуңма — дээш,
Чымба уларларның эъдин сунупкан.

Чүктешкилери аар боорга, Каргыга чедир бир кижиге аъттар-биле үдөп каар болган. Үш хуурак аъттанып тура, чурту-биле кады чоруурунун демдээ кылдыр черинин до-вураан курларынга бооп алган. Аъттанып тура, Хемчиин-че болгаш Бай-Тайгазынче ханы сүзүглүг сөгүрүп тей-лээш, хапканнар. Төрөлдери үш аныяк хуурактын соонду-ва сүт, башкы хойтпактын дээжизин чажып туруп калган. Оолдарнын ада-иелери карактарынын чажын чодуп, хаайы ажып, боостаазы тырлып тура, эки-менди чорааш, каң ка-дык чедип келзиннер деп йөрээлин салып чыдып калганнар.

Саадак арттын кырынга үнүп келгеш, үш хуураавыс аъттарындан дүшкөш, ап алган чажыын Бай-Тайга, Хем-чикче углай чашкаш, дискек кырынга олуруп алгаш, сөгү-рээш, кезек муңгаргай олурганнар. Оон база катап кел-ген уунче сөгүрээш, баар уунче көрнүп келгеш, Мөңгүн-Тайгаже чажыын чажып, сөгүрээш, кадыр дөштү куду аъттарын четкеш бадыпканнар.

Хуурактарны үдөөн кижиге Каргыга бир аалга чедиргеш, эки өөрөнгөш, эртемниг ламалар бооп сол-менди чедип кээрин күзээш, дедир чанышкан...

Бистиң хуурактарывыс Улаан-Хуссу кодага ийи хонуп чорааш, таваар четкен.

Үш лама ол кодага баргаш, кыдат бүүзеге дийн кежи-ниң барык шуптузун, корзагар эпчок боорга, сыын мы-йыстарын Тывада бүүзелерге садарындан беш катап улуг өртекке чедирген. Олар шын кылганынга дыка өөрээн-нер. Ам чүктешкилериниң өгбегер хемчээли-даа биче-лээн, аары-даа ушчок чиигээн. Орук уун ырактан-на көрүп чоруур дээш, бүүзеден тос чүстүг тергиин дуран садып ал-ганнар. Чедирип келген иргидинге бир кунза шай, элээн таакпы садып берген. Үдекчи дыка амыраан. «Серемчи-лелде хорамча чок» дээш, хоорайдан үнерде: «Дедир ча-нарывыс ол» дээш, келген уунче хапканнар. Хоорайдан элээн ырап, ажытталы бергеш, бир тыва аалга үдекчи че-дирип каан. Келген аалынга ийи хонук дыштанып алгаш, Кыдаттын соңгу кызыгаар девискээри болур Тарбагатай кайы сен дээш үш хуурак базыпкан.

2.

Үш тыва хуурак Алтай сынында Улаан-Даба артты ажып чыда, харлыг шуурганга таварышкан. Орта басты-рып, бир чалым баарында куй тып алгаш, бузуп чыдыпкан.

Шуурган үш хонук улай хадып келген. Доңуп-дожааш, Чанзаң биле Чымба дедир чанар деп ырбап, Шойдаңны чемелеп эгелээннер. А Шойдаңы: «Дедир ырбап болбас, тын дээш демисежир» дээш, тооваан. Ол маргыжып турар аразында, мырыңай куй аксынга эртип чыткан чуңманың ооргазынга чалым кырындан халаан ирбиш хонупкан. Чүү кончуг мерген, кашпагай кижиге чүве ийик, Чанзаң даш-биле ооң кулак дажынче тудускан. Ирбиш дораан-на шөйлү берген... Ооң кадында шуурган база соксаан. Чанар деп ырбап турган ийи хуурак ам шуудунда кире берген, бурунгаар чоруур деп шиитпирлээн.

Оон эрлер Цаст-Ула тайганы өлбөөн өл тынында аш-каш, Чунгарийниң девискээри болур Тарбагатайның Шара-Сүмө хоорайынга келгеш, ооң кыдыында, Чымбаның даайының сүмелээни бир уйгур аалга элээн дыштанганнар. Уйгур дыл тыва дылдан шоолуг ылгал чок болганындан аалда улус-биле үш хуурак билчип, чугаалажыптар болган.

Шара-Сүмеден үш хуурак ийи хонукта шудургу кылашташкан, Кара-Иртишке келген. Ол улуг хемни кежер аргазын тышпайн, агым аайы-биле куду кылаштажыпкан. Ынчап чорааш, харын-даа экизи көргөн, хем эриинде хеме чанында ийи кижиге таваржып келген. Оларның чугаазы бир янзы аялгалыг моолдаар. Ам таптыг айтырып кээрге, казактар болгаш алтай тывалары-биле холушкак өөлөттөр болган. Чүгө мында чоруп турарын айтырарга, «Анаа-ла мөрүндө чор бис» деп харыылаан. Үш ламажыкты удур айтырарга, бар чыдар черин шынын чугаалааш, а боттарын Убса-Нур чурттуг дөрбөттөр бис деп мегелээн.

Үш хуурак хемези-биле Кара-Иртишти кежирип каарын өөлөттөрдөн дилээн. Садызынга мөңгүн ланшаа бээр бооп аазаан. Өөлөттөр туралы-биле хемни кежирип каар болган.

— Чүктешкилеривисти-ле өттүрүп болбас, иштинде өлүк бар чүве — деп, Чымба аксы дөспейн чугаалаан.

Чанзаң Чымбаның будун ээжээ-биле чаа баскан, ынчалза-даа чүвениң хөлү эрткен.

— Хеме биче, ынчангаш силерни чаңгыстап кежирер болган-дыр. Баштай боттарыңарны кежиргеш, оон өтпезин дээш кашпык-үүргелерниң адаанга будуктар салгаш, кежирер болган-дыр — деп, ийи өөлөттиң бирээзи эжиниң караанче илдең шыладыр көргеш, чугаалаан.

Өөлөттөр хемезин белеткеп эгелээн. Шойдаң кежеринден дадагалзап, чүктешкилер аайлаан кижиге бооп таваар

турган. Ол ийи өөлет аразында казактап аяар чугаалашканын дыңнап каан. Оларның кулакка дыңналган чугаазының уун эскерерге, дөрбет ламаларны хем ол чарыынга кежирип кааш, өлүүн үптеп алыр дижиб турары илдең. Бирээзи тургаш, сөөлгү кежирер ламаны хеме кырындан сугже чая идер дээни илдең. Шойдаң, хем кежерде чиигеп алыр дээш, ийи эжин хараган артынче эдерткен.

— «Хөй өлүк бар» деп чүңүл, кончуг мелегей! Күш-хү незинивис дизиңзе! — деп, Шойдаң Чымбаның кырында-ла барган. — Бисти хемни кежирип кааш, хамык өлүүвүстү үптеп алыр, а сөөлгү кежирген кижини сугже чая идиптер деп казактажып турлар, кончуг үптекчилер.

— Ам канчаар бис, дезер бе? Харын-даа казак дыл өөренип алганың бистиң тынывыс алган-дыр. Чок! Хенергедип тура, боларны соккулап кааптар-дыр, бо кончуг үптекчи өлүрүкчүлөрни! — деп, Чымба өжээргээнинден бодун пат боорда туттунуп чугаалаан.

— Адыр! Барып-барып ламалар канчап кижини тынынга чедер чүвөл, нүгүл-ле болгай. Далашпаалыңар! — дээш, Шойдаң кезек бодангаш, чугаалаан: — Хемезин сугже кирип идиб чыдырда, Чанзаң бирээзин сугже ужуруткеш, ооң бажын бичии суг тырттындыр басыпсын. Үр баспайн, дораан сугдан ушта соккаш, моорай берген чыдырда, баглаар. А бис Чымба-биле бирээзин ужурут баскаш, теп тургаш, баглаар, оон канчаарын сүмөлешкей бис аан. Аъттарлыг өөлеттер-дир, арыг иштинде малдар былгыра-дыр. Чаштынып чоруур хевирлиг улус-тур. Соонда сүрүштүг боор, болар.

Чугаалашкан ёзугаар кылгаш, ийи өөлетти теп тургаш, баглап алган. Чанзаң сугга өөлеттин бажын хөлүн эрттир басыптар часкан: үр моорап, аксындан хөй суг төгүлгөн.

Суг тырттынган өөлет оңгарлып, анаа апаарга, эрлер үптекчилерни моолдап, казактап, тывалап байысаап эгелээн. Олар алтай тывалары-биле холушкак болгаш, тыва дылды база эки билер болган.

— Бир эвес чүнү канчап чорууруңарны шын өчүп бербес болзуңарза, хүлээш, Кара-Иртишче кирип октаптар бис, сегинер-даа тывылбас — деп, хуурактар кыжанганнар. — А шынын өчээш, бурууңарны миннип, моон соңгаар ыңдыг бак чүве кылбас бис деп чызаанга кирзиңерзе, дөргөндөртөн каккаш, салыр бис — деп, Шойдаң идөгөткен.

— Өршээп көрүңер! Моон соңгаар оорлаар чоруувусту каар бис. Уйгурлардан чылгы оорлап алыр дээш келген

бис. Тынывысты овучап көрүңөр, ха-дуңма! Ооң садызынга ийи эзерлиг аъдывысты болгаш оорлап алганывыс база бир эзерлиг аътты силерге бээр бис — деп, үптекчилер чанньп, дискек кырынга черге сөгүрүп чыгаанга кирген.

— Силерниң чүнү «хайырлаарыңарны» манаар улус бис боор бис харын. Боттарывыс-ла билгей бис...

Өөлөттөр: «Уйгурлар, уйгурлар, чыдыңар!» дээш, деви-деп чыдыпканнар. Хуурактар хем кедээзинче, ийи өөлөттиң корткан уунче көөрге, дөрт-беш аъттыг улус халдып эртип чыткан. Хенертен хуурактарны көрө сал-ла, аъттыг улус алгырыпкаш, аъттарын ээй тырткаш, оларже хапкан. Олар келген дораан, «Бо ышкакжыл, дилеп чораан дайзыннарывыс» дээш, аъттарындан дүже халышкан. Бистиң хуурактарывыс чанында баглап алган өөлөттөрни уттуп-каш, сүртеп тура халышкан.

— Аа, кончуг оорлар, үптекчилер, дургуннар туттуруп, баглаптырган ышкакжыл — өөлөттөрни көргөш, бир уйгур хыы ханып чугаалаан. Оон тываларже көргөш, айтырган: — Силер чүү улус силер, бо оорларны канчап баглай бергениңер ол?

— Олар бистиң өөрүвүс дөрбөттөр-дир. Оорлап алган аъттарывыс үлежиринге улуг маргылдаа болган. Оларның саны хөй болгаш, бисти хемче киир октаар деп турда, экизи көргөн, харын-даа силер келгениңер ол-дур. Олар бистен артыкка шаажыны алыр ужурлуг — деп, семис өөлөт өжээнниг ызыртынып чугаалаан. Ол илдик чок уйгурлаан.

— Чок. Бис — тывалар. Силерни-биле, уйгурларны-биле, казактарны-биле, алтайларны-биле алырга сойоттар бис. Моол аймак улустар бистерни таңды урянхайлары азы таңды самдарлары дээр. Бо өлүрүкчүлөрниң чугаазын дыңнаваңар. Бис ламалар бис — дээш, казак, делег сөстөрни холуп тургаш, чүү болганын хуурактар шыны-биле чугаалап берген. Олар Тывадан чадаг кылаштажып үнгенин, кайнаар углап бар чыдарын, улдуңнары ойлу берген идиктерин, артыкка ап чоруур эжеш идиктерин көргүзүп, чурттакчы чок кургаг ховулар эртерде, суг курлавыры кудуп алыр дорзуктарын көргүзүп, өөлөттөр хемези-биле Кара-Иртишти кежирер болгаш чүнү канчаар деп турганын, ооң ужурунда оларны баглап алганынга чедир хуурактар төөгүп берген. Уйгурлар хуурактарның чугаазынга бүзүрөөн. Оларның чугаазында моол аян чок, харын-даа уйгур чугаа аянынга дыка чоок болган.

— Каш чыл иштинде туттурбайн келген үптекчи оорлар-дыр бо. Ам барып-барып өлүрүкчүлөр база болганын силерден билдивис. Боларның чорбас-барбас, оорлавас чери чок: бистерден, Даг-Алтайының ойроттарындан, силерден — сойоттардан дээш, артында үптекчи, оон кедерезе, өлүрүкчү үүлгедиг база кылыр, көрдүң бе. Кулугурларны моон соңгаар изи чок кылдыр бо хүлүглери-биле Кара-Иртишче таваан карарты октаптар-дыр — деп, уйгурларның баштыңчызы болгу дег кижиге шыңгыы чугаалаан...

Үш хуурак уйгурларның аалынга ийи хонук дыштанган. Оорларны шиидер дээш, чоок-кавының чонунга чарны тараткан. Оор өөлеттерни баглап алгаш, оларның чанынга таңныыл тургускан.

Тыва хуурактар чыышты-даа манавайн, олар ону көрүк-севээн-даа, Кара-Иртишти кежиртип алгаш, Уленгур хөлдүң чөөн талазы-биле долганып эрткеш, Булуң-Тохой хоорайга келген. Ам чоруур оруу ээн, төңчү чок кургаг хову, ынчангаш бир уйгур аалга хүнезин белеткеп, үш хонган. Аңаа үзе кеттинген идиктерин октагылапкаш, чаа идиктер солуп кедип алгаш, базыпканнар.

Үш хуурак ээн кургаг ховуну түрээрининң магазы-биле түрөп, өлбээн өл тынында оңгап, аштап, он хонукта кылаштажып эрткен.

3.

Хуурактар ийи дугаар эжеш идиктерин үзе базып чорааш, Манас хоорайга пат боорда чедип келгеннер. Ол хоорайның кыдыында база-ла уйгур аалга келген. Орта хамык бар-ла киш, ас, күзен, кундус, чекпе, ирбиш, арткан динң кештерин шуптузун саткан. Кыдат бүүзелер данчаа-тылары аразында өлүктү хунаажып, өртеп өстүр кагжып тургаш, улуг үне-биле садып алганнар. Хуурактарның акшазы талыйган, санаары безин бергедээн. Ынча хөй лаң-биле Тывага чеже-даа малды садып ап, байып болур.

Хуурактар ишкээр кылаштажып чоруурунунң кырында турда, уйгур аалдың эр ээзи оларны сагындырган:

— Кыргыс чурту биле Чөөн Түрүкүстон аразында чоруп турар үптекчи дунганнар, бүүзелерге силер өлүк саткаш, хөй акша ап туруңарда, көргени магатчок тур. Ам силерден карак салбайн кедеп, эптиг-ле черге силерни үптээрин кезенип алган чоруп турары ол. Харын-даа силерни

өлүрери мыя. Силерни үптей сал-ла, Кыргыз чуртунче дезиптерлер — оларны кым-даа тышпас. Эң-не чүгүрүк дээн араб уксаалыг аъттар мунгулап алган чоруп турар дөрт кижил ол — деп, аалдың баштыңчызы чугаалаан.

Тыва хуурактар ону дыңнааш, чадаг чоруурун түр сок-саткан. Дөрт дунган үш ак, бир кара-доруг аъттарлыг, төгөрик кыргыз бөрттерлиг, мурну чарык узун тоннарлыг. Дөрт дунганның үжү тырың эрлер, бирээзи чолдак, ылбай. Дунганнарны бүдүү хынап көөргө, тывалардан карак албайн турарлары илдең.

Ам канчаар, чорук улузу, орта дунганнар кадарып турар эвес, өртээлдер дамчып чоруур дээш, аъттар хөлезилеп алгаш, хапканнар. Урумчу хоорайга келген. Дунганнар орта база бо сүрүп келгеннер. Улаштыр өртээл-биле Турфан хоорайже чорупканнар. Соонче дураннап көөргө, дунганнар бараадап сүрбүшаан. Турфан хоорайга доктаавайн-даа, Пичан хоорайже тутсупканнар. А соонда дунганнар сүрбүшаан.

Пичан хоорайга кээрге, оон ыңай өртээл үзүлген. Ам канчаар, эң-не шыырак аъттар хөлезилеп алгаш, ол хоорайга доктаавайн-даа, боо-чепсектиг үдекчилер хөлезилеп алгаш, оруунда турар Чаргалык хоорайже хапканнар. Дунганнарның аъттары дыш чокка ыңча ырак черже улаштыр чоруп шыдавазы билдингир, ыңдыг-даа болза, орукка бар чыткаш, соонче үргүлчү дураннап, серемчилелин оскун-майн чорааннар. Дунганнарның барааны ам-на көзүлбестээн. Чөгенгеш, улаштыр сүрбейн барганы илдең. Дөрт хонуп чорааш, Чаргалык хоорайга келгеннер.

Чаргалык хоорайга келгеш, аъттарының болгаш үдекчилериниң хөлезини-биле үзе санашкаш, хуурактар хонача бажыңыңга каш хонук дыштанганнар. Чүвени канчап билир, аъттарын дыштандырып алгаш, дунганнар сүрүп чедип кээри чадавас дээш, хоорай кезип, кичээнгейлиг хайдынып чорааннар. Ынчалза-даа чеди хонук дургузунда хоорайның иштинде болгаш кыдыында чүве эскертинмээн.

Ам-на сагыш оожургааш, аныяк тыва хуурактар Төвүт чурту кайы сен дээш мурнуу чүкче, ишкээр басыпканнар. Такла-Макан дээр кургаг, төнмес-батпас ховуну изигде өлбээн өл тынында чорааш, пат боорда эрткеш, Ачик-Көлге (Ажыг-Хөлге) келгеннер. Ол хөлдүң чоогу-биле кижил дөрт эртер аргажок — сорар малгаш-тулаалыг. Хуурактар сорар тулаалар, ыйлаң-быйлаң оюп эртер дээш,

малгашка дүжүп өлү бер чазып, чер албайн муңчулуп эгелээн. Бир тулаага келгеш, канчангаш келген изинче хая көрнүп дураннап көөргө, сүлдө бо, дөрт аъттыг кижн барааны тутсуп орган! Оларны хуурактар дораан танып кааннар. Үш ак, бирээзи карарып көстүр аът — биеэги дунганнар. Хуурактар канчаар-даа аайын тыппайн мөгүдей бергеннер.

Оон хенертен Шойдаңның арны чырып келгеш:

— Тын дээш демисежир апаар. Шорулары! Өлүмнү тыпканнары ол! Бо дужувуста тулааның үстүндө дуу дилиндөк чиримнеп долгангаш, дужувуста бо ортулукка муңгашталган улус бооп туруп алыңар. Мен борта хыыргыыш-кулузун аразынга чаштына берейн...

— Бодуң дириг артар, дунганнарның аъттарының бирээзин мунупкаш, дезиптер, а бис өлүр ындыг бе?! — деп, Чымба шыжыгып коргуп айтырган.

— Адыр, таптыг дыңнаңар! Идиктериңерниң адаан өттүрүп алыңар, болап кешкен деп бодазыннар. Дунганнар эрикке чедип кээрге, дедир кежер дээш, тулааже будуңар базар деп чорааш, дунганнарны чап-чаа көргөн бооп меңнеп дедир үнө халчыр силер. Мени база ында дизин — холуңар-биле ындыңарже «чыт!» деп имнээш, хыыргыыш аразынче кире халааш, чыдыптар силер. Олар бистерни болап кешкен деп бүзүрээш, тулааже халчы бергеш, борта дүжүп өлүрлер. А мең, бир эвес аъттар чанынга бирээзи туруп калза, ону база тулааже өргүптер мен. Дунганнар чүү деп-даа коргутса, көгүтсе, кыжанза, чүнү-даа ыытташпайн чыдар силер. Че, шымдаңар, амдыызында бистин чүнү канчап турарывысты эскербейн чорда!

Чанзаң биле Чымба чүвениң ужурун ам-на билип каапкаш, дүргөн халчыпканнар.

Удаткан чок дунганнар тулаа кыдыынга келгеннер. Ийи хуурак эжиниң чагаанын ёзугаар шак-ла ынчаар кылган. Ол-ла бүгүнү дунганнар көргөш, иштинде сеткили ханып каттырышканнар.

— Көрүп тур бис, хей чаштынар силер. Че, бээр келип келиңер. Бир эвес дириг артар деп бодазыңарза, солмендизи-биле ол хей акшаңарны биске бериңер. Силерни канчанмас-даа бис, чүглө акшаңар алыр дээш, мынча ырак черже сүржүп келгенивис ол. Че, кешкилеп келиңер, канчанмас-даа бис. Че! — деп, дунганнарның бирээзи чымчактап чугаалаан. Кезек ыт чок манаан. Шимээн чок боор-

га, шириин уламчылаан: — Бир эвес эп-чөвү-биле ол акшанар бербес болзуңарза, шоруңар, үжелдириңерни өлүргөш, үптээнивис ол!

Хуурактар ытташпайн ылым-чылым чытканнар.

— Бо селемелерни көрүп тур силер ыйнаан, чеже-даа бижектерлиг болзуңарза, силерни эдвиске-даа чоокшуп-латпас бис. Силерниң бисти эскерип кааныңарны билгөш, чаштынып сүрүп чордувус. Шыырак дыш аъттар солуй мунуп чорааш, бистен дыка ырай бердиңер. Бис аъттары-высты дыштандыраар дээш, силерден ушчок чыдып калдывыс. Че, дириг артар деп бодазыңарза, менди-чаагайы-биле дүжүп бериңер!

Ынчалза-даа тыва хуурактар чүнү-даа харыылабайн, шыпшың чытканнар. Дунганнарның хорадап, кылыктанганы эриин ажып, оон ыңай туттунуп шыдашпайн барганнар.

— Ол-дур, өлүрткениңер! Ай хире бисти хилинчектеп, сүрдүрүп келдиңер, кончуг кажар сойоттар! Күзээн чүвеңер ол-дур — өлүм! Харын-даа дириг арттыраар дээр-ге, шоруңар! — деп кыжанып алгыргаш, аъттарын хыргышка баглагылап кааш, селемелерин хыннарындан уштуп, туткулап алгаш, үш дунган тулааже халчып кирипкен. Бирээзи, чолдак ыя дунган, тулаа кыдыында аъдын тутпушаан турган.

Хорадаан дунганнар элээн халчып бар чорда, тулаа-даа соруп эгелээн. Дедир дап бергеннер. Ындыг амыр боор харын — тулаа салбайн, шимчээрге-ле, улам-на киир сорар. Ол аразында Шойдаң тулаа эриинде өөрүн көрүп, девидеп турган дунганның артынче чылбыртып келгөш, хенертен кулаанга: «Бурунгаар!» деп алгырыптарга, чолдак дунган девидээш, меңнээн түлүү-биле өөрүнчө, тулааже шурай берген. Чолдак дунганны чер-даа алыспайн, тулаа дораан-на ажырыпкан.

Тулаада курлаанга чедир сордуруп алган ийи дунган тынын алырын чанньып, тейлеп, аргамчы октаарын Шойдаңдан дилеп, алгыржып турганнар. Олар селемелерин шагдала октагылапкан. Шойдаң тоовайн турган.

— Өлүмдөн чарып өршээп көрүңер, тынывысты алыр-нарны дилеп тур бис, буянныг тывалар — деп, дунганнар чанньып, девидеп, алгыржып-ла турганнар. Шойдаң болгаш ооң тулаа ол чарыында ийи эжи бук дивейн көрүп турганнар.

— Өршээп көрүңер! Бисти өлүм холундан уштуп ап көрүңер! Дөрт аътты шуптузун алыр силер, чок үш аътты

хөлге кылдыр алыр силер. Бурган көрүп тур, нүгүл кылбаңар! Бистиң тынывыс албайн барзыңарза, нүгүл кылганыңар ол! Мынчаар өлүрүндөн коргуп тур бис.

— А силер кижилер өлүрериңерге, олар өлүрүндөн кортпайн турган деп бе? «Мынчаар бак өлүрүндөн дыка коргуп тур бис» деп чээ? А бисти селемелер-биле баштары-высты одура шаап өлүрериңерге, ол кижилер кортпас, тааланчыл өлүм бе? Бурган көрүп тур, нүгүл кылбаан бис. Харын боттарыңар бурганыңар көрүп турда, нүгүл кылып чораан силер. Ам кээп, аяңар долларга, силерниң бурганыңар силерни шаажылап турары ол-дур. Силерниң мусульман-суннит бурганыңарның шаажызын хажыдарындан коргар бис. Чүгле дываажаң ораныңга сол-менди чурттаарыңарны күзеп каар-дыр бис — деп, Шойдаң шын-на сеткили-биле кыжымак чок чугаалаан.

Удаткан чок тываларга тежээлдиг, өлүрүкчү үптекчилерге хайлыг тулаа дунганнарны көзүлбес кылдыр сырыпкан. Бичии када малгаш кыры каракталып, көвүктөлип мойтулаан соонда, тулаа кыры шыпшың апарган...

— Ам канчаар бис? Аъттарны мунгулап алгаш хапсы-высса, үптекчи-өлүрүкчүлөр апарбас бис бе? — деп, Чымба сестип айтырган.

— Чүгө үптекчилер, өлүрүкчүлөр апаар бис? «Чадаг улус харын амыраан-дыр бис» дивес сен бе? Үптекчилер-өлүрүкчүлөр ол-дур — бурганының шаажылаалыңга кирген. Аъттарны борта кааптар болзувусса, шөө-бөрүгө чемиш кылдыр бергенивис ол. Ынчалзывысса, чогу-на нүгүл кылганывыс ол. Төвүтке дүрген чедеривисте, харын амыраавас сен бе — деп, Шойдаң чазавырлап чугаалаан.

— Ынчалза-даа бо дунганнарны өлүрер дээш, тамыны өш-биле кылган болдур бис ийин. Бистиң салган сээни-виске киргеш, өлдүлөр. Дываажаң ораныңга баргаш, бо үүлгеткен нүгүлүвүс дээш шаажыладыр апаар бис — деп, Чанзаң муңгаргай чугаалаан.

— Муңгарава, ажырбас. Бисте нүгүл чок. Тулааны бис кылып каан эвес бис, бурганның чаяп кааны бойдус-тур. Бурган бисти өлүмдөн камгалааны ол-дур. Бо дөрт сектер боттары өлүмүн тыпты. Бо дөрт аътты база мөңгүн ланшаага орнааш, үлежир бис. Тывага бодаарга, Төвүт чуртунда аът дыка үнелиг деп бил, артында-ла мөңгүндөн шуткуп кылган чүм дериглиг, артында эң-не чүгүрүк болгаш чараш аъттар дивес сен бе — деп, Шойдаң эжин оожургаткан.

Тывалар чүзү боор ийик, үш тырың эр үш ак аътты мунгаш, доруг аътка чүү-хөөзүн чүдүргөш, чедип алгаш, Лхаса кайы сен дээш, ынаар углуг тутсуп чорупканнар.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалдың адын чүге «Тын дээш демисел» деп адап каан деп бодаар силер? Чогаалда катаптаашкыннарның идеялиг утказы чүл?
 2. Чогаалда болуушкуннарның болуп турар девискээрин тодарадыңар.
 3. Хуурактарның хүрээден дезер дээн чылдагааны кандыг болганыл?
 4. Дактаң болгаш Чамзы камбының маргылдаалыг чугаазының чылдагааны чүл, ук чугааның түңнели кандыг болганыл?
 5. «Тыва чурту болгаш орус күрүне» деп темага төөгү-биле холбаалыг дыңнадыгдан кылыңар.
 6. Төвүт чуртунга өөренир дээн хуурактарның белеткенип турарын план ёзугаар бижирер. Ажыл-херек чогударының планын тургузуп ап чоруунун уjur-дузазы чүдел?
 7. Билдинмес сөстөр словарын бөлүггөлип, ажылдап кылыңар.
 8. Тываның үнелиг аңнарының болгаш үнелиг эмнериниң дугайында буклеттен кылыңар.
 9. «Көп-Сөөктүң, Тээлиниң делгемнеринде» деп сценажыткан көргүзүгден чогаадып ойнаңар.
 10. «Тывадан Төвүт чедир» деп картадан тургускаш, кыска тайыл-бырдан бериңер.
 11. Чогаалда черлер аттарының төөгүзүн өөрениңер.
 12. *Дөрбет, өөлет, дунган* болгаш өске-даа чоннар дугайында медээден чыып бижирер.
 13. Ф.Ш.-Х. Сеглеңмей дугайында медээден чыып, түңнел кичээлге делгеренгей чугаадан кылыңар.
-

* * *

Араб аъттар дөштүг, дөвүнчүктүг дагларга дыка каңдай, чер албас-даа болза, ховуларлыг черге дыка ылгын болгаш, бистиң эрес хуурактарывыс ай ажыр кылаштажыр черни он беш хонуп чорааш, сураг-чарлыг сарыг шажынының төвү болур Лхаса хоорайның чоогунга чедип келген.

Адап-сурап чедер дээн Лхасаны ырактан-на чоруп ора көөрге: Уй хемниң оң чарыында бедик черде, каът-каът, ак кылдыр чугайлап каан дуганнарлыг кончуг чараш хоорай, чоок-кавыда ында-мында та чеже дуган бар. Ынаармынаар шуушкан улус-чоннуң хөйү — кижиге бажы дескинер, барык-ла тывалардан шоолуг ылгалбас, кеттингени өске дээрден башка. Кызыл-сарыг хептиг, дөңгүр баштыг

ламалар мырыңай дендии хөй. Чүък чүдүрген элчигеннер, сарлык хайнактары, ийи чаңгыс бичежек аъттар, оларның мунган бедик аъттарынга деңнээр аргажок.

Ол бүгүнү көрүп, магадап чорааш чедип кээрге, хоорайның төвүнче дорт кирдинмес, ээртинчек — долганып чорааш кирер: эрги хоорайны долганган Линголааш, сadyг төвү болур Пакол дуганны таварааш, иштики орук болур Джоканг дуганга бистиң хуурактарывыс чедип келген. Олар ийи хонук иштинде Лхаса-биле танышкан. Улуг болгаш чараш араб аъттарлыг оолдарны кичээнгейлиг сонуургал-биле чон магадап турган.

Хуурактар өөренири-биле делегейде эң улуг (он ажыг муң өрээлдерлиг) Потала дуганга келген. Ындыг амыр чүве кайда боор. Кайда-бир соңгу черлик черден келген оолдарны ындыг алдарлыг Потала хүрээзинге өөредирин чөпшээревээн, ол хамаанчок Лхаса хоорайда кайы-даа дуганга тыва оолдарның өөренирин чөпшээревес болган. Өөренири бергедээн.

Оолдар хөңнү баксырап, муңгарап эгелээн. Бээр келирин кызыткан, барык албадап эккелген Шойдаңны: «Алтай дагларындан-на дедир чана бээр турган» — деп, ийи эжи чемелеп эгелээн. Угунда Тывада кандыг-бир хүрээден Төвүтке өөренир дугайында дилег хевирлиг бижик ап алыр турганнар. А бистиң хуурактарывыс бижик алыр херекчок, Тывадан барык-ла дезипкен болгай.

Канчаар-даа аайы тывылбайн, муңгарап турда, экизи көргөн, Тывага чораан төвүт кегээни үдеп, ол чорук-биле улай Төвүт черинден эм-дом тыптынып алыр дээш, келген Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң эмчизи Кызыл-Хаай хелиңге хуурактар душ бооп ужуражы берген. Кызыл-Хаай эм садып алыр дээш, Төвүтте дыка хөй хүрээлерни кеззэн. Лхасадан ырак эвесте, соңгу-чөөн талада Сера, чөөн талада Гандан (Ганден), барыын талада Дрепунг дээр хүрээлер бар, оларның кайы-бирээзинге өөренирин хелиң хуурактарга сүмелээн.

— Өөренир дээш шилип алган дуганыңарның шаңмаанынга өөредирин дилээш, ланшаалар өргүүр болзуңарза, дораан кайы-даа хүрээге силерни өөредилгеге хүлээп алыр — деп, Кызыл-Хаайның сүмези мындыг болган.

Кызыл-Хаай хелиң Төвүттен Тывага барган дораан, доорумбу деп бедик атты чедип алыр дээш, белеткенип чо-рууру ол.

Тыва эрлер чүү боор, аъттарын мунгулап алгаш, Лхасаның чоогунда турар хелиңниң айтып бергени үш хүрээни эргип көргөннер. Лхасаның чөөн талазында турар Гандан хүрээзи эң-не таарымчалыг болган. Ол хүрээниң улуг шаңмаанынга сөгүрээш, чүс-чүс ланшаа сунгаш, өөренирин дилээн. Шаңмаан иштинде илдең өөрүшкү-биле оолдарны хүлээп алгаш, эң-не эки дуганга өөредир-биле тыва хуурактарны киирип каан.

Хүрээ чанында бир бай кадай-биле чугаалашкаш, ооң артык бажыңыга беш чыл дургузунда чурттаар кылдыр дугурушкан. Чурттаарының хөлезининге дөрт араб аъттарның аразындан доруг аъдын мөңгүн-биле шуткуп кылган хер-херекселдери-биле кады берген. Чемненгени дээш кижиги бүрүзү ай санында беш ланшаа бээр деп дугурушкан. Кадай иштинде дыка амыраан, чыткан тебе аксынче каңмыыл киргени-биле дөмей болган. Ылаңгыя мөңгүн херекселдиг, барып-барып араб аът хамаанчок, анаа безин аътты Төвүтке садып тыппас турган. Чурттаарының телевири төлезе, чогуурундан каш катап хөй болган. Кадайның ол бажыңы та каш чыл ээн турган. Ындыг амыр бажыңга чурттаар кижини ол черге дилээш безин, тывары берге.

Тыва хуурактар чуртунга ышкаш улуг ламаларга эриидип, соктурбайн, ынчаар тамчыктыг Гандан хүрээзиниң хөй-ле эртемнерин идепкейли-биле өөренип эгелээннер. Өөрөнмес үелеринде Лхаса болгаш Төвүттүң өске-даа хоорайларын, суурларын, хүрээлерин сонуургап, чараш аъттарын мунгулап алгаш, кезиир турганнар.

4.

Үш чыл эрткенде, хуурактарның акшазы төнгөн. Лхасаның улуг садыг-наймаа кылыр черинге үш ак-бора араб аъттарны садарын баш удур чарлаан. Чарлалды ол черниң солуну база бижээн. Солунувус дамчыштыр чарлал бижээн бис дээш, солун үндүрер чери үш хуурактан бежен ланшаа база алган. Аъттарның өртөөнге индий болгаш непал рупий, бутан тикчунг-даа албас, чүгле мөңгүн юань (лаң) алыр деп чарлаан.

Чарлаан хүн келген. Үш хуурак кожаларын дилээрге, үш араб аъттарын үс-биле чаап-чаап, сарлык кудуруу-биле дүктери кылаңайнып турар кылдыр чодуп дүрбээш, Лхаса-

ның төп улуг садыг-наймаа кылыр чериниң ортузунда үш баглаашка баглапкан. Мөңгүн базыткыыштарлыг, дерги дестерлиг, мөңгүн-биле каастаан кудургаларлыг эзерлерни, мөңгүн белдирлерлиг, кызыткыыштарлыг чүгеннерни аът бүрүзүнүң мурнунда салып каан. Аъттарның баштарында база-ла мөңгүн белдирлерлиг, кызыткыыштарлыг чуларлар кылаңайнып тургулаан. Чүгле Лхасаның эвес, чарлалды дыңнаан, номчаан ырак-чооктуң чону кара шаар, дүктүмөн чыгып келген. Чон чүгле Төвүттүң чурттакчылары эвес, кожазы чурттардан байлар база четкилеп келген. Байлар-даа аъттарның өртөөн улгаттыр кагжып-ла эгелээн.

Аъттарның өртөө талыйып бар-ла чыткан. Тыва хуурактар аъттарының өртөөнго пөгүп эгелээннер, ам соксаар болза деп бодай берген. Ынчалза-даа байлар өртекти улгаттыр кагжып бар-ла чыткан. Адак сөөлүндө, Бутандан келген байларның адаан өртөөнго доктааган. Хуурактарның аъттары кижиге сагыжынга кирбес улуг өртекке саттынган. Ам өөредилгезин доозуп алыр аргалыг болганындан безин артыкка ушчок хөй акшага чединген.

5.

Беш чыл эрткен. Бистиң хуурактарывыс Шойдаң, Чанзаң, Чымба Гандан хүрээзин улуг хүндүлүг ламалар бооп доосканнар, кайызы-даа кешпи деп атты чедип алган (ам хуурактар дивейн, моон соңгаар ламалар дээлиңер).

Лхасаның ламаларының аразында чугаалажып турарын алырга, орус чуртунда чагырга эргилдези болган, хаан чазаан дүжүрген, эрге-чагырганы карачал бөдүүн чон холда алган, ол эргилде Чөөн чүкче уламчылап бар чыдар. Сөөлгү үеде ындыг чугаа улуг ламаларның аразынга үргүлчү болуп апарган.

Тыва ламалар чуртунче чанарының кырында турда, оларны мурнунда көөр хөңнү чок Дактаң камбы чедип келген. Ол тыва ламаларның Гандан хүрээзинде турарын, оларның өөредилгезин дооскаш, чанар деп турарын та кымдан дыңнаан. Дактаңның чугаазы-биле алырга, Тывада хувискаал деп чүве өөскээн. Байларның эрге-дужаалын дүжүрген, нояннары баштаткаш, дүжүметтерни болгаш дужаалдыг ламаларны, хелиңнерден эгелээш, кыра шаап каапкан. Хүрээлерни өрттедиپ узуткаан. Лама кижиге Тываже чоруп болбас.

— Мен ону баш удур билгеш, дезип үндүм. Мындыг улуг дужаалдыг баарыңарга, силерни дораан өлүрер. Кыдаттың Шанхай хоорайында мен. Ол бурганга удур шырылбаларны хул-далган кылдыр узуткааш, катап эрги ёзулуг корумчурумну тургузар дээш, шериг чыып тур мен. Меңээ дузалажырыңар — силерниң бурган мурнунга хүлээлгеңер-дир. Силерде хөй акша-мөңгүн барын билдим. Ону шүүделге чарыгдаар апаар. Харын эр хейлер-дир силер! Бурганның болгаш тыва арат чоннуң мурнунга улуг буянны кылганы-ңар ол. Ам чанары — силерге өлүм. Ол кызыл хувискаалды базарывыс — бистиң бурган мурнунга хүлээлгевис. Кажан эрге-чагырганы чедип апсывысса, чазак-чагырганы ламалар холга алыр апаар. Ынчан силер улуг эрге-дужаалдыг күрүне сайыттары болур уjurлуг силер.

Дактаң камбы төнмес-батпас чугаазы-биле үш ламаны бодунуң талазынче тыртып сургаан. Камбыда, биеэги Чадаана хүрээзинге турганы ышкаш, турамык, каржы, хуурактар дорамчылаар, чаңчаныр аажызы чок, өңгүчелеп чугаалаар болган. Ынчанмайн канчаар: бай, ланшаалыг ламаларга чашпаалаар апаар. Оон ыңай олар ам кижиге дорамчыладыр хуурактар эвес, камбы-биле барык дең эргелиг ламалар — кешпилер.

— Ынчаарга Буян-Бадырғы ноян база өлүрткен ышкакжыл дээ? Ынчан Чамзы камбы-биле силерниң алгышканы-ңар дыңнапкан дээш, силерге угдунмас кылдыр эттеткен болгай мен. Чамзы камбыны өлүрүп каарга, силер дендии амыраан боор силер аа? — деп, Шойдаң камбыдан дүрбүштүг айтырган.

Камбы кезек када ыт чок, караа уштунар чыгап харлыгып, иштинде шыжыгып хорадаанындан ооң эриннери сириңейнип орган. Бир эвес Шойдаң Тывага ындыг айтырыг салган болза, ооң кырынче шурай бээр турган. Ынчалза-даа бо удаада ооң туттунары чөп.

— Буян-Бадырғы! Ол дээрге ызыгуур салгаан ноян эвес, хуурмак, эң-не ядыы Номчуланың оглу ышкакжыл. Ада-иезиниң адаан адын Шалдаңмай дээр. А Буян-Бадырғы деп атты Буурул ноян ламага адаттырып алган чүве-дир. Ол дүжүметтерниң эргезин камгалаар хамаанчок, оларга удур идегет-тир. Ховалыгларның Дамба-Хаа чагырыкчыны кажаа аксының ыяжы-биле соп өлүрдү. Ол чүгле ядыларның эргезин камгалаар бүтпес идегет-тир. Ол дүрүм чок чазактың бажында олуруп алган, кончуг шырылба.

Чамзы чээ? Ол орус мыяа чиксээн куурумчу лама орустарга каттыжар дээш чоруткаш, өлбээн өл тынында, ыт эъди чип чорааш, дедир ырбап чедип келген. Тыва-биле сээним ам-даа үзүлбээн, ол Буян-Бадыргы биле Чамзы камбы ышкаш идегеттерни бүдүү хоп тарадып тургаш, өлүртүр мен, көөр-даа силер! А бир эвес бис шериглиг четкижевиске чедир, олар дириг турар болза, таптыг шаажылаар бис! — деп, Дактаң диштери кыжырткайнып хорадап чугаалаан.

Ынчап сургап тургаш, тыва ламаларны аайынга киирип алган. Дактаң оларны Лхасага манаар бооп өөрүшкүлүг, иштинде: «Чыткан ыт аксынче чаг киргени ол» деп амырап чорупкан.

Шойдаң Дактаң камбының чугаазынга дыка таарзынмаан болгаш бүзүрөвээн. Ооң кызып-кылайып шынзыктырып оар арнының ындында бүзүрөл чок, бир-ле бүлүртүң хевир көстүп турарын Шойдаң иштинде эскерип орган. Ону ийи эжинге чугаалаарга, уг чок, камбыга шуут бүзүрээр.

— Камбы бисти шалдаңнааш, Кыдат чуртунга дора өлүрер деп тур. Ооң орнунга Алтай Тывазынга баргаш, чүвениң ужурун билип алыылыңар. Бир эвес Тываже баары биске ылап-ла айыылдыг болза, орта чуртувустуң чоогунга чурттаай-ла бис. Ажырбас, бистиң хөреңгивис амыдыралывыска четчир. Шалдаң ламага кым шериин бээр деп? Дактаң, бисти үптээр дээш, мегелеп тур — деп, Шойдаң өөрүн сургап чадаан.

Чанзаң биле Чымба: «Камбыны эдереринден дээрe чүве турбас, камбы кижии кажан-даа чүве мегелевес, ындыг нүгүл кылбас-даа» дээш, шуут ойталаан. Оон ыңай ол ийи лама камбының аазаан улуг дужаалдарын таалал-биле сагыжындан ыратпайн турган.

Үш ламаларывыс аал-чуртун, дөргүл-төрелдерин дыка сактып, чанарын четтикпейн турган улус, ам дадагалзап, аайын тышпайн туруп берген. Оон кезек маргыжып тура, канчаар боор, он хонук белеткенгеш, камбы-биле Кыдат чуртунче, Шанхайже, өртээл аъттары хөлезилеп чоруур болганнар.

6.

Үш тыва кешпи Дактаң камбы-биле кады чоруурунга белеткенип алган турда, Чадаананың Үстүү-Хүрээзининг ламазы Санчай чурагачы Моолдуң улуг-хүрээзин, Бээжин (Пекин), Шанхай таварып, төвүт чурагай дугайында чам-

дык судурлар тып алыр дээш, Лхасага келген. Гандан хүрээзинде тыва ламалар өөренип турар деп чүве дың-нааш, үш ламага ужуражып келгени ол.

Чурагачыга Дактаң камбының чугаазын болгаш оон чарлыын ёзугаар ону эдерип, Кыдат чуртунче шериг чыып чоруур деп турарын үш лама чугаалаан.

— Хей чүве-дир! Ынчап-ла төөрөвөөр! Тывада болгаш Моолда хувискаал өөскээни шын. Дүжүметтерниң эрге-чагыргазын дүжүрген, чагырганы чон холга алган. Ол шын. Дактаңның оон өске чугаалаан чүвези эгезинден төнчүзүнге чедир көңгүс меге. Дүжүметтерни, ол херекчок нояннары өлүрбээн, олар аалдарында тайбың чурттап оорлар, оларны сүрүп хоругдаваан-даа. А ламаларны өлүрер хамаанчок, дуганнарны өрттедир байтык, бүгү ламалар Тывада-даа, Моолда-даа хүрээзинде чүдүлгезин сагывышаан — биеэги хевээр. Дактаң дээрге ырбакчы, Тываны Кыдатка өргүүр, кулдандыар дээш, дескен өскерликчи идегет-тир. Ону эдерер болзуңарза, силерни шалдаңнааш салыр, бактың багы-биле Кыдат чуртунга дора өлүр силер. Дүрген Дактаңдан дезип чаныңар! Чонуңарга дузаңар чедирип, аарыг улусту эмнеп, буяндан барып кылыңар, төвүт эмнелгени эки билир-дир силер. Дүрген чаныңар! — деп, Санчай чурагачы үш ламаны шак ынчаар сургаан.

— Мен келген чоруум чогуруп алдым. Ам дораан дедир изим-биле Кыдат, Иштики Моол таварып чанар мен. А силер келген орууңар-биле чаныңар. Шагдан тура чадаг кылаштажыр чаңчылды сагыыр силер. Акшалыг-ла бис дээш аъттар, өртээл хөлезилевөөр. Бир эвес чиң чүдүрген дизиг тевелерге таварышсыңарза, орта коштунуп алгаш, садыг-жыларның тевелерин дүне оъткарып хондуруп берип, оон хөлезининге теве мөгениниң соонга олуруп болур силер — ында кем чок. Акша-мөңгүнүңер улуска көргүспейн, серемчилелдиг чажырып чоруңар: чүвени канчап билир, кандыг-даа кара сеткилдиг үптекчилер чоргулаар болгай.

Чурагачы үш ламаны байгы ак сеткили-биле чагааш, чоруур дей берген.

— Дактаң камбы Буян-Бадыргы ноянны кул сүзүктүг яды кижиниң оглу, ынчангаш ядыларның эрге-ажыын камгалаар сойлук дээри шын бе? — деп, Шойдаң чурагачыдан айтырган.

— Ол шын. Хорадааш, «сойлук» диди ыйнаан ол. Буян-Бадыргы дээрге Хемчиктин Аяңгаты монгуштарының эң-

не яды дээн чылгычы Номчула деп кижиниң оглу-дур. Ону Хайдып үгер-даа азырап алган.

— Адырам, Буян-Бадыргы эң-не яды кижиниң оглу турган-дыр, ноян азырап-даа алган болза, ону канчап ноян кылып кааны ол? Хайдып үгер-даа ноянның бодунуң төрөөн оглу чок турган чүве бе? — деп, ам Чымба кээп айтырган.

— Ол айтырыг шын болбайн аан. Хайдып үгер-даа өлүр-де, Буян-Бадыргы хырын иштинге чораан хары-биле он алды харлыг турган. Хайдып үгер-дааның бодунуң төрөөн оглу бар, ынчан ол хүрээге турган. Ам ол Чадаананың Үстүү-Хүрээзинде кешпи ат алган, ноян кижиге оглу боор-га, анаа-ла ынчаар ат берип кааны ол ыйнаан, чогум эртем-билиг чедип, дужаал албаан. Хайдып үгер-даа өлүрге, ээжи (ноянның кадайы) яды кижиге төлү Буян-Бадыргыны ноян кылбас дээш, бодунуң оглу Севээни ноян кылып дээш, хүрээден үндүрүп эккелген турган. Ынчаарга Буян-Бадыргының талазында турган аныак дүжү-меттер бүдүү сүмөлөшкөш, Буян-Бадыргыны көгүдүп ал-гаш, Улаастайже хапканнар. Орта баргаш: «Бистиң ноян мөчөөн, ооң салгалын эккелдивис» деп ында Тываның ча-гырга черинге чугаалаан. Оон улуг дужаалдыг дүжүмет дептер ажыткаш, «ноянның салгалы Буян-Бадыргы деп кижиге-дир» дээш, таңманы Буян-Бадыргыга тудускан — деп, чурагачы Санчай тайылбырлап дооскан.

Чуртунда байдал эки турарын дыңнааш, тоянчы, ырбакчы Дактаңның куурумчу көгүлдөзиден адырып каанынга өөрөөш, чуртун сагынган ламалар Санчай чура-гачыны улуг хүндүлел-биле үдеп кааннар.

Үш лама беш чылдың дургузунда чурттап келген аалы-ның ээлери-биле улуг хүндүткелдиг чарлып тура, «Бисти мындаа борта келген камбы айтырза, Бутан чоруткан, ам он беш хонгаш, келир дээр силер» деп таарыштыр чагып кааннар.

7.

Тыва ламалар Дактаң камбыга ужуражыр хамаан-чок, оон дезип дургуннапканнар. Чайның кончуг халалыг изиинде узун орукту эртери-биле олар соңгу чүкче базап-каннар.

Барык ай хире ол кончуг изигде могап-шылап кылаштажып кээрге, идиктериниң улдуңнары дештип, кызылдаван кылаштаарынга четкен. Дактаңдан дезер дээш, артык идиктер-даа садып албаан. Таварышкан ында-хаая бичии суурларда идик сатпас болган.

Ынчап муңгарап кылаштажып чорда, экизи көргөн, чаңгыс аай оруктуг чиң чүдүргөн тевелер дизиинге таваржып келген. Садыгжы данчаатылар-биле имнежип-сомнажып тургаш, хонган черинге тевелерни ажаап, оъткарар, чоруптарда, тевелер комунуң кырынга олуруп чоруур бооп дугурушкан.

Үш лама садыгжыларның тевелери-биле уйгурларның Турфан хоорайынга келген. Ол хоорайдан чадаг чанар апарганнар.

Турфандан Урумчи хоорай таварааш, Чунгарийлеп, оон Тарбагатайлааш, Алтай Тывазынче келген изи-биле, аалдар дужу-биле чанар турган. Ынчалза-даа хенертен Чанзаң биле Чымба олап чоруурундан ойталааш, Гучен хоорайже дорттап чоруур деп барганнар. Шойдаң: «Ээн ховуларга бо кончуг күскээр чайның халыынында аштап, ылаңгыя суксундан бактың багы-биле кагып өлүр бис» деп ийи эжин сургап чадап каан. Ам канчаар дорттап чорупканнар.

Үш лама Турфан хоорайдан үнгеш, Гучен хоорайга алды хонуп чорааш, өлбээн өл тынында барып четкен. Ол аразының оруу дыка шаптараазынныг — даглар, шаттар ажар, дорзуктарында суу төнө бээрге, суксундан кагып өл часканнар.

Гучен хоорайга келгеш, Шойдаң: — Моон ыңай ам дорттаан херээ чок, баштай дугурушканывыс ёзугаар, Тывадан беш чыл бурунгаар келген изивис-биле, аал дужу-биле Тарбагатайлап чоруулуңар. Ам дорттаар болзувусса, чаа түрегдеп, эрткен оруувустан-даа дора, оон ушчок херии, бо изигде оът-сигени безин сорар чулук чок кылдыр дазылындан кадып калган, ам артында төнмөс-батпас көшкеленчек элезин база таварыыр, кургаг ховулар эртер апаар бис» деп ийи эжинге бүзүредирин оралдажып чугаалаан.

— Дүвүрээнней дорттаар, ол-ла. Таанда каяа өлүп каар бис. Сугну камнап, чүгле боостaa шыгыдып чорааш, шыдажып эртер бис. Ажырбас оң, бурган ачызында — дээш, чаныксаан ийи лама дедир тепкеш чыдыпкан...

Ындыг түцнелге келгеш, үш тыва лама дорттап базыпкан.

Чеже-даа камнап, боостаазын шыгыдып ап чорда, дорзуктарында суу, алды хонуп чорда, төнгөн. Ламалар кагааш, чадаарда-ла чылып органнар. Суксундан бергедээш, чер-даа албас, бичии кылашташкаш, олуруп, чыдыннап эгелээн. Изиг хүннүң чалынынга ламалар халыыдап бергедээн. Кагааш, аас иштин шыгыдар дээш, дайнап сорар дээрге, сигенниң дазылы безин кургаг. Ол изигде өрге, күске безин үңгүрлерин дуй тептингеш, ижээй берген. Чылбаңнааш изиг салгын улам кижиге суксадыр.

Дүне безин, элезинге чорааны ышкаш, изиг хат хадыыр. Чүглө эртен хензиг када сериидеш дээр. Оон удаткан чок чидиртип-ле эгелээр. Үш хонук иштинде суг чок илчиртип келгеш, ам бурунгаар базар аргажок апаргаш, үш лама ыт чок чыдыпкан.

— Че, чыда өлүр чылан эвес, чылып ораалыңар! Тын дээш демисежир херек — деп, Шойдаң ковайып келгеш, эштеринге чугаалаан.

— Өршээп көр! Ам черле бурунгаар чылдынмас-тыр. Сээң аайыңга кирген болзувусса, мындыг бак өлүмге тава-рышпас ийик бис. Бис-даа кончуг буруу херек үүлгеткендир бис. Бис ийи-даа канчаар, шорувус-тур. Сен хилинчектенип өлзүңзе, кончуг бак нүгүл болур. Өршээп көр! Бисти канчаар шаажылаарыңны бодуң бил! — дээш, Чымба шүжүңейни берген.

Чанзаң база арнын дуй туттунгаш, доңгайып чыдыпкан.

— Че, шүжүлөшпөңөр! Чылыылыңар! Борто бодум база буруулуг мен. Бир эвес силерниң аайыңарга кирбейн, Тарбагатай кайы сен дээш базыпкан болзумза, силер иелээ чоруурундан, бодавыже, дидинмейн, мээң соомче кылаштажыптар турган силер. Ам канчаар, өске арга бар эвес, өлгүже чедир кылаштажыр апаар, тын дээш демисежир — дээш, Шойдаң тургаш, базыпкан.

Ийи эжи туруп келгеш, бурунгаар дап бергеш, дедир-ле чыдыпкан.

Шойдаңның соонче ийи лама муңчулуп көрүп чыдарга, ол элээн ырай бергеш, дорзуун ээктирип, көөргөткөн чүве дег, суун пактай берген. Ийи лама кайгай берген. Ковайып келгеш, олар идегел-биле багаай алгырышкан:

— Өршээп көр! Бистин каткан боостааларывысты оода

шыгыдып көр! Сууну бистен чажырып ижип чорааның ол-дур але!

Ынчалза-даа Шойдаң ыыттаваан.

Чанзаң биле Чымба сугга харамдыкканындан кызып туруп келгеш, Шойдаңның уунче илчиртипкеннер. Ынчаарга Шойдаң туруп келгеш, база-ла базыпкан. Шойдаңга чедер дээш, ийи лама байгы шаа-биле дүргедээрге-даа, аразы чоокшулавас. Деңгели үзүлгеш, ийи лама чыдыптарга, Шойдаң база чыдыптар. Оон бичии чыткаш (дыштанган хире болгаш), Шойдаң, адааргаткан чүве дег, дорзуунда суун ээктирип иже бээр. Ону көргөш, сугдан кагаан ламалар тургаш, Шойдаңче базыптарга, оозу аразын чоокшулатпайн, база чоруптар.

Ийи лама арай деп Шойдаңга чеде берзе, ону эттеп тургаш, суун хунаап ижер деп дугуржуп алган. Ынчалза-даа канчаар-даа кызып-кылайып кылашташкан, Шойдаңга чедип чадаан — аразы чоокшулавас. Ийи хонук иштинде ынчаар сүржүп келгеннер. Үш дугаар хүнде Шойдаңга кажандаа чедип шыдавазын билгеш, Чанзаң биле Чымба ам өлүр дээш баалык кыры болгу дег дөлем черге чыдыпканнар. Олар Шойдаңга эң-не каржы каргыжын салып чытканнар.

— Шойдаң! Кара сагыштың-биле сууну бистен харамнанзыңза-даа, дөмей-ле бактың багы-биле кагып өлүр сен! Бисти хилинчектеп, нүгүл кылганың дээш, эрлик ораныңа эң-не каржы шаажыламды көөр сен, кончуг кара сагыш! Сээң кузум дег кара сагыжыңны бурган көрүп тур...

Оон-даа ыңай каргыжын ийи лама салып, багайтыр алгыржып чыткан.

Ийи лама бир көрүп чыдарга, Шойдаң мурнунче хол айтып сунуп чыткан. Холдуң айыткан уунче көөрге, чирим дег бичии ногаан чер көстүп чыткан. Үңгеп-союп-даа чорааш, оода көк сигенниң чулуун соруп, аас иштин шыгыдар-дыр дээш, ийи оңгаан лама кызып чылып чорупкан. Көөрге, Шойдаң база-ла илчиртип чорупкан.

— Көрем, биске бодаарга, суг ижип чораан хирезинде, бистен дээредээр харыы чок, арай деп кылаштап чор, кончуг кара сагыш. Суу чок турган болза, шагда чортар турган-дыр — деп, Чымба Шойдаңга хорадап чугаалаан.

Шойдаң ногаан чиримге баштай четкеш, барааны доңгайгаш, чыдыпкан. Оон элээн болгаш, оң барааны бичии ыңай кылаштааш, база-ла чыдыпкан. Ийи лама пат боорда ногаан чиримге чедип кээрге, Бурган өршээ, хензиг

кылаң арыг дамырак агып чыткан. Кагаан ламалар сугну ээгий харамдыгып ишкеш, кезек када моорай бергеннер. Пат боорда оңгарлып келгеш, база катап сугну үстүгүп ишкеннер. Оон элээн болганда, карактары чырый берген.

Эжи Шойдаң кызып эдертип чорааш, сугга чедирип келгенинге, өлүмден оларның тынын алганынга ийи лама өөрээн. Ынчалза-даа суун харамнанып, дезип чораанынга Шойдаңга хорадааны ам-даа читпээн. Бир эвес Шойдаң суун амзадып, аасты шыгыдып чораан болза, ынчаар түревес турган. Ынчангаш ийи лама Шойдаңның кара сагыштыг болганын бодунга чугаалааш, ону са кончуур деп дугурушкан.

Ынчаар дугурушкаш, Шойдаңче кылаштажып бар чорда, ооң кашпык-үүргези биле дорзуу бо чыткан. Дорзукту сегирип алгаш көөрге, деңгер-ле бо, та кажан суу төнгөн — дырыжа кадып калган. Дораан-на ийи ламаның баштарынга чык дээн: суу шагда-ла төнгөн куруг дорзуун мегелеп ээктирип ишкен бооп чорааш, ийи эжин сугга эккелгени ол. Ону көргөш, ийи лама эжин кээргеп, боттарының мелегейин каржызы-биле буруудадып, ыглаар чыгып турганнар.

Чанзаң биле Чымба эжиниң чанынга чедип келгеш, ыглажыпкан. Дискек кырынга олурупкаш, эжинге сөгүрүп, буттарындан айыс ап турган.

— Бисти өршээп көр, кешпи! Ак сагыштыың-биле бистиң тынывысты алганыңны, сээң бырыжа кадып калган дорзууну көргөш, чаа билдивис. Мелегейивис-биле сени кончуп, сеңээ каргыжывыс салып турганывыс денди буруулуг болган-дыр. Сеңээ четкеш, сени эттеп тургаш, сууңну хунаап ижер дээш, кызып-шырбайып чордувус, ынчалза-даа биске четтирбейн келдиң, ол бистиң аас-кежиивис болганы ол-дур. Бир эвес сеңээ четкеш, куруг дорзук көргөн болзувусса, черге кагып өлүр турган ийик бис — деп, Чанзаң Шойдаңга тейлеп ора, чугаалаан.

— Билир мен. Силерни меңээ чедип келгеш, куруг дорзуум көрүп кааптарыйна дээш, дыка коргуп, силерге четтирбес дээш барык үш хонук дургузунда байгы бар шаам-биле дезип келдим. Бир эвес мээң куруг дорзуум көргөн болзуңарза, шынап-ла бо сугга четпейн, черге кагып өлүр бис дээниңер-ле шын. Оон корткаш, аравысты чоокшулатпас дээш, деңгелим үстүп, пат боорда борта элейтип келгеним ол. А меңээ чедип келгеш, мени эттеп шыдавас силер.

Мен ламаларның чажыт содаазын өөренип алган болгай мен, чолдак-даа болзумза, силер ышкаш он-даа кандай шывардаяктар халып келзиңерзе, менче карбайып четтикпейн тургаш-ла, черде моорап калган чыткылаар силер. Мен силерниң кайыңарже кагарга, теверге, моорап каарыңарны, ол хамаанчок өлү бээр чериңерни безин билир болгай мен — деп, Шойдаң баштактаны аарак, каткы-биле эштеринге чугаалаан.

Холдарын мурнунга олуй-солуй тудуп, олура-тура дүжүп, чамдык аргаларны-даа көргүскен.

— Бурган, өршээ! Харын-даа четпээнивис эки болгандыр — деп, Чымба холдарын тейлей туткаш, сөгүрүп чугаалаан.

Шойдаң кезек ыттавайн олурган. Оон кыжымак чолуштур сергек чугаалаан:

— Че, ам ол чугааны соксадыр-дыр. Суксааш, кагааш, сөөлгү хонуктарда боостааже бүдүн чүве ажырган эвес бис. Таптыг чемден кылып чиир-дир. Кончуувусту көрүңерден: өлүмүвүс мыя турган, арыннарывыс соглуп калган, чаактарывыстың сөөктери уштунгулап келгилээн, карактарывыс ыргайгылай бергилээн.

— Шын-шын, ындыг-дыр. Чүгле чүнү кыпсып, от салыр бис — бо-ла берге айтырыг-дыр. Бо ховудан кижичээрден-даа, мал өдээ-даа тыпшас — деп, Чымба сеткили дүвүрөп, иштинде хомудай аарак чугаалаан.

— Одаар чүве-ле эмгежок-тур. Одагны мен кылып чыдырымда, дуу бөлүк терезин тур, оон чулуп эккелиңер — деп, Шойдаң эштерин айбылаан.

— Па! Терезин-биле кым чем хайындырып чораан боор? Чеже-даа терезинни одаарга, дораан сүрт-ле дээй — деп, Чанзаң илдең чөгенип чугаалаан.

— Терезин-биле чеже-даа чемни хайындырып алып, чөгенмеңер, ажырбас, аптавас бис. Терезинни хары угда оваалай одавас, чалбыыжын үзүктелдирбейн, бичиилеп улаштыр шуудуп одаар. Хола пашка дораан хайныр, чеже-даа чемни хайындырып ижип болур бис — деп, Шойдаң ийи эжинге бүзүрелдиг чугаалаан.

Эжиниң идегелдиг чугаазын дыңнааш, Чанзаң биле Чымба терезиннеп чорупканнар.

Чымба терезинниң чалбыыжын үзүктелдирбейн шуудуп орда, шай дораан хайынган. Чанзаң биле Чымба эжиниң чүнү-даа билир угааннын орта магадааннар. Шайны

дорзукка куткаш, дораан-на хеңмезин улдурту бергеннер.

Каш хонук дургузунда кагып, аштаан, турупкан үш тыва лама ол тынын алган дамырак сугга үш хонукта күш-деңгел кирип, дыштанган. Арны-бажы аян кирип, шымбай доругуп алгаш, бистиң ламаларывыс база-ла эле-гер изиг ховулап, соңгу чүкче базыпканнар.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тибетте улуг хүрээлер аттарын ушта бижип алыңар.
 2. Хуурактарның өөренип эгелээн хүрээзиниң ады чүл? Ук хүрээ дугайында немелде медээлерден чыып бижинер.
 3. Хуурактарның өөредилге дээш чүткүлдүүн илереткен одуругларны демдегледип, ушта бижип алыңар. Оларның өскөлөргө үлегер болур аажы-чаңын тодарадыңар.
 4. Дактаң камбыга характеристикадан бериңер.
 5. Үш ламаның аразында болгулай бээр чөрүлдээлерниң чылдагаанарын тодарадыңар. Чанзаң биле Чымба оларга чүнү сүмелээр силер?
 6. «Шойдаң — мерген угаанның эш» деп темага чогаадыгдан бижинер.
 7. Шажын чүдүлгеге хамаарышкан сөстүктен лама башкылар-биле сүмележиپ тургузуңар.
 8. «Хүрээ-хиит болгаш кижизидилге» деп темага ажык чугаадан кылыңар.
-

* * *

...Ламаларывыс чуртунга чеде бергеш, канчаарын дургуржуп эгелээннер. «Кежер хемнеривисти сүзүглел-биле чыдып алгаш, ээгий ижер бис. Баштай Мөген-Бүрен хемни ээгий ижер, Мөңгүн-Тайганың баарынга четкеш, дискек базып сөгүрер, оон Каргының суун ээгий ижер, Саадактың эдээнге баргаш, дискектенип сөгүрер, Тоолайлыг хемниң суун ээгий ижер, Сыын-Баштыгның кырынга үнүп келгеш, Бай-Тайгаже сөгүрер, Хемчикти улуг сүзүглел-биле ээгий ижер, оон Бай-Тайганың эдээнге албан-биле четкеш, дискектенип сөгүргеш, довураавыс ошкаар бис. Курларывыста бооп алган довураавысты Хемчикке баргаш, өрү-куду сүзүглүг чажар бис» — деп төрөөн даглар, хемнер, шынааларын сактып келгеш, карааның чажы бүлдеңейнип кээп турганнар.

Чанзаң биле Чымбага Шойдаңның үлегери кончуг улуг дээштиг болган. Чарлып тура, эжинге сеткилиниң ханызындан боттарының четтиргенин илереткен. Каш удаа олар-

ның тыны хыл кырынга келген турда, эжиниң бүзүрелдиг, чаныш-сыныш чок, тывынгыр болганы-биле ам мында дириг, кадык-чаагай турары, ылаңгыя эртем чедип алганы Шойдаңның ачызы деп ийилээ тейлээр чыгыы болган.

Шойдаң бодунуң талазындан ийи эжиниң хей-аъдын киирип, бичии-даа менээргенмейн:

— Бис Чадаананың Үстүү-Хүрээзинге турган болзувуса, Дактаң камбы ышкаш ламалар бисти огулуг чүге өөредип каар турган деп, чүгле бодунуң ажыын бодап чоруур сойлуктар ышкажыл. А силер эвес болзуңарза, мен чааскаан ындыг ырак, озал-ондактыг орукче баарындан дидинмес болгай мен. Кижилер аразында демниг, чаңгыс аай үзел-соруктуг боор болза, чүнү-даа чедип ап шыдаар деп чүвени көрдүвүс. Ам чүү боор, баргаш, чонувуска бараан бооп ажылдаар бис — деп каан.

Чанзаң биле Чымба Шойдаңның Төвүттен ап алган хөй эмнерин ооң аъдынга арта каггаш, чедип алгаш, хап чорупканнар. Шойдаң-даа чадаг кылаштаар дээш, адак чиик бодунга эвээш эм арттырып алгаш, аал дужу-биле Улаан-Кумче базыпкан.

Шойдаң ол бар чыда, чамдыкта хонган өөнге ном номчуп берип, хоочураан кижини таварышкан болза, эм-таңын берип, эмнеп чораан. Ном номчааны дээш моолдар колдуунда кадак тудар болган, чамдык өглер ланшаа-даа бээр-ле. Ынавайын турда-ла, чамдыктар Шойдаңны кожазы аалга аът-биле-даа чедирип каар турган.

Бир аалдан, быскан хар чаап турда, кежээликтей чоруур апарган.

Дорттап ховуну кежер дээрге, ол аалдың ишти: «Орайтай бергенде, чадаг хамаанчок, аъттыг кижини хову кежиң болбас, бөрү хөй, кижини чиптери мыя — дээш, соксаткан. Ооң орнунга аал дужу-биле долганып, белдедир чорутканы дээре» деп сүмелээн. «Чөп-түр» дээш, Шойдаң аал дужу оруктап өдектен үнүпкен.

Эртенинде ол аалдың ээзи инектер ай деп, Шойдаңның дүүн ашканы баалыкты ажып кээрге, халак, ооң дүүнгү хар кырында изи дорттап хову же базыпкан болган. «Ат болган, кайда бөрүлөргө чиртип каапчык ирги?» дээш, аал ээзи аът мунгаш, ламаның изи-биле хапкан. Хап ора, көөрге, ламаның уунда кара-кара чүвелер чыткылаан. Чеде бээрге, сүлде бо! Өлгөн бөрүлөр. Ийи бөрү чүгле тынныг чыткан. Оларны моол эзеңгизин чежиң ал-

гаш, соккулап алган. Оон ыңай ламаның изин истээрге, бөрүлөр изи читкен, чааскаан базып чорупкан. Моолдун сагыжы оожургаан. «Ол бөрүлөрнүн кежин кыдат бүүзеге саткаш, оон бараан садып алыр мен» деп бодааш, дендии өөрээн. Ламаның чанган уунче: «Сол-менди четсин, буянынг лама!» деп йөрөөл салып турган.

Ынчаар аалдар дужу-биле чорааш, Шойдаң Улаан-Кумга чедип келген. Хүрээге кирерге, кандыг-даа өскерилге чок, биеэ хевээр ажылдап турган.

Шойдаң Өвүрге келгеш, оон Арыдан тараалаар улус-биле Кыр-Оруктап ашкаш, Чадаана оруунга келген. Тараалаан улус аалдарга кирбейн, черге хонган. Чүгө дээрге ооругнуң аалдары боттарының чииринге өй арбай тарыыр. Кежээликтей чорук улузу удуур дээш чыдып алганда, ойтулааштаан аныяктар одагны долгандыр халдып тура, ырлашканнар:

Өвүр оглу кээргенчиг,
Өгге келир кээргенчиг,
Өрге, күске эъди-биле
Тараа дилээр кээргенчиг.

Саглы оглу кээргенчиг,
Шаңга келир кээргенчиг,
Сарыг ыттың кежи-биле
Тараа дилээр кээргенчиг.

Шойдаң ырны дыңнааш, дыка сагыш човап, удаан кижиге бооп чыткан.

— Аттыг-ла ырма сынчыг чүве-дир ийин бо! Өвүрде тараа тарыыр чер бар эвес, куруг даш шыпкан оран-дыр ийин. Дыңнап чыдыр силер ыйнаан, башкы? — деп, чанында чыткан кижиге Шойдаңдан айтырган.

— Ийе, шала-була... Ары чурттуг кижиге дыка-ла чованчыг чүве-дир. Ол «өрге, күске эъди...», «сарыг ыттың эъди...» деп чүзү дээр силер? — деп, Шойдаң сагыш човап айтырган.

— Ол дээрге бистиң ап чоруурувус тарбаган эъдин ынча дээри ол-дур ийин. Кижиге тараалап чеде бээрге, ыяап-ла: «Тарбаган эъди эккелдиңер бе?» деп айтырар. Күскү семис тарбаган эъди дыка чаагай болур ынчаш. Тарбаган эъди алган кижиге ыяап-ла тараа бээр чүве болдур ийин — деп, чыткан кижиге харыылаан.

— Тарбаган үзүн хөрээ аарыг кижиге... — деп харылап бар чыткаш, ламавыс удуй бергенин билбээн.

Шойдаң Чадаананың Үстүү-Хүрээзинге кээрге, өске-рилге-даа чок болган, чүгле чамдык бичии хуурактар хүрээни каггаш, чангылай бергилээн. Лхасага эки сүме берген Кызыл-Хаай доорумбуга ужуражыр дээрге, Хем-Белдиринде чазак эмчизи болу берген болган.

Шойдаң Бай-Тайганың Көп-Сөөк хүрээзинге келирге, биеэ хевээр. Өөнгө чонну хүлээп ап, кижилерниң тыны дээш демиселин уламчылап, эмнеп эгелей берген.

Чамзы камбы-биле Шойдаң чугаалажырга, Буян-Бадырғы биле Шокар-Чалаңның даасканы ёзугаар, орус-туң чазаанга, Тываны орус чуртунга кадар дугайында чугаалажыр дээш бар чыда, ак хаанның шериг чанчыны Колчакка таварышкаш, чүнү-даа бүдүрүп шыдавайн, Бырат болгаш Моол таварып, түрөп, ыт эъди безин чип чо-рааш, келген болган. Буян-Бадырғы орус чуртунга каттыжар дугайында өргүүдел — дилег бижикти орустун чазаанче чоруткан болган. Чамзы камбының орус чуртунга каттыжар дугайында биеэги хөңнү хевээр арткан.

Төвүт чораан үш лама, Шойдаң, Чанзаң, Чымба, өйлөп-өйлөп кайы-бирээзиниң аалынга чыгып келгеш, өлүмдөн камгаланыр дээш тын дээш демисежип чораанын сактып хөөрежирлер.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалдың тема, идеязын тодарадыңар.
2. Шойдаңның чугаазында кол бодалды ушта бижип алыңар. Ооң чугаазынга хамаарыштыр силерниң бодалыңар кандыгыл?
3. «Тыва чон дээш демисел» деп темага ажык чугаадан кылыңар.
4. «Чогаалда төөгүлүг кижилер» деп дыңнадыгдан бөлүктөп кылгаш, эштериңерге таныштырыңар.
5. Төрээн черинге сүзүглел деп чүл? Харыыңарны чогаал сөзүг-лели-биле бадыйткаңар.
6. «Чечен чогаалдың кижиниң хевирлеттинеринге салдары» деп темага чогаадыгдан бижичер.

Монгуш Кунгаевич ӨЛЧЕЙ-ООЛ

(1934—1996)

«ҮШ ЧҮВЕ КАРА», «ҮШ ЧҮВЕ ДОШКУН»,
«ҮШ ЧҮВЕ ДУДУУ»

Үш чүве кара

«Үш чүүл чүве чамбы-дипте кара-дыр — деп,
Үе-дүптүң мергеннери түңнел кылган:
Хөө — кара,

дүмбей — кара,
сагыш — кара».

Көвүдедир тайылбыр-даа тургуспааннар.
Боттары ооң ужурун тып алзыннар дээш,
Бодавыже, салгалдарга бүзүрөп каан.
Канчалдыр-даа хере-шөө бодаарымга,
Хамык бактың дээжизи оларда боор:
Хөө дээрге
Өрттүг дайын уржуу хире,
Көшкүн, дарлаар амыдырал —
дүмбей ол дег,
Сагыш багы —
кузум ышкаш кара боорун
Чандыр-дыр дээр кижилер чок, чөптүг херек!

Үш чүве дошкун

«Үш чүүл чүве чамбы-дипте дошкун-дур — деп,
Үе-дүптүң мергеннери түңнел кылган: —
Эзер алган аът кончуг,

эриин ашкан далай кончуг,
эрин хоскан кадай кончуг».

Эчизинге чедир тода сайгарбааннар.
«Баажызын болур-чогуур сөглөп каанда,
Магадылап көргөйлер аан» — дишкеннер боор.

Адыгуузун дириг чүвээ кижизиг бооп,
Аът ышкаш кылынмазын чагаан хире;
Чайгаар болур халаптарны баш удур
Сагындырып, чайлатсын деп турар хире;
Ынакшылга боруң-сарың бердинмейн,
Ылап хандыр билчип аарын сүмелээн-дир!

Үш чүве дудуу

«Үш чүүл чүве чамбы-дипте дудуу-дур — деп,
Үе-дүптүң мергеннери түңнел кылган:
Сугда —
халып,
дагда — куржаг,
дээрде —
багана».

Шуудадыр оон хөйнү сөглөвээннер.
Болбаазын шаг кижилери алызында
Боттандыргаш, биле бээр деп көргөннер боор.

Куржаар туржук, дагны үттеп, эзилдирип,
Хуулгаазын каң, шой кылдыр шилчидиптер.
Халыптаардан — торлуш чокка иштин чиндип,
Кайнаар, чүге херек болдур — чая соптар.
Баганадан октаргайже хандыр шымнып,
Бажың-балгат тудуп алган чурттап турар!

1980

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүктүң утказын канчаар билгениңерни чугаалаңар.
2. Шүлүктүң идеялиг утказын тодарадыңар. Ол кандыг аргалар-биле илереттинген-дир?
3. Шүлүктүң кезектериниң композициязының онзагайын сайгарыңар.
4. *Кара, дошкун, дудуу* деп сөстөрнүң уткаларынга хамаарыштыр ажык чугаадан кылыңар.
5. Шүлүктүң тургузуунда поэтиктиг синтаксистиң ужур-утказы чүдөл?
6. М.К. Өлчей-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында медээден чыып бижирер.

Эдуард Байырович МИЖИТ

(1961)

СҮБЕДЕЙ

I. Кыйгы

Сая-сая төлдериниң
Сай-ла сөөгүн хойлап алган,
Ам бо өйде чурттап чоруур
Ажы-төлүн чүктеп алган,
Бурунгудан үе өттүр
Бурунгаар-ла базып орап
Тывызыксыг ирей ышкаш
Тыва черим, дыңна, дыңна, кыйгым дыңна!

Чүс, муң чылдар дургузунда
Чүрээң согуу болуп соккан
Төлдериңниң чуртталгазы
Төнмес ыр бооп — хөрээндиве,
Дамырак хем — дамырыңче,
Тайга-сының — эът-сөөгүңче
Чилиинге дээр, өзээнге дээр
Сиңе берген, төрөөн черим, кыйгым дыңна!

Саарыглыг, шуралгактыг,
Шапкын-шапкын хемнериңни,
Калбак ховуң, эзимнериң,
Кадыр бедик дагларыңны
Хадың хадып кыйгырывыт,
Каргыраалап, хөөмейлезин,
Төнмес-батпас дүжүң болган
Төөгүңнү ыдып берзин, төрөөн черим!

Түмен-түмен дайынчылар,
Түрлүг-сүрлүг маадырлар,
Казыргы дег халдып-халдып,
Хайыра чок тулушканы
Аъттар киштөөн, хылыш дагжаан,
Алгы-кышкы, човуур долган

Чеже-чеже тулчуушкунну
Сээч чүрээң шыдап эртчик, төрөөн черим!

Сактып-сактып, ырлаарыңга,
Чалым-хаяң чарлып, буступ,
Хөрөөң долган бодал-дажың
Көшкеленип чуглуп батсын.
Шагда эрткен дайын-чааның
Чаңгы даажын оттурган дег,
Куйга башты адыңнадыр,
Кулак уюк диңмире-ле, төрөөн черим!

Төөгүзүн таптап каапкан
Дөңгүр-ле көк буга ышкаш,
Сузум хадып, чидер чазып,
Суларааштың, кыйгым салдым,
Уйгу-дүш дег, балар шыпкан
Уттуушкуннун тулаазындан
Оглуң мени ушта тыртып,
Оттуруп көр, төрөөн черим, оттуруп көр!

Сүлдезиниң оду өшпейн,
Чүс-чүс чылды өтүр чыраан,
Чаңгыс безин тулчуушкунга
Чаалаттырып, тиилеттирбээн,
Алгаг болгаш каргыш сөзү
Адын бүргээн Сүбедейниң
Амыр эвес сагыш-хөңнүн
Ажыдып көр, төрөөн черим, ажыдып көр!

Ооң чайган хылыжы-даа,
Ооң сөглээн сөстери-даа
Амдыгаа дээр чайынналган,
Амдыгаа дээр чаңгыланган —
Сүбедей деп чогуум кымыл,
Чүү кижил, кандыг кижил?
Дөгerezин чажыт чокка
Төөгүп берем, төрөөн черим, төөгүп берем!

Чамбы-дипте хөй-ле чоннун
Салым-чолун шалбадааштың,
Эзеринге дергилепкен
Эрес оглуң Сүбедейниң

Сүнезинин кыйгырывыт,
Сүрлүг үнүн диргизивит!
Чөптүг чагыг, ханныг кыйгы —
Сөглээр сөзүн боду билзин, хөңнү билзин!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүглелдин «Кыйгы» деп кезээнде авторнуң туружун тодарадынар.
 2. Лириктиг маадырның төрөөн черинге ынакшылын, чоргааралын көргүскөн одуругларны тыпкаш, шүлүктүн идеязының илереп кээринге салдарын айтыңар.
 3. Шүлүглелдин «Кыйгы» деп кезээниң тургузуун сайгарыңар. Ооң онзагайы чүдел?
 4. Дылының уран чурумалдыг аргаларын демдеглеңер.
-

II. Харыы

Чер

Оон бээр ам, оон бээр ам
Оңгул-чиңгил оруу-биле
Үе-шаг деп чүгүрүк аът
Үзүктел чок маңын маңнап,
Доозунун доюлдуруп,
Доктааш кынмайн даалыктап,
Челип-челип, чыраалаарга,
Чеди чүс чыл нүүрү шагда ажа берди.

Доюлдуруп, көдүрүп каан
Доозуну чавырылбаан,
Өртемчейниң өкпезинде
Өрттериниң ыжы хевээр,
Халак, килең, хан-чин долган
Каржы-дошкун чүс чыл дирткен,
Улус-чоннуң угаанында
Уттундурбас шириин өйнүң төөгүзү-дүр.

Онон биле Керуленниң
Оглу болур Темуужиней
Өскүс-чавыс чораан боду
Өндүр улуг Чиңгис-Хаан бооп,
Делегейни сирлеңнедир
Тепсенгилеп чоруур шагда,

Даянгыыш бооп кады чораан
Дарган оглу Сүбедейниң төөгүзү-дүр.

Чеже-чеже улус-чонну
Черге чедир сөгүрткенин
Салаа базып, санап, сактып,
Шаамга киир алгавас мен.
«Чалгынымга — Сүбедейге
Шаңнал кылдыр чүнү бээйн?» дээн
Чиңгис-Хаанның айтырыынга
Чиге берген харыыларын сактып берейн.

Чиңгис-Хаан

Мээң адам Есугейниң тынын үскен
Мээң өштүг дайзыннарым — татарларның
Маадыры Мегуджин бо тулчуушкунга
Бажым дозуп, хөрээмдиве шыгаап кээрге,
Шимчеш дивес хана болуп, мени дуглап,
Сирлеш дивес холуң-биле тыным алдың.

Сүбедей, Сүбедей,
Чүрээмде сен, Сүбедей!

Шак бо турар аймактарның аразындан
Шаңнал кылдыр дайынчылар бөлүп берейн,
Чүс, муң, түмен — каш-даа болза, харам чокка...
Чүгүрүк дээн аъттарымны база берейн.
Мээң шериим камгалалы, быжыг өзээ,
Мээң аткан согунум деп атты берейн.

Сүбедей, Сүбедей,
Чүү дээр сен, Сүбедей?

Сүбедей

Согун, хылыш, чыда, сүге
Соолаш кындыр, изиш кындыр чайынналып,
Өстү-баарны өде халып,
Өлүм ырын ырлап-ырлап, ужуп турда,
Камгалал бооп дуглап тура,
«Хайыраатым, хааным-дыр» деп бодаваан мен.
«Чаяан болуп, дириг арткаш,
Шаңнал-мактал алыр мен» деп сагынмаан мен.

Алыс хөңнүм ханызындан
Айтырыыңга харыым ол-дур, дыңна, Чиңгис!

Күскү хатка бүрү ышкаш,
Күштүглерге сывыртаткан үевисте,
Кадыг-берге үүлени
Кады көрүп, деңге чүктеп, шыдап эрткен
Хайыралыг эжим-дир» дээш,
Ханга холум борапшытырып, камгалаан мен.
Мээң сөзүм меге болза,
Бедик ыдык Деңгер мени шииткей аан.

Алыс хөңнүм ханызындан
Айтырыыңга харыым ол-дур, дыңна, Чиңгис!

Чоргааранчыг макталыңны
Сорук-күжүм хей-аът кирип, хүлээп алгаш,
Чогум сунган белээң албайн,
«Чок!» деп сеңээ дорт харыым сөглөп тур мен.
Кайгамчыктыг маадыр-даа бол,
Хары чоннар ажы-төлүн сыгавайн көр.
Чолум биле тыным тудуш
Чонум оглу төнгөн эвес — шериим ол-дур!

Алыс хөңнүм ханызындан
Айтырыыңга харыым ол-дур, дыңна, Чиңгис!

Чиңгис-Хаан

Ээр-дагыр, айыыл долган оруктарлыг
Эрээн-шокар делегейни эргий кезип,
Эзеңгивис кезээде-ле кожа чорда,
Эжим сеңээ бодумга дег бүзүрээр мен.
Шериг баштаар салымың-даа, угааның-даа
Чеже чонну дис кырынга олуртпаан дээр.
Селеме дег чидиг сөзүң сыйылбазы
Чеже катап эжиң мени кайгатпаан дээр.

Сүбедей, Сүбедей,
Чүрээмде сен, Сүбедей!

Калбак ховаа карак чивеш аразында
Хамык чүүлдү сыырыптар өрт ышкаш,
Аъттарывыс дуюглары таптап эрткен,

Аспаамда так тудуп алган хөй-ле черим
Чамдык кезиин бар-ла бүгү чону-биле
Шаннал кылдыр сеңээ берейн, өнчүң болзун!
Кайызы сээң сагыжыңга тааржыр-дыр,
Кайы хире херек дээр сен, чугаалап тур.

Сүбедей, Сүбедей,
Чүү дээр сен, Сүбедей?

Сүбедей

Түрлүг, ыржым ажык шөлге
Түмен-түмен дайынчылыг ийи шериг
Удур-дедир көржүп-көржүп,
Уюкталдыр кышкыржыпкаш, аткан ок дег,
«Кап-шак» кылдыр үскүлежип,
Кара черже кызыл ханын төгө бээрге,
Чуура шапкан чонувустуң
Чуртун хунаап, өнчү кылыр бодаваан мен.

Алыс хөңнүм ханызындан
Айтырыыңга харыым ол-дур, дыңна, Чиңгис!

Шаар бедик дээрже ужар
Чалгынныг бооп чаяаттыңган эзир ышкаш,
«Чык-чык» кылдыр каккылашкаш,
Сыныш чогуң билчип чурттаар хылыштар дег,
Канчап билир, мени база
Кадыг-берге шак бо өйде чырык черге
Чалбыыш оттуг согуң кылдыр
Салым-чолум чаяап төрөөн чадаваас боор.

Алыс хөңнүм ханызындан
Айтырыыңга харыым ол-дур, дыңна, Чиңгис!

Чылдар өттүр сактып оргаш,
Шынын сөглөөн макталыңны хүлөөп алдым.
Чогум сунган белээң албайн,
«Чок!» деп сеңээ кара чаңгыс харыым бердим.
Өскөн-төрөөн Тывам турда,
Өске-башка черниң меңээ херээ-даа чок!
Өлүртсүмзе, сөөгүм безин
Өске черниң хөрзүнүңге арттырбас мен!

Алыс хөңнүм ханызындан
Айтырыңга харыым ол-дур, дыңна, Чиңгис!

Чиңгис-Хаан

Артык күжү ажа хайнып, төктү бээрге,
Аразында адааннажып, кырлып чораан
Аймактарны чаңгыс өгже чыып, бөлүп,
Адактааштың, бедик черже көдүрүп каан
Күштүг, дыңзыг холдарывыс сулараш деп,
Хүнден хүнче судалдарның согуу кошкап,
Хүүрээвисти даяныр деп баргыжеге,
Күжүр эжиң мени кагбайн, кады чор сен.

Сүбедей, Сүбедей,
Чүрээмде сен, Сүбедей!

Эрткен-барган үелерде эжим сеңээ:
«Эктиң ажыр шаңнаар мен!» дээш, катап-катап
Албаты чон, оран-чурт-даа сөңнээримге,
«Албас мен!» дээш, кайызын-даа хүлээведиң.
Ам бо өйде кайывыс-даа назы барып,
Аъттарывыс бажы хояр чыгалакта,
Сөөлгү сөңүн, чүден улуг сөңүн өргүп,
Чөптүг сөзүн чүрек-хөңнүм сөглөп турзун.

Сүбедей, Сүбедей,
Чүрээмде сен, Сүбедей!

Артывыста чыдып калган үелерде
Арттырып каан изивисче хая көрнүп,
Шүүштүр бодап кээримге, чүден артык
Чүрээмге чоок, ынаныштыг эжим болуп,
Оода-ла чаңгыс катап чандыр сөглөп,
Оода-ла чаңгыс катап чандыр базып,
Ишти-хөңнүң кошкак кылдыр көзүлбээн-дир,
Ижиккеним ында-даа бооп чадавас боор.

Сүбедей, Сүбедей,
Чүрээмде сен, Сүбедей!

Сен дег мындыг эшти берген салымымга
Сеткилимден: «Четтирдим!» деп мөгейип кааш,
Сээң адың, алдар-сурааң өлбөс кылдыр

Черлер санай тураскаалың тургузуп каайн.
Түмен-сая чылдар, чоннар солчурга-даа,
Түрлүг дүрзүң маны даштан шириин көстүп,
Чалгыглар дег чаржып эрткен салгалдарга
Сагындырыг, чагыг болуп, мөңгө турзун!

Сүбедей, Сүбедей,
Чүрээмде сен, Сүбедей!

Сүбедей

Чүрээмдиге хандыр көргөш,
Чүдөн артык билгениң дээш, өөрүп тур мен.
Чогум өргээн сөңүң албайн,
«Чок!» деп сеңээ сөөлгү харыым сөглөп тур мен.
Ханныг хемнер хайнып баткан,
Каржы өйде дириг арткан төрөөн чонум —
Кажан шагда буступ читпес
Хайыралыг тураскаалым ол-дур, Чиңгис!

Алыс хөңнүм дазылындан
Адак сөөлгү харыым ол-дур, дыңна, Чиңгис!

Чиңгис-Хаан

Дээди улуг алдар-аттан ужу-бажың
Дескинип, тений бербейн, алыс бодуң
Мактал ырны назыныңда дыңнап келгөш,
Бакка кырып, үрөлбээн-дир, кырган эжим.
Ам-на сөглэйн, сээң өртээң билип аар дээн
Айыылдыг мээң шылгалдамны шыдап эрттиң.
Күштү, черни, алдарны-даа аткаар иткеш,
Күжүң, үнөң хемчээл чогун көргүзүптүң!

Чер

Каптагайны хайындырган
Хаан биле маадыр ийи,
Анаа бөдүүн ашактар дег,
Ам-на харын хөй сөс чокка,
Чоок безин чону көрбээн
Чоргаар чажын бүдүү чодуп,
Көгөрерген бажын чайып,
Хөөрежип олурганын утпас-тыр мен.

«Чүс-чүс чылды өттүр бодаар
Чүгле мындыг мерген баштыг,
Чүү-даа чүвээ сыйлыш дивес,
Чүгле мындыг кадыг чаңныг,
Чоргаар, күштүг улус болгаш,
Соругдаанын шыдаан-дыр» деп,
Хөөрөшкен ашактарны
Көрүп тура, боданганым утпас-тыр мен.

Дээринде чаңгыс эзир
Дескинип ужуп турар
Кашпал бажы бедик черже
Кара чааскаан үнүп келгеш,
Ыыттап көрбээн чажыт хөңнүн,
Ынай-даа бол, ажыда соп,
Чүгле меңээ сөглөп орган
Сүбөдейниң ырын черле утпас-тыр мен.

III. Хары-кыйгы

Сүбөдейниң ыры

Көгөй болгаш Танды-Уула,
Көгмен болгаш Алдай сыннар
Адыжынга камныг тудуп,
Аадып-чайгаан төрөөн черим!

Хары черден эглип келгеш,
Кадыр хая кырынайга
Сээң-биле чугаалажып,
Сеткилимни шинчий бердим.

Шапкын Хемчиим, узун Тезим,
Чаагай чолдуг Эне-Сайым
Домак-сөзүм хөөнүн билип,
Дойлуп, хөлзээн үнүн катты.

Сагыш-чүрээм уязында
Чажыртынган бодалдарым
Чалгыннарын ам-на хостуг
Чайып чоруй, ужуп үндү.

Чандыр аткан согуннарның ырын ырлап,
Чаным-биле эрткен өлүм

Хейде меңээ кылыктанып ужуп турда,
Келдерел-даа дилевээн мен.

Шак ол ырның тааланчыг аялгазы —
Салым-чолдуң мээң-биле
Чугаалашкан чажыт сөзү алызында
Чуртталганың ыры болчук.

Дынын алгаш, салып берген салым-биле
Дыңзыг холум тутчуп-ла чор.
Кайызы-даа дүжүп бербейн чорза-чорза,
Хайым болуп төнер-ле боор...

Ынчалза-даа кижилерге «өршээңер!» деп
Ыглаңайнып сөгүрбээн мен.
Ырма сынчыг үүлемниң човулаңын
Ыт чокка чүктеп чор мен.

Шириин караам ханызында аарышкыны
Чиге көргөш, кым-даа билбес.
Чүгле харын, төрөөн черим, сеңээ бөгүн
Чүрээм балыын көргүзүптүм.

Узун чиңге буттарынга туруп чадап,
Ужа-тура чүткүп-чүткүп,
Эмик дилээн кулунчак дег, өршээл дилеп
Эглип келдим, көрем, черим.

Кара чаштан дарган ачам аайы-биле
Кадыг кара демир-дести
Хаак ышкаш ээй долгап, отка-сугга
Каңналдырып өзүп келдим.

Ооң соонда улус-чоннуң салым-чолун
Ол-ла хевээр эглиңнедип,
Дайын-чааның чалбыыжынга эзилдирип,
Таптап, соктаар болу бердим.

Ынчалза-даа кижилерге кажанда-даа
Ыттап көрбээн хөңнүм-не бар...
Канчап мынчап оран кыды чурттардыва
Каңмыл ышкаш чуглу бердим?

Казыргылап, шуурганнаан кадыг өйнүң
Хады мени аппаратан бе?

Азы бодум салым-чолум эмдик аъды
Аскымырлап аппаратан бе?

Өлгөн сөөктер кырлап, таптап чурттаар кылдыр
Өштүг салым чүгө мени
Күзевээним алдар-аттың бажындыва
Хүлүп, бектээш, чыгатканыл?

Кижи эъдин өрттедип чип, хыы ханып,
Кижи ханын соруп ижер
Магачынга дөмейледип, каргаттырар
Бак салым күзевээн мен...

Өйү кээрге, күжү кирген
Өске чоннар сеңээ келгеш,
Өжээн-кылыын дөгөй берзе,
Өршээп-ле көр, төрээн черим!

Чүглө сеңээ сөглээн сөзүм
Чүглүг кужун кадагалап,
Какпак хөрээң хозу болган
Кара куйже чажырывыт!

Келир өйде салгалдарым
Кээргенчиг үүлө көрбөйн,
Чоргаар, хостуг чурттаар кылдыр
Сорук күштүг кыйгым дамчыт!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүглелди рольдап номчуңар. Черниц, Чиңгис-Хаанның, Сүбедейниң чугааларының утказын боттарыңарның сөстериңер-биле ушта бижип алыңар. Оларның чугаазында кол өзек бодалдарны илерединер.

2. Чиңгис-Хаанның «Чүрээмде сен, Сүбедей!», «Чүү дээр сен, Сүбедей?» дээн сөстөрүндө сагыш-сеткилиниң кандыг байдалы илереп турарыл? Харыыңарны чогаал сөзүглели-биле бадыткаңар.

3. Сүбедейниң харыыларының утка-хөөнүнүң номчукчуга дээштик салдарлыын тодарадыңар. Сүбедейниң овор-хевирин бижимел тургузуңар.

4. Сүбедей дайынчының сеткилинде шыгжап чоруур ыдыктары чүл? Чогаал сөзүглели-биле бадыткап харыылаңар.

5. Чиңгис-Хаанның тыва эжи — Сүбедейге ижиге бергениниң чылдагааны чүү болганыл? Сүбедейниң күчү-күжү чүдө болганыл, чижектер-биле бадыткаңар.

6. Черниң бодалдарыңа дүүштүр ийи сураглыг маадырлар дугайында бөгүнгү амыдырал-биле холбап, «Сураглыг маадырлар дээрге...» деп темага ажык чугаадан кылыңар.

7. Сүбедейниң ырызының идеялиг утказын канчаар билдиңер?

8. Чиңгис-Хаанның шынчы дайынчызы Сүбедейниң миннишкин-харызын канчаар билип турарыңарны чугаалаңар. Черинден чүнү өршээрин билээнил? Канчаар чурттаарын кыйгырганыл?

9. «Салым-чолдуң үүлөзи күштүг бе азы амыдыралдың хоойлузу күштүг бе?» деп философчу айтырыгга маргылдаалыг ажык чугаадан кылыңар.

10. «Төрээн чонум — мээң тураскаалым» деп темага чогаадыңдан бижинер.

11. Э.Б.Мижиттиң «Сүбедей» деп шүлүглелинге шинчилел ажылыңдан кылыңар: а) шүлүглелдин композициязы; б) шүлүглелдин дылының уран чурумалды; в) Сүбедейниң тураскаалы кандыг «сагындырыг, чагыг» болур ужурлугул?

12. Сүбедейниң кыйгызын азы харызын шилилгелиг шээжилеңер.

Александр ДАРЖАЙ

Тыва дылым

Профессор III. Ч. Сатка

Сүзүүм болган авайымның сүдү ышкаш,
Сүүзүннүг, мага-боттан адырылбас,
Тынар агаар, сеткилимниң хөрзүнү бооп,
Тыва дылым, дамыр-ханда тудуш-тур сен.

Кырган-ачам уран-мерген тоолундан
Кыштың узун кезээзинде сени танааш,
Маадырлыг өлбес чоннуң дылы-дыр деп
Магадааштың, кезээ шагда ынакшаан мен.

Кашпал хемче шурай берген дидим кыстың
Өжээн-килең доюлдуар түрлүг ырын
Өшкүлерин дозуп чорааш, угбам уруг
Хаяларга чаңгыландыр ырлавыткан.

Ынай бодум ону дыңнааш, төрээн дылым,
Ыым келип, баарым адаа ажыш диген —

Ынчан сенден бир-ле дугаар ынакшылдың
Ыдык чаагай, өндүр арыын билген-дир мен.

Ыржым дүне. Чечектиг шык. Өглер удаан.
Ырак дээрниң сылдыстары көрүп турда,
Ынаам кыска сеткилимни ажыдарда,
Ынчан база буянныыңны көрдүм, дылым.

Чоннуң мерген сөзүн дыңнап, номнар номчааш,
Чогум байлааң, эртинелииң билдим, дылым.
Ооң соонда дүнелерде уйгум читкен,
Одум чырык, даңны атсы кывар болду.

Өөскүп кыпкан сеткил одун канчаптар мен,
Өртээр эвес, баглаар эвес — хоржок чорду:
Бодум чайгаар демир-үжүк сегирип ап,
Бодаан шүлүүм сенден бижип алыр-дыр мен.

Тыным болган тыва дылым, кызыгааржок
Октаргай дег, делгем-дир сен, байлак-тыр сен.
Оглуң менден эртиненни харамнанма,
Тыртым болба, дээжизинден хайырлап чор.

Сен чок черге — сеткил-чүрээм куруг-хоозун,
Сен чок черге — хову кезээн каңмыыл-дыр мен.
Чаагай чолум, алдар-адым сенде тудуш,
Чалгын-чакпам болуп чор сен, Тыва дылым!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүктүң тема, идеязын тодараткаш, бижимел сайгарылгазын кылыңар.
 2. «Александр Даржай болгаш тыва дылдың сайзыралы» деп темага ажык чугаадан кылыңар.
 3. Шүлүктү доктаадып алыңар.
 4. «Чалгын-чакпам болуп чор сен, Тыва дылым!» деп темага чогаа-дыгдан бижичер.
-

Допчузу

Тыва чечен чогаалдың сайзыралының оруу.....3

I кезээ. Мөңгө даштың сарыны

Күлтегин.....12

Означенное суурдан тывылган тураскаал.....16

Ю.Ш.Кюнзегеш. Көк-Эл.....17

Багырның хылыжы.....20

А.А.Даржай. Бурунгунуң изи-биле.....26

И.Б.Иргит. Көжээ дажы.....28

II кезээ. Таңды, Саян — ийи сынның аразынга

С. К. Тока. Каргыга чорааным.....29

Очерк дугайында билиг.....39

С. А. Сарыг-оол. Саны-Мөге.....40

М. Ы. Идам-Сүрүң. Союспаң.....60

Баллада дугайында билиг.....64

С.Б. Пюрбю. Чечек.....65

Шулук чогаалының лиро-эпиктиг чогаалының дугайында билиг...101

Кара-Суг.....102

Хайыракан.....104

З. А. Намзырай. Аяк хээлиг Тыва чуртум.....105

Н. Ш. Куулар. Аңнаашкын соонда болчаг105

В. Ш. Көк-оол. Хайыраан бот.....122

Трагедия – шиң чогаалының хевири.....162

III кезээ. Дайын дээрге дарызыг чыт

С.Б. Пюрбю. Тулчуушкунче.....164

Кызыл кош166

С. А. Сарыг-оол. Белек.....168

О. К. Саган-оол. Арат чоннуң мурнундан.....205

IV кезээ. Тос-ла чүзүн малымайны...

В. Л. Эренчин. Дөнен-Шилгим.....220

Кадарчы уруг.....221

Е.Т. Танова. Кара-Бай.....	223
В.С.Серен-оол. Өгже чалалга	245

V кезээ. Аспас дизе, хая көрүн

А. А. Даржай. Онгар.....	247
Онрубль.....	269
Ф. Ш. Сеглеңмей. Тын дээш демисел.....	273
М. К. Өлчей-оол. Үш чүве кара. Үш чүве дошкун. Үш чүве дудуу.....	304
Э. Б. Мижит. Сүбедей.....	306
А. А. Даржай. Тыва дылым.....	317

У ч е б н о е и з д а н и е

**Кужугет Мария Амын-ооловна,
Ооржак Лидия Хорагаевна**

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

9 класс

Учебник для общеобразовательных организаций

Редактор *Л.А. Ооржак*. Компьютерная верстка *Т.К. Монгуш*
Корректор *У.Г. Домур-оол, А.А. Кужугет*

Подписано в печать 06.07.2018. Формат 60х90^{1/16}. Бумага офсетная.
Гарнитура TTSchoolBook. Печать офсетная. Физ. печ. л. 20,0. Тираж
экз. Заказ №

Оригинал-макет подготовлен ГБНУ Министерства образования и науки
Республики Тыва «Институт развития национальной школы», 667011,
г. Кызыл, ул. Калинина, 16.

Отпечатано ООО Издательство «Офсет», 660075, г. Красноярск,
ул. Республики, 51.

Тыва дылың,
Тыва чонуң,
Тыва чериң —
Ожууңнуң үш ыдык дажы ол-дур, оглум.

Тыва чериң,
Тыва чонуң,
Тыва дылың —
Тынгарыкчы аржаннарың ол-дур, оглум.

Тыва чон — чоорганың,
Тыва дыл — кызыл тының,
Тыва чер — төрөөн чуртуң.

Чалыы назын
узун-кыска
оруу көвей,
Чаяаттыңган үевистиң чолу ыңдыг!
Кажан
кым-даа эртип көрбөөн
мунгаш тайга
Кадыр-берттер дөштеринге таваржыр бис.
Чалыы назын
чырык, өндүр күзели хөй
Салгалывыс чаагай, ыдык чаңы ыңдыг.
Кажан,
кым-даа көрүп көрбөөн
келир өйнүң
Хаалгазын кымны мурнай ажыдар бис.
Човаг билбес чаялгавыс
кажан-даа бол,
Соруун четпейн,
чоруун соксап
ара хонмас.

Игорь Иргит (Игорь Иргитович Бадра) — шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. «Чалыы үем», «Авам ынак аңгырлары» деп шүлүк чыындыларының, «Кинчинин сорбузу», «Элдептиг кижилер» деп проза номнарының автору. Элээн хөй шүлүктерниң аялгаларын бижээн. Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы.

Монгуш Ыдыраанович Идам-Сюрюн — шүлүкчү, очулдурукчу, тыва литературада баштайгы балладаның автору. А. Пушкинниң, В. Маяковскийниң, Б. Лавреневтун болгаш өскелерниң-даа чогаалдарын очулдурган.

Василий Лудупович Эренчин — шүлүкчү, прозачы. «Шүлүктер», «Чаартылганың оруктары», «Чырык орук» деп номнарның автору.

Владимир Седипович Серен-оол — шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу, журналист, артист. «Сыгыт», «Солаңгы», «Өгже чалалга», «Каң-кыс» деп шүлүк номнарның болгаш «Сөөскеннер чечектелип турда», «Сагызынның чаңчык» болгаш оон-даа өске шии номнарының автору. Орус болгаш даштыкы литературадан хөй-хөй чогаалдарны очулдурган. С. Сарыг-оол аттыг мөөрейниң лауреады.

Феликс Шаажан-Хөөевич Сеглеңмей — прозачы. «Чечен чугаалар», «Аңчы угбалышкы», «Тын дээш демисел», «Сеглеңмей кырган-ачайның тоолдары» деп номнарның автору. Күш-ажыл Кызыл тук ордениниң эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну.

Монгуш Кунгаевич Өлчей-оол — шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. «Чаа-Хөлдүн айдыңында», «Кокпалар», «Назын» болгаш өске-даа шүлүк номнарының база «Хөөрээрниң чугаалары», «Танышпазым чээннер» деп проза чыындыларының автору. Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы.

Эдуард Байырович Мижит — Тываның улустун чогаалчызы, шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу. «Кезерниң балдызы», «Бузундулар», «Бөдүүн одуруглар», «Казыргылыг кудуктун кыйгызы» деп шүлүктер номнарының автору. «Чиргилчиннер», «Кым сен, Сүбедей маадыр?», «Көк дээрниң оглу» болгаш өске-даа шиилери-биле хөйге билдингир. Тыва Республиканың культура болгаш кино яамызының лауреады, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы.

ШЭЭЖИЛЭЭР ЧОГААЛДАР:

Шүлүк чогаалындан: С. А. Сарыг-оол «Саны-Мөге» (үзүндү); С. Б. Пюрбю «Чечек» (үзүндү), «Кызыл кош», «Хайыракан»; В. Л. Эренчин «Дөнен-Шилгим», «Кадарчы уруг»; В. С. Серен-оол «Өгже чалалга»; М. К. Өлчей-оол «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу» (шилилге-биле); А. А. Даржай «Тыва дылым»; Э. Б. Мижит «Сүбедей» (үзүндү).

Проза чогаалындан: С. А. Сарыг-оол «Белек» (үзүндү); Е. Т. Танова «Кара-Бай» (үзүндү).

Шии чогаалындан: В. Ш. Көк-оол «Хайыраан бот» (монолог).

НЕМЕЛДЕ НОМЧУЛГАГА СҮМЕЛЭЭН ЧОГААЛДАР:

«Самбукайның чугаазы»;
Д. Барыкаан «Марттын сези»;
В. Көк-оол «Тыва чуртум»;
С. Пюрбю «Төрээн чонунуң адын адап чаалажып чораан»;
С. Тока «Чоннуң оглу», «Дөңгүр-оол»;
О. К. Саган-оол «Баян-Таланың кижизи»;
С. С. Сүрүң-оол «Кижиниң намдары»;
А. А. Даржай «Өгге йөрээл»;
А. Үержаа «Артыжап көр»;
А. Бегзин-оол «Өгбелерим сылдызы», «Чеди ада төөгүзү»;
О. Туң-оол «Тоолзуг оранда».

ОРУС БОЛГАШ ДЕЛЕГЕЙ ЛИТЕРАТУРАЗЫНДАН:

А. Пушкин «Тураскаал»;
В. Распутин «Дириг чорааш, черле утпа»;
А. Адаров «Көшкүн чон бис»;
М. Карим «Аалывыста аас-кежи»;
Р. Гамзатов «Төрээн дыл»;
В. Шекспир «Ромео болгаш Джульетта»;
Ф. Шиллер «Кара сагыш болгаш ынакшыл»;
Д. Лондон «Ак-Азыг»;
Ч. Галсан «Авамга өпей ыры»;
И. Кузнецов «Саяндан Ровно чедир».